

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β' ΛΥΚΕΙΟΥ

002
ΚΛΣ
ΣΤ2Β
893

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΑΘΗΝΑ 1982

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ Β/θ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΑΠΟΛΟΧΥΨ

ΣΤ

89

ΣΧΘ

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

Παπανουτσού, Ε. Π.

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Β΄ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 1982

002
Κ12
ΣΤ2Β
893

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΝ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ
ΕΔΩΡΗΣΑΤΟ
Πρ. Έκδ. Βιβλίου
3281 Έτος 1982

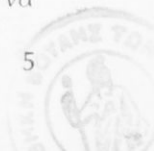
5

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό κείμενο τούτο, καρπός μακρᾶς ἀναστροφῆς μέ τά ψυχολογικά προβλήματα καί – σέ μερικά σημεῖα – προσωπικῶν ἐρευνῶν καί σκέψεων, ἀποτελεῖ ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε «ἔγχειρίδιο», βιβλίο δηλαδή σύντομο καί εὐληπτο, μέ σημασία κατ' ἔξοχὴν χρηστική.

Ἔως τώρα ἔχω δημοσιεύσει ἢ πολυσέλιδες πραγματεῖες ἢ ἄρθρα μέ καθαρά ἐπιστημονικό, καθώς καί γενικότερα κοινωνικό περιεχόμενο. Ἐάν σήμερα ἀποφάσισα, παραμερίζοντας τήν καθαυτό ἐρευνητική μου ἐργασία, νά γράψω μέ σκοπό διδακτικό ἕνα Ἐγχειρίδιο Ψυχολογίας (καί ἕνα Ἐγχειρίδιο Λογικῆς πού κυκλοφορεῖ ταυτόχρονα), τό ἔκαμα, ἐπειδή θέλησα νά δώσω σέ κάθε φίλο τῆς μάθησης, εἴτε σπουδαστής εἶναι ἀκόμη, εἴτε «τελειωμένος» ἐπιστήμων, τεχνικός ἢ ἐπιχειρηματίας, ἕνα εἶδος ἐγκολπίου, πού θά τόν μυήσει στά θέματα μιᾶς ἐπιστήμης ἐξαιρετικά χρήσιμης σέ κάθε μορφωμένο ἄνθρωπο, ὄχι μόνο γιά τήν ἱκανοποίηση τῆς περιέργειας, ἀλλά καί γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς.

Ἐγχειρίδια, γραμμένα μέ συναίσθημα εὐθύνης, πού περιέχουν τά ἀπαραίτητα καί δέν προδίνουν τό αὐστηρά ἐπιστημονικό πνεῦμα, εἶναι δυστυχῶς πολύ σπάνια στόν τόπο μας, μέ ὄλο πού τώρα τελευταῖα ρίχνονται κατὰ μάζες στήν ἀγορά τοῦ βιβλίου οἱ ἐκλαικευτικές ἐκδόσεις ὄλων τῶν εἰδῶν (μεταφράσεις ἢ προσαρμογές συγγραφῶν). Ἐντούτοις αὐτά προσφέρουν στόν πεινασμένο γιά «παιδεία» τῆ βασική τροφή πῶς ἀλλιῶς μπορεῖ νά δαμάσει τό πλῆθος τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, μέ τήν ἔκταση καί τό βάθος πού ἔχουν πάρει στούς χρόνους μας οἱ διάφορες ἐπιστήμες; Ἐάν συμβαίνει (ὅπως πραγματικά συμβαίνει στή σημερινή Ἑλλάδα) νά λείπουν ἀπό καλλιεργημένους κατὰ τά ἄλλα ἀνθρώπους στοιχειώδεις κάποτε γνώσεις ἀπάνω σέ καίρια ζητήματα τοῦ πνεύματος καί τῆς ζωῆς, τούτο ὀφείλεται ὄχι στήν ἀμελεία τους, ἀλλά στό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχουν στή γλώσσα μας, στήν κλίμακα πού χρειάζονται, ἐνημερωτικά βιβλία συνοπτικά καί εὐκολοπλησίαστα πού μποροῦν νά

τούς διδάξουν χωρίς να τούς κουράσουν. Οι όγκωδεις πραγματείες άπευθύνονται στους ειδικούς, και οι έγκυκλοπαιδείες τό πολύ πού μποροϋν να δώσουν είναι μιá πρώτη βοήθεια σέ ώραν ανάγκης. Πώς λοιπόν να φωτιστεί κανείς, όταν ούτε τό χρόνο και τόν όπλισμό έχει για να έγκύψει στά πρώτα, ούτε να χορτάσει γίνεται μέ τά ψιχία τών δευτέρων;

Ή σκέψη μου πηγαίνει και τώρα-όπως άνέκαθεν- στους νέους πού φλέγονται ν' ακούσουν καθαρό και άδέκαστο τό λόγο τής έπιστήμης. Γι' αυτός κυρίως προορίζεται, και σ' αυτούς μέ άγάπη άφιερώνεται τό βιβλίό τοϋτο.

Ή «δάσκαλος» έλπίζω να μέ καταλάβει και να έπιδοκιμάσει τήν πρόθεσή μου. Πολύ περισσότερο εκείνος πού μέ σπαραγμό ψυχής βλέπει σέ τί χαμηλό επίπεδο, από τήν άποψη και τοϋ περιεχομένου και τής γλωσσικής μορφής, βρίσκονται σήμερα τά «σχολικά βιβλία» και οι «πανεπιστημιακές σημειώσεις» στον τόπο μας (έκτός, φυσικά, από σπάνιες και τιμητικές εξαιρέσεις).

Ε. Π. Π.

1. Όρισμός τῆς Ψυχολογίας

Ψυχολογία είναι ἡ ἐπιστήμη πού ἐξερευνᾷ τόν ψυχικό μας κόσμο. Ὅσο εὐκόλα λέγεται τοῦτο, τόσο δύσκολα ἐννοεῖται μέ σαφῆ-νεια. Ποιός είναι ὁ «ψυχικός» μας κόσμος; Καί πῶς μπορεῖ ὁ κόσμος αὐτός νά γίνει ἀντικείμενο «ἐπιστημονικῆς» ἔρευνας;

2. Τά ψυχικά φαινόμενα

Ὅταν, ἀπό τά μέσα περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, ἄρχισαν – πρῶτοι οἱ φυσιολόγοι – νά ἐξετάζουν ὅ,τι ὁ κοινός ἄνθρωπος ὀνομάζει ψυχή, μέ τόν τρόπο πού οἱ θετικοί ἐπιστήμονες μελετοῦν τή Φύση (γι' αὐτό καί ἕνας ἀπό τούς πρωτοπόρους, ὁ Gustav Fechner, 1801-1887, ἔδωσε στή νέα ἐπιστήμη τό ὄνομα «Ψυχοφυσική»), συμφωνήθηκε νά μιλοῦν καί σ' αὐτή τήν περίπτωση γιά φανόμενα πού ἔπρεπε νά καταταχθοῦν, νά ἀναλυθοῦν καί νά ἐξηγηθοῦν, χωρίς πλέον νά γίνεται λόγος γι' αὐτή τή μυστηριώδη ὄντοτητα, τήν «ψυχή», τῆς ὁποίας τίς ιδιότητες (τήν «οὐσία», τό αἶθλο, τό χωρισμό ἀπό τό σῶμα, τήν ἀθανασία κτλ.) προσπαθοῦσαν νά ἐξακριβώσουν καί μέ «λογικά» ἐπιχειρήματα ν' ἀποδείξουν οἱ φιλόσοφοι.

Ὅπως ὁ φυσικός κόσμος – εἶπαν – εἶναι ἕνα σύνολο φαινομένων πού βρίσκονται σέ ἀλληλουχία, ἔτσι καί ὁ ψυχικός ἀποτελεῖ μιά σειρά φαινομένων πού ἔχουν μεταξύ τους ὀρισμένες σχέσεις. Ἐκεῖνα εἶναι φαινόμενα φυσικά, αὐτά ἐδῶ φαινόμενα ψυχικά. Τά φυσικά (π.χ. ἡ πτώση μιᾶς πέτρας ἢ ἡ ἔκλειψη ἑνός ἀστεριοῦ, ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος ἢ ἡ ἔκκριση ἑνός ἀδένα*) συμβαίνουν στόν κόσμο πού μᾶς

---

* Τά δύο τελευταῖα λέγονται εἰδικότερα φυσικὰ, γιατί παρατηροῦνται μόνο σέ ζωντανούς ὀργανισμούς.

περιοριχίζει ή και στο σώμα μας, και μπορεί άμεσα να τά αντιληφθεί όποιος έχει τήν ικανότητα και τά όργανα πού χρειάζονται για να τά παρατηρήσει. Τά ψυχικά (π.χ. οί έντυπώσεις, οί συγκινήσεις, οί σκέψεις, οί επιθυμίες και τά όμοιά τους) είναι και αυτά φαινόμενα, πού συμβαίνουν όμως όχι «έξω» αλλά «μέσα» μας και γίνονται αντιληπτά μέ τρόπον άμεσο μόνο από έναν άνθρωπο: εκείνον πού τά αισθάνεται· οί άλλοι τά αντιλαμβάνονται έ μ μ ε σ α , από τίς χειρονομίες, τούς μορφασμούς, τίς κινήσεις, τούς λόγους μέ τούς όποίους έκδηλώνουμε ή έκφράζουμε ό,τι αισθανόμαστε.

Και όπως οί φυσικές έπιστήμες έργο τους έχουν: α. να περιγράψουν μέ ακρίβεια τά φυσικά φαινόμενα και τήν πορεία τους· β. να αναλύσουν τά σύνθετα σε άπλά και αυτά να τά κατατάξουν συστηματικά, και γ. να διερευνήσουν τίς μεταξύ τους σταθερές σχέσεις και ν' ανακαλύψουν τούς νόμους πού τά κυβερνούν, έτσι – είπαν οί πρώτοι έπιστήμονες ψυχολόγοι – και τής Ψυχολογίας σκοπός είναι : α. να περιγράψει μέ όλη τή δυνατή ακρίβεια τά ψυχικά φαινόμενα και του καθενός τή διαδρομή· β. να αναλύσει τά περίπλοκα σε άπλά, και αυτά κατά τή φύση τους να τά κατατάξει σε κατηγορίες, και γ. να έξιχνιάσει τίς σχέσεις τους και ν' αναζητήσει τούς νόμους στους όποίους είναι πιθανό ότι ύπακούουν. Μέθοδος και αυτής όπως εκείνων: ή παρατήρηση και ό πειραματισμός.

Μέ αυτή τήν προοπτική ή Ψυχολογία φιλοδόξησε να γίνει μιά από τίς θετικές έπιστήμες τών χρόνων μας.

3. Γένεση τής «έπιστημονικής» Ψυχολογίας

Τίς έπιστημονικές βάσεις τίς έθεσαν οί Γερμανοί φυσιολόγοι Johann Müller (1801-1858) και Ernst Weber (1795-1878) και ό επίσης Γερμανός φυσικός και φυσιολόγος Hermann von Helmholtz (1821-1894). Πρώτος μεταχειρίστηκε τό πείραμα στις ψυχολογικές έρευνες ό Γερμανός Gustav Fechner, πού δημοσίευσε τό 1860 τό πολύκροτο βιβλίο του «Στοιχεία τής Ψυχοφυσικής». Κατά τό παράδειγμα του Fechner εργάστηκε συστηματικά και επί μακρούς χρόνους δίδαξε ό Γερμανός Wilhelm Wundt (1832-1920), ό πρώτος μεγάλος ψυχολόγος, πού τό 1876 δημοσίευσε τό βαρυσήμαντο ψυχολογικό σύγγραμμα «Στοιχεία τής Πειραματικής Ψυχολογίας» και ίδρυσε τό 1878 τό πρώτο ψυχολογικό έργαστήριο στή

Λειψία. Από τότε η επιστημονική Ψυχολογία αναπτύχθηκε με ταχύ ρυθμό σε όλα τα μεγάλα πνευματικά κέντρα του (παλαιού και νέου) κόσμου, και σήμερα καλλιεργείται όχι μόνο σε εκπαιδευτικά ιδρύματα, αλλά και στο Στρατό και σε βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις, όπου εφαρμόζονται πρακτικά σε μεγάλη κλίμακα οι αναλύσεις και τα πορίσματά της.

4. Μεθοδολογικά προβλήματα

Εξακολουθούν όμως να παραμένουν και ζωηρά να συζητούνται τα δύο μεθοδολογικά προβλήματα που γεννήθηκαν μαζί με το πρόγραμμα της νέας επιστήμης.

α. Είναι άραγε θεμιτό να μιλούμε για «ψυχικά φαινόμενα», όπως μιλούμε για «φυσικά φαινόμενα», αφού τα πρώτα δε γίνονται άμεσα αντιληπτά, δεν μπορούν έπομένως ν' αποτελέσουν γεγονότα ανεξάρτητα από το υποκείμενο που τα αισθάνεται, δηλαδή, όπως είναι τα φυσικά;

β. Η μέθοδος με την οποία ερευνούμε για να «γνωρίσουμε» ένα αντικείμενο, πρέπει να προσιδιάξει στη φύση του: παρατήρηση και πειραματισμός έδωσαν καλά αποτελέσματα στα εργαστήρια της Φυσικής, επειδή προσιδιάζουν στα φυσικά φαινόμενα. Όταν όμως χρησιμοποιούνται και σε φαινόμενα διαφορετικής ύφης, όπως είναι τα ψυχικά, ποιές εγγυήσεις έχουμε ότι μάς αποκαλύπτουν πραγματικά την «αλήθεια» τους;

Και τα δύο ζητήματα γεννούν πολλές και βάσιμες αμφιβολίες.

5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου

Ότι χαρακτηρίζει μία ψυχική ενέργεια ή κατάσταση, π.χ. μιάν εντύπωση ή μιάν συγκίνηση, είναι:

α. Ο αδιάρρηκτος δεσμός της προς το ψυχικό υποκείμενο, το «εγώ» που τελεί αυτή την ενέργεια ή βρίσκεται σ' αυτή την κατάσταση. Η εντύπωση είναι εντύπωσή μου ή εντύπωσή σου ή εντύπωσή του κ.ο.κ. Η συγκίνηση είναι συγκίνησή μου, ή συγκίνηση του δεύνα, όρισμένου και μοναδικού προσώπου. Ποτέ συγκίνηση ή εντύπωση γενικά και αφηρημένα. Χωρίς το δεσμό προς όρισμένο κέντρο

ψυχικής ζωής ούτε υπάρχει ούτε νοείται κανένα ψυχικό γεγονός. Και επειδή τό κέντρο τής ψυχικής ζωής δέν είναι ένα, ούτε πάντοτε και παντοῦ τό ίδιο και αναλλοίωτο, ή ψυχική πραγματικότητα εξαιτίας τῶν ὑποκειμενικῶν τῆς ἀποχρώσεων παρουσιάζει παραλλαγές και ἀλλοιώσεις πάμπολλες και δυσκολοσύλληπτες.

β. Ἡ ἀναφορά τῆς σέ κάτι ἄλλο «ἐξω» ἀπ' αὐτήν. Τό φυσικό φαινόμενο, π.χ. μιά ἠλεκτρική ἐκκένωση ἢ μιά ἔνωση χημική, είναι αὐτό πού είναι και τίποτε παραπέρα. Ἀντίθετα, ἡ ἐντύπωσή μου είναι ἐντύπωση ἑνός π ρ ἄ γ μ α τ ο ς πού ἔπεσε στήν ἀντίληψή μου, ἡ συγκίνησή μου είναι συγκίνηση ἀπό ἕνα γ ε γ ο ν ὄ ς τῆς ζωῆς μου· ἐπομένως και τό ένα και τό ἄλλο είναι ὅ,τι είναι μέ τήν ἀναφορά και ἀπό τήν ἀναφορά τους σέ κάτι τι πιο πέρα ἀπ' αὐτά τά ίδια. Ἀπό τοῦτο τό κάτι παίρνουν τό ν ὀ η μ α πού ἔχουν. Δίχως αὐτό δέν ἐννοοῦνται, δέν «ὑπάρχουν». Τά φυσικά φαινόμενα είναι διαδικασίες, και ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη, αὐθύπαρκτες· δε χρειάζεται νά κοιτάξει κανείς πέρα ἢ «ἐξω» ἀπ' αὐτές, γιά νά τίς χαρακτηρίσει. Ἀντίθετα οἱ ψυχικές ἐνέργειες και καταστάσεις, ὅταν ἀποκοποῦν ἀπό τό ἄ λ λ ο , στό ὁποῖο ἀναφέρονται (ὅπως και ἀπό τό «ἐγώ», τό φορέα τους), ὄχι μόνο δε σημαίνουν τίποτα, δέν «εἶναι» τίποτα.

6. Αὐτοπαρατηρησία και ἐνσυναίσθηση

Ἀπό τή σύντομη αὐτή ἀνάλυση ἔγινε – νομίζουμε – φανερό ὅτι παρατήρηση και πειραματισμός (= ὀργανωμένη και προσεχτική παρατήρηση ἀντικειμένων πού «παρασκευάζονται» γι' αὐτό τό σκοπό), μέ τόν τρόπο πού ἐννοοῦνται και ἐφαρμόζονται στίς φυσικές ἐπιστήμες, δέν χωροῦν στή διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οἱ ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ῆ ς ἐκδηλώσεις του ἐξετάζονται μέ αὐτή τή μέθοδο, ὄχι αὐτούσιο τό περιεχόμενό του. Ὁ ψυχικός μας βίος προσφέρεται (ὅταν και ὅσο προσφέρεται) μόνο στήν α ὑ τ ο π α ρ α τ η ρ η σ ῖ α , στήν ἀνίχνευση δηλαδή πού μποροῦμε (ὅταν και ὅσο μποροῦμε) νά κάνουμε τοῦ ἑαυτοῦ μας ἐμεῖς οἱ ἴδιοι. Καί τούς «ἄλλους», τούς ὁμοίους μας, ἀ π ἄ ν ω μ α ς τούς μελετοῦμε και τούς καταλαβαίνουμε (ὅταν και ὅσο τούς καταλαβαίνουμε) – μέ τή λεγόμενη ἐ ν σ υ ν α ἰ σ θ η σ η (ἢ ἐμβίωση). Ἐτσι ὀνομάζουμε τήν ἐνέργειά μας, ὅταν μπαίνουμε στή θέση τοῦ «ἄλλου», ταυτιζόμαστε ψυχικά μαζί του, κάνουμε τίς ἐντυπώσεις του ἐντυπώσεις

μας, τίς κρίσεις του κρίσεις μας, τίς επιθυμίες του επιθυμίες μας κτλ. καί από τή δική μας πείρα ζωής ξαναζούμε, κατά κάποιο τρόπο, τά βιώματά του. Μέ τήν ενσυναίσθηση ὄχι μόνο ἀπλώνουμε καί βαθαινομε τόν κύκλο τῶν ψυχολογικῶν μας «γνώσεων», ἀλλά καί ἐλέγχουμε τήν ἀκρίβεια καί τήν πληρότητά τους, τίς ἐ π α λ η θ ε ὐ ο υ μ ε .

7. Τό ἔργο τοῦ ψυχολόγου

Σέ τελευταίαν ἀνάλυση αὐτή εἶναι ἡ πειραματική μέθοδος τῆς Ψυχολογίας. Καί ὅταν παρατηροῦμε τοὺς συνανθρώπους μας ἢ τοὺς ἀνακρίνουμε μέ «ἐρωτηματολόγια», πού τοὺς καλοῦμε νά τά συμπληρώσουν, τοὺς ζητοῦμε οἱ ἴδιοι νά ἐμβαθύνουν στόν ψυχικό τους κόσμο καί νά περιγράψουν τωρινά ἢ παλαιότερα βιώματά τους, καί παράλληλα μεταθέτουμε τόν ἑαυτό μας στίς δικές τους ἐνέργειες καί καταστάσεις, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τί γίνεται «μέσα τους». Πράγμα βέβαια ἀρκετά δύσκολο, τόσο γιά 'κείνους ὅσο καί γιά μᾶς, γιατί σέ τέτοιες περιπτώσεις παρεμβαίνουν προσχηματισμένες ἰδέες ἢ ψυχικά ἐμπόδια (ἀσύνειδες ἀναχαίσεις) καί ἀκρωτηριάζουν ἢ παραμορφώνουν τήν πραγματικότητα. Ἔργο τοῦ ἱκανοῦ ψυχολόγου τότε εἶναι νά ξεχωρίζει τήν ἀλήθεια ἀπό τή (θεληματική ἢ ἄθελη) πλάνη – κάτι περισσότερο· μέσα ἀπό τή νοθεΐα καί τίς παραλείψεις νά ἀναγνωρίζει καί νά ἀποτυπώνει τή σωστήν εἰκόνα τῶν καταστάσεων πού μελετᾶ.

Συμπέρασμα: Χωρίς νά ἀμφισβητεῖται ἡ (περιορισμένη ἔστω) ἀξία τῆς κατά τό πρότυπο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν πειραματικῆς μεθόδου στίς ψυχολογικές ἐρευνες (πολλά ἔχουμε ὁμολογουμένως διδαχθεῖ ἀπό τίς μ ε τ ρ ἦ σ ε ι ς τοῦ ἐργαστηρίου καί τά ἀποτελέσματα καλῶν σ τ α τ ι σ τ ι κ ῶ ν), τήν πρώτη θέση στή μεθοδολογία τῆς Ψυχολογίας κατέχει ἡ αὐτοπαρατηρησία ἀπό ὀξυδερκεῖς καί γυμνασμένους ἐρευνητές πού καί τήν ἱκανότητα ἀλλά καί τή θέληση ἔχουν νά θέτουν πάνω ἀπό κάθε ἄλλο προσωπικό κίνητρο τήν ἀγάπη πρὸς τή γυμνήν ἀλήθεια.

8. Κλάδοι τῆς Ψυχολογίας

Μέσα στίς πρώτες κιάσες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ἡ Ψυχολογία γνώρισε ἐκπληκτικὴν ἀνάπτυξη ὄχι μόνο σέ βάθος, ἀλλά καί σέ πλάτος.

Οί έρευνές της άπλώθηκαν σέ μεγάλο πλήθος προβλημάτων, μέ άποτέλεσμα νά διαφοροποιηθεί σέ πολλούς ειδικούς κλάδους, όπως δείχνει ό παρακάτω πίνακας. Τρείς είναι σ' αυτόν οί μεγάλες τομές. Κατά τήν πρώτη διαχωρίζεται ή Ψυχολογία του κανονικού ψυχικού βίου από τήν Ψυχολογία του άνωμαλου ψυχικού βίου, από τήν έρευνα δηλαδή τών ψυχικών έκτροπών καί νόσων. Μέ τή δεύτερη διακρίνεται ή Ψυχολογία του ανθρώπου από τήν Ψυχολογία τών άλλων ζώων, προπάντων εκείνων πού κατά τήν άνατομική τους δομή καί τήν όργάνωση του νευρικού τους συστήματος βρίσκονται κοντά στό ανθρώπινο επίπεδο. Τέλος, μέ τήν τρίτη τομή διαφοροποιείται από τήν Ψυχολογία του άτόμου ή Ψυχολογία τών ομάδων, αυτή δηλαδή πού μελετά τίς ψυχικές έκδηλώσεις τών ανθρώπινων ομάδων καί τά προϊόντα του κοινωνικού βίου: τή γλώσσα, τούς μύθους, τά έθιμα καί τά θέσμια, μέ τήν προοπτική καί τίς μεθόδους του ψυχολόγου (όχι του ιστορικού ή του ειδικού γλωσσολόγου, θρησκευολόγου κτλ.)

Η διαίρεση λοιπόν τής Ψυχολογίας σέ κλάδους γίνεται κατά τό έξής σχήμα:

A. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

I. Ψυχολογία του άτόμου

1. Ψυχολογία του ανθρώπου
  - α. Γενική Ψυχολογία
  - β. Ειδική Ψυχολογία (του παιδιού, του γέροντα, του άντρα, τής γυναίκας κτλ.)
  - γ. Ψυχολογία τών διαφορών ή Χαρακτηρολογία
2. Ψυχολογία τών ζώων
(Καί αυτή διαιρείται σέ γενική καί ειδική)
3. Συγκριτική Ψυχολογία
(Σύγκριση του ψυχικού βίου ανθρώπου καί ζώων)

II. Ψυχολογία τών ομάδων

1. Κοινωνική Ψυχολογία
2. Έθνολογική Ψυχολογία (έρευνα του όμαδικού ψυχικού βίου όρισμένων φυλών καί λαών)
3. Ψυχολογία τών κοινωνικών τάξεων καί τών επαγγελμάτων.

B. ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΝΩΜΑΛΟΥ ΨΥΧΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στό Έγχειρίδιο τούτο θά δώσουμε τίς μεγάλες γραμμές (τά στοιχεία) μιās γενικῆς Ψυχολογίας τού (άτομικου καί κανονικου) άνθρῶπου.

9. 'Η συνείδηση

Ένας τεχνικός ὅρος πού ἔχει καθιερωθεῖ ἀπό τήν ἐπιστημονική Ψυχολογία, εἶναι ἡ λέξη σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η .

Στόν κοινό λόγο μεταχειρίζομαστε τή λέξη συνείδηση μέ νόημα ἠθικό. Λέμε λ.χ. «κάνε ὅ,τι σοῦ ὑπαγορεύει ἡ συνείδηση», ἢ «θά ἔχεις τύψεις συνειδήσεως», ἢ «πέρασα ἀπό μιὰ σοβαρή κρίση συνειδήσεως» κτλ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἐννοοῦμε ὅτι ὁ ἠθικός νόμος ἢ ἡ φωνή τού καθήκοντος ἀκούγεται μέσα μας καί μας προστάζει, μας ἐλέγχει ἢ μας βασανίζει, ἐπειδή ἔχουμε νά λύσουμε ἕνα δύσκολο ἠθικό πρόβλημα, ἢ αἰσθανόμαστε ὅτι προδώσαμε τίς ἠθικές μας ἀρχές. Στήν Ψυχολογία ὅμως (καί γενικότερα στή Φιλοσοφία) ἡ ἔννοια τῆς συνείδησης ἔχει πολύ πλατύτερο περιεχόμενο. Σημαίνει τό ψυχικό κέντρο, ἀπό τό ὅποιο ἀναχωροῦν καί στό ὅποιο ἐπιστρέφουν (μέ τήν ἀπήχησή τους) ὅλες οἱ ψυχικές ἐνέργειες: ἀντιλήψεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες· αὐτό πού δέχεται τίς ἐπιδράσεις τού ἐξωτερικοῦ κόσμου καί τίς μεταφέρει στή γλώσσα του, τίς ἀφομοιώνει, τίς δαμάζει, τίς διατηρεῖ μέ τή μορφή ἐντυπώσεων, ἀναμνήσεων, ἔξτων· αὐτό τέλος πού δέ ζεῖ ἀπλῶς, ἀλλά καί τροποποιεῖ, βαθαίνει, ἢ ἀποσαφηνίζει τίς καταστάσεις (συναισθήματα, ὀρμές, πάθη) πού ἀποτελοῦν ἄλλοτε τό φῶς καί ἄλλοτε τίς σκιές τού ψυχικοῦ μας βίου.

Μέ ἄλλες λέξεις συνείδηση εἶναι τό κέντρο τού ψυχικοῦ μας σύμπαντος, τό «ἐγώ» μας. Ὅταν θέλει νά ὀνομάσει τόν φορέα τῶν ψυχικῶν ιδιοτήτων καί λειτουργιῶν του, ὁ κοινός ἄνθρωπος λέγει: ἡ ψυχή μου, ὁ ἐπιστήμονας (μένοντας οὐδέτερος ἀπέναντι στό μεταφυσικό πρόβλημα τῆς οὐσίας καί τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς): ἡ συνείδησή μου.

Παράλληλες ἐκφράσεις εἶναι στόν κοινό καθῶς καί στόν ἐπιστημονικό λόγο: ὁ νοῦς, τό πνεῦμα— ἀλλά γιά τό ἀνώτερο ἐπίπεδο· τίς κορυφαίες ἐκδηλώσεις τῆς συνείδησης. Στό κατώτερο, στό «βάθος» τῆς δίνεται τό ὄνομα ὑποσυνείδητο ἢ ἁσυνείδητο. Τίς ἔννοιες αὐτές θά ἐξηγήσουμε στό οἰκίο κεφάλαιο τού βιβλίου.

10. 'Ο ψυχικός βίος όλον άδιαίρετο

Θά περιγράψουμε πιστά τήν ύφή τοῦ ψυχικοῦ βίου (τοῦ ὁμαλοῦ ἀνθρώπου στήν κατάσταση τῆς ἐγρήγορης), ἐάν στήν περιγραφή μας χρησιμοποιήσουμε μέ ἔμφαση τίς ἐκφράσεις: ἀλληλουχία ἀδιάσπαστη, ροή συνεχῆς, ὅλον ἀδιαίρετο, καί τίς παρόμοιες. Γιατί ὁ,τι χαρακτηρίζει τόν ψυχικό μας κόσμο εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐνότητα καί ἡ συνοχή. Ὅποια-δήποτε στιγμή «σταθούμε», γιά νά παρατηρήσουμε ἐνδοσκοπικά τί συμβαίνει μέσα μας, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἕνα ψυχικό θ έ μ α ξετυλίγεται σέ μιά σειρά ἀλλεπάλληλων καταστάσεων, πού ἡ μιά τους εἰσχωρεῖ τόσο βαθιά μέσα στήν ἄλλη καί συνυφαινεται τόσο στενά μαζί της, ὥστε, ἐάν μέ μιά τεχνητή τομή διαλύσουμε τίς πολλαπλές συνάφειες πού ἀποτελοῦν τό πλέγμα, τά στοιχεῖα του ἀλλοιώνονται: παύουν νά εἶναι αὐτά πού ἦσαν, ἀποξενώνονται ἀπό τό νόημά τους.

Ἡ πρώτη λοιπόν ἀλήθεια πού πρέπει νά τονίσει ἡ Ψυχολογία, εἶναι ὅτι ὁ ψυχικός βίος τοῦ (ὁμαλοῦ καί «ξυπνοῦ») ἀνθρώπου παρουσιάζει μίαν ἀδιάσπαστη ἀλληλουχία. Ὅτι ἡ συνείδηση σέ κάθε φάση τῆς ψυχικῆς ζωῆς δρᾷ σάν ἕνα ἀδιαίρετο ὅλον.

11. Τά «στοιχεῖα» τοῦ ψυχικοῦ κόσμου

Κι ἐντούτοις ἀπάνω στό συμπαγές τοῦτο ὅλον ἡ ἐπιστήμη μέ τούς πρισματικούς φακούς τῆς προβαίνει σέ ἀ ν α λ ὄ σ ε ι ς : διακρίνει τήν ψυχική λειτουργία πού μᾶς πληροφορεῖ, ἀπό τίς συγκινησιακές καταστάσεις καί τή βουλευτική δραστηριότητα, καί μιλεῖ γιά π α ρ α σ τ ᾶ σ ε ι ς, σ υ ν α ἰ σ θ ἦ μ α τ α καί ἐ π ἰ θ υ μ ῖ ε ς, σάν νά πρόκειται γιά χωριστά περιεχόμενα ἢ προϊόντα τῆς συνείδησης.

Οἱ τομές αὐτές καί νόμιμες εἶναι καί χρήσιμες, μέ τό ρητό ὅμως ὄρο ὅτι:

Κατά τήν ἐρευνά μας δέ θά λησμονοῦμε ὅτι γίνονται μόνο ἀπό λόγους μεθοδολογικῆς σκοπιμότητας. Ἐπομένως, δέν ἀπεικονίζουν τήν ψυχική πραγματικότητα, ἀλλά ἐπιβάλλονται ἀπό τήν ἀνάγκη νά τή γνωρίσουμε ἀπό «πιό κοντά» ἐξετάζοντας χωριστά ἕνα-ἕνα τά στοιχεῖα πού τήν ἀποτελοῦν.

Θά προβαίνομε λοιπόν στίς ἀναλύσεις μας μέ πλήρη ἐπίγνωση

ὅτι χωρίζουμε τεχνητά τὸ ἀπὸ τῆ φύση τοῦ ἐνιαῖο, γιὰ νὰ τὸ προσέξουμε μιά στιγμή καί ἔπειτα νὰ τὸ ἐντάξουμε καί πάλι μέσα στὴ συνεχή ροή τοῦ τοῦ δίνει ζωὴ καί νόημα. Ἐάν μείνουμε στὰ «τμήματα» τοῦ μᾶς ἔδωσε ὁ διαμελισμός, θὰ ἔχουμε ὑποκαταστήσει νοητὲς ἀφαιρέσεις στὴ ζωντανή πραγματικότητα. Αὐτὴ δὲν γνωρίζει «παραστάσεις» ἢ «κρίσεις» χωριστὲς ἀπὸ τὰ «συναισθήματα», καί «ἐπιθυμίες» ἀνεξάρτητες ἀπὸ «ἐντυπώσεις» καί «συγκινήσεις». Ἐνιαία καί ἀδιαίρετη εἶναι στὴ δραστηριότητά της ἡ συνείδηση: ἀντιλαμβανόμενη καί σ υ ν ἄ μ α συγκινούμενη, συγκινούμενη καί σ υ ν ἄ μ α ἐπιθυμούσα. Ὁ χωρισμός γίνεται μὲ πρωτοβουλία καί εὐθύνη τοῦ παρατηρητῆ, γιὰ νὰ διευκολύνει τὴ διερεύνηση τοῦ ψυχικοῦ πεδίου τοῦ εἶναι συνεχῆ καί ἀδιαίρετο.

Λίγα παραδείγματα ἀρκοῦν γιὰ νὰ τὸ ἀποδείξουν.

● Ἀπὸ τὴν αὐλὴ μου βλέπω στὸ διπλανὸ κήπο ἓνα ὠραῖο τριαντάφυλλο· «μοῦ ἐπιτρέπετε», ρωτῶ τὸ γείτονα τοῦ τοῦ καμαρώνει, «νὰ πλησιάσω κι ἐγὼ νὰ τὸ μυρίσω»;

● Καθὼς κοιτάζω τὸ ρολοὶ μου, θυμοῦμαι ὅτι θὰ μὲ περιμένει σὲ λίγο ὁ φίλος μου Χ στὸ μέρος τοῦ ἔχουμε ὀρίσει γιὰ συνάντηση, καί σηκώνομαι νὰ ντυθῶ καί νὰ τρέξω.

● Μέσα στὴν κακοκαιρία ὁ κεραυνός, τοῦ ξαφνικὰ ἀκούγεται τόσο κοντά, μὲ τρομάζει, γιατί συλλογίζομαι ὅτι τὸ σπῆτι μου δὲν προστατεύεται ἀπὸ ἀλεξικέραυνο: τὰ μέλη μου ἔχουν παραλύσει.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ ψυχολόγου δὲ δυσκολεύεται νὰ ἐπισημάνει τὰ ἀπλά στοιχεία ἀπὸ τὰ ὅποια ἀποτελεῖται κάθε μιά ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ψυχικὲς ἐνέργειες. Καί στίς τρεῖς αὐτὲς περιπτώσεις μιά ἐντυπωση ὀπτική ἢ ἀκουστική, μὲ τὶς παραστάσεις καί τὶς κρίσεις τοῦ προκαλεῖ καί τὰ συναισθηματὰ τοῦ τῆ συνοδεύουν, γίνεται ἡ ἀφετηρία σειρᾶς ψυχικῶν καταστάσεων τοῦ ἀπολήγει σὲ κάποια ἐπιθυμία καί ἀπόφαση, ἢ σταματᾷ στὸ στάδιο τῆς συγκίνησης. «Ἐντυπώσεις», λοιπόν, καί «παραστάσεις» καί «κρίσεις», «συναισθήματα» καί «συγκινήσεις», «ἐπιθυμίες» καί «ἀποφάσεις» εἶναι τὰ συστατικὰ στοιχεῖα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲ σημαίνει ὅτι τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καί νὰ δραστηριοποιηθῆι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ψυχικὸ πεδίο τοῦ τὸ κάνει αὐτὸ τοῦ εἶναι, καί τοῦ δίνει τὸ νόημα τοῦ ἔχει.

Ὅρθά λοιπόν θά διατυπώσουμε τά πράγματα, ἔάν εἰπούμε (καί γιά τά τρία παραδείγματά μας) ὅτι ἐδῶ ζεῖ καί ἐνεργεῖ μιά ἀντιλαμβανόμενη, συγκινούμενη καί ἐπιθυμούσα συνείδηση. Ὅχι τρεῖς ὑποστάσεις, ἀλλά μιά καί ἡ ἴδια πού ἐκδηλώνεται μέ τρεῖς ἰδιότητες ἢ λειτουργίες τῆς ἀλληλένδετες: τήν ἀντίληψη, τή συγκίνηση καί τήν ἐπιθυμία.

12. Διαίρεση τῆς Ψυχολογίας

Μέ αὐτή τήν προοπτική, καί μέ τίς διευκρινήσεις πού δώσαμε, μπορούμε νά διαιρέσουμε τή Γενική Ψυχολογία σέ τρία μέρη.

- Στό πρῶτο ἐξετάζονται τά ψυχικά θέματα πού σχετίζονται μέ τήν πληροφόρηση, καί γενικά τή γνώση.
- Στό δεύτερο: τό λεγόμενο «θυμικό», τά συναισθήματα.
- Καί στό τρίτο: ἡ βούληση, καί οἱ διαδικασίες πού τήν προετοιμάζουν καί τήν ἀποτελειοῦν.

Τά Ἐγχειρίδια τῆς Ψυχολογίας συνηθίζουν νά ὀνομάζουν:

τό 1ο μέρος: «Γνωστικόν»,

τό 2ο μέρος: «Συναισθητικόν» καί

τό 3ο μέρος: «Βουλευτικόν».

Ἡ τριχοτόμηση τῆς «ψυχῆς», μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη παραλλαγή, ἔχει μακράν ἱστορία (ἀνατρέχει ἔως τόν Πλάτωνα, καί πέρα ἀπ' αὐτόν ἔως τά ἱερά κείμενα τῆς Ἰνδικῆς φιλοσοφίας) καί θά τή σεβαστοῦμε. Γιά νά δείξουμε ὅμως ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι πάντοτε παρούσα καί ὀλόκληρη σέ κάθε δραστηριότητά της, θά δώσουμε

στό 1ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται*,

στό 2ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού συγκινεῖται*, καί

στό 3ο μέρος τόν τίτλο *Ἡ συνείδηση πού θέλει*.

13. Βιβλιογραφία

Ἀξιόλογες παρατηρήσεις καί ἀναλύσεις, μέ τό πρίσμα μάλιστα μιᾶς ἐπιστημονικῆς (κατά τή σύγχρονη ἀντίληψη) Ψυχολογίας, θρῖσκονται στά συγγράμματα τοῦ Ἀριστοτέλη «Περὶ ψυχῆς» καί «Μικρά φυσικά». Ἐνδεικτικοί εἶναι οἱ τίτλοι τῶν δοκιμῶν πού περιλαμβάνονται στό δεύτερο: «Περὶ αἰσθήσεως καί αἰσθητῶν», «Περὶ μνήμης καί ἀναμνήσεως», «Περὶ ὕπνου καί ἐγρηγόρσεως», «Περὶ ἐν-

υπνίων», «Περί τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς», «Περί μακροβιότητος καὶ βραχυβιότητος», «Περί νεότητος καὶ γήρωσ», «Περί ζωῆς καὶ θανάτου», «Περί ἀναπνοῆς». Ἀκόμη καὶ στήν ἐπιστῆμην τῆς ψυχῆς ὁ μέγας Σταγιρίτης ὑπῆρξε πρωτοπόρος.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ξένων βιβλίων ἰδιαίτερη μνεία ἀξίζουσι τὰ ἑξῆς:

W i l l i a m J a m e s : «Principles of Psychology», New York 1890.

W i l l i a m J a m e s : «Psychology. Briefer Course, New York 1892.

J. F r ö b e s : «Lehrbuch der experimentellen Psychologie», 2η ἔκδοσις
Leipzig 1922/1923.

J. S e g o n d : «Traité de Psychologie», Paris 1930.

Νεοελληνικά ἐγχειρίδια Ψυχολογίας πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου:

Θ ε ὄ φ ι λ ο υ Β ο ρ έ α : «Ψυχολογία», 1η ἔκδοσις Ἀθήναι 1933.

Χ ρ ή σ τ ο υ Ἀ ν δ ρ ο ύ τ σ ο υ : «Γενικὴ Ψυχολογία» Ἀθήναι 1934.

Ἰ ω ά ν ν ο υ Π α τ ρ ί κ ι ο υ : «Ψυχολογία», Ἀθήναι 1971.

Γιά τὰ νέα ρεύματα, τίς ψυχολογικὲς «σχολές» τοῦ αἰῶνα μας, βοηθήματα ἀπαραίτητα εἶναι τὰ ἑξῆς:

Ψυχανάλυσις (καὶ συναφεῖς θεωρίαι):

S i g m u n d F r e u d : «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ψυχανάλυσιν», ἑλλ. μετάφρ.
Ἀ. Παγκάλου, Ἀθήναι 1960.

C a r l G. J u n g : «Αναλυτικὴ Ψυχολογία», ἑλλ. μετάφρ. Πην. Ἱερο-
μνήμονος, Ἀθήναι 1962.

A l f r e d A d l e r : «Ἀνθρωπογνωσία», ἑλλ. μετάφρ. Γ.Ν. Παλαιολό-
γου, ἑκδ. 2η (ἀναθεωρ.), Ἀθήναι 1948.

Gestaltpsychologie (Ψυχολογία τῆς «μορφῆς»):

Γ ι ά ν ν η Ἰ μ β ρ ι ώ τ η : «Μορφολογικὴ Ψυχολογία». Τεύχ. 1ο
Ἀθήναι 1932. Τεύχ. 2ο, Ἀθήναι 1934.

Φαινομενολογικὴ μέθοδος (τοῦ Edm. Husserl) στὴν Ψυχολογία:

M a u r i c e M e r l e a u - P o n t y : «Phénoménologie de la perception»,
Paris 1945.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»

Όταν βλέπω, βλέπω αυτό τό σύννεφο στον ουρανό ή αυτό τον κοπτήρα απάνω στό γραφείο μου (σέ μιάν επόμενη στιγμή, εάν τό επιδιώξω, βλέπω χωριστά τό χρώμα ή τό σχήμα τους)· όταν ακούω, ακούω τήν καμπάνα τής γειτονικής εκκλησίας ή τό ποτήρι πού έπεσε από τά χέρια μου κι έσπασε (ύστερα, εάν τό θελήσω, ακούω τόν ήχο ή τόν κρότο τους χωριστά)· όταν γεύομαι, γεύομαι αυτό τό φάρμακο πού παίρνω για τό στομάχι μου ή τό φαγητό πού έχω στό στόμα μου (σέ δεύτερη φάση τήν πίκρα ή τήν αλμύρα τους) κ.ο.κ.

Στίς περιπτώσεις αυτές λέγουμε ότι αντιλαμβάνομαστε ένα αντικείμενο (όχι ότι αισθανόμαστε κάτι τό όρατό, τό ακουστό, τό γευστό κτλ.).

Πρώτη λοιπόν πράξη στον τομέα τής πληροφόρησης, πράξη

«γνώσης», είναι ἡ ἀ ν τ ί λ η ψ η. Μὲ αὐτὴν ἡ συνείδηση πληροφορεῖται τί «συμβαίνει» στὸν κόσμον πού τὴν τριγυρίζει, ἀκόμα καὶ στοῦ ἴδιου τοῦ σώματος (ὅταν λ.χ. πεινάει, διψάει, πονάει, ἔχει κουρασθεῖ, πνίγεται κτλ.).

2. Οἱ τρεῖς στοιβάδες τοῦ φαινομένου

Ἐάν ἀπομονώσουμε τὴν ἀντίληψη ἀπὸ τίς ἄλλες συνειδησιακές ἐνέργειες ἢ καταστάσεις μὲ τίς ὁποῖες συνυφαίνεται, καὶ τὴν «ἀναλύσουμε», θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς στοιβάδες: Στὴ μία βρίσκονται ὀρισμένα α ἰ σ θ ἦ μ α τ α, ὀπτικά, ἀκουστικά, γευστικά, πόνου, καμάτου κτλ., προϊόντα τοῦ αἰσθητηριακοῦ μας συστήματος. Στὴν ἄλλη ὀρισμένες π α ρ α σ τ ἄ σ ε ι ς, ψυχικά δηλαδὴ ὁμοιώματα (εἰκόνες) ἐντυπώσεων, πού διατηροῦνται ἀπὸ τὴ μνήμη μας καὶ ἐρχονται στὴν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης, γιὰ νὰ βοηθήσουν ν' ἀναγνωρίσουμε αὐτὸ πού βλέπουμε, ἀκοῦμε, γεύομαστε κτλ. Καὶ στὴν τρίτη ἡ διαδικασία ὁλοκληρώνεται μὲ τὴν κ ρ ἰ σ η (ἐπίγνωση) ὅτι «ἀπέναντί» μας ὑπάρχει ἓνα διαφορετικὸ ἀπὸ μᾶς ἀντικείμενο (ἀντι-κείμενο) πού ἐρέθισε τὰ αἰσθητήριά μας, ἀνάδεψε τὴ μνήμη μας καὶ ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μας.

Ἡ ὅλη αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία μιᾶς ἐξωτερικῆς (διαμέσου τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων) εἰσφορᾶς ἀπὸ τὴ συνείδηση γίνεται συνήθως αὐτόματα καὶ τόσο ἀκαριαῖα, ὥστε νομίζουμε ὅτι ἡ ἀντίληψη εἶναι μιὰ ἀπλή καὶ ὁμοιογενῆς ψυχικὴ ἐνέργεια. Ὑπάρχουν ὅμως περιπτώσεις ὅπου πότε ἢ μιὰ, πότε ἢ ἄλλη ἀπὸ τίς στοιβάδες πού ὀνομάσαμε παρουσιάζει χάσματα, μὲ ἀποτέλεσμα ἢ πληροφόρηση νὰ εἶναι ἀτελής καὶ ἀβέβαιη, καὶ τότε καταλαβαίνουμε ὅτι ἡ ἀντίληψη εἶναι μιὰ πολλαπλή, σύνθετη συνειδησιακὴ πράξη. Παραδείγματα: «Κάτι ἔλαμψε μπροστά στὰ μάτια μου, πού κατόπι χρωματίστηκε κι ἄρχισε νὰ παίρνει διάφορα σχήματα, δὲν κατάλαβα ὅμως τί ἦταν». «Ἄκουσα ἓναν περιέργου, ἀλλὰ ρυθμικὸ κρότον πού ἐρχόταν ὄχι ἀπὸ πολὺ μακριά· νόμισα πὼς ἦταν ἓνα τραῖνο πού ἔτρεχε, ἀλλὰ δὲν ἦταν δυνατόν, γιατί στοῦ μέρους αὐτοῦ δὲν ὑπάρχει σιδηροδρομικὴ γραμμὴ». «Αὐτὴ ἡ μυρωδιά δὲ μού φαίνεται ἄγνωστη, ἀλλὰ δὲν μπορῶ νὰ προσδιορίσω τὴν προέλευσή της· κάτι ἀνάμεσα στὶς ὀσμές πού ἔχουμε ἀπὸ ἓνα κλειστὸ δωμάτιο καὶ ἀπὸ ἓνα σαπιόμένο κυδώνι» – Στὶς περιπτώσεις αὐτές ἢ τὰ αἰσθητήριά μας δὲν εἶναι

επαρκή, η ή μνήμη μας δε μᾶς βοηθεῖ μέ τήν παρακαταθήκη της ὅσο χρειάζεται, η ή κριτική λειτουργία τῆς συνειδησῆς μας ὑστερεῖ (ἀπό μία ταραχή, λ.χ. φόβο, ὀργή κτλ.), καί ἔτσι δέν κατορθώνουμε νά σχηματίσουμε ἀντίληψη ὀρισμένου πράγματος.

3. Ὁρισμός τῆς ἀντίληψης. Ἀνώμαλες περιπτώσεις

Ἄ ν τ ἰ λ η ψ η λοιπόν θά ὀνομάσουμε τήν πολλαπλή ἐνέργεια μέ τήν ὁποία ἡ συνείδηση ἐπεξεργάζεται τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων (τά συναρμολογεῖ, τά συμπληρώνει μέ παραστάσεις, τά διευκρινίζει) καί ἀναφέρει τίς ἐντυπώσεις της σέ ὀρισμένο (ἀνάμεσα σέ ἄλλα) ἀντικείμενο, πού τό ξεχωρίζει ἀπό τόν ἑαυτό της σάν κάτι αὐθυπόστατο («πραγματικό»).

Γιά τό σχηματισμό τῆς ἀντίληψης συμπράττουν αἴσθηση, μνήμη καί κρίση. Μέ αὐτές τίς τρεῖς ιδιότητες (χωριστά τήν καθεμία θά τήν ἐξετάσουμε στά ἐπόμενα κεφάλαια τούτου τοῦ μέρους τοῦ βιβλίου) χαρακτηρίζεται καί λειτουργεῖ ἡ σ υ ν ε ἰ δ ἠ σ η π ο ὗ ἄ ν τ ἰ λ α μ β ἄ ν ε τ α ἰ.

Τό βρέφος, καί ὅταν ἀκόμη μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τήν ὄραση καί τήν ἀκοή γιά τήν ἐνημέρωσή του, θά ἔχει βέβαια ἐντυπώσεις («μηνύματα» τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου πρὸς τήν ἀνατέλλουσα συνείδησή του), ὄχι ὅμως καί τήν ἀντίληψη ἀντικειμένων πού ξεχωρίζουν μεταξύ τους καί διατηροῦν ἀναγνωρίσιμη τήν ταυτότητά τους, ἐπειδή ἀπό ἔλλειψη πείρας ἡ συνείδησή του δέν τροφοδοτεῖται ὅσο πρέπει ἀπό τή μνήμη καί ἡ κρίση της εἶναι ἀνώριμη. Σέ ἔλλειψη πείρας ὀφείλεται καί ἡ περιέργη εἰκόνα πού παρουσιάζει ὁ κόσμος σέ ὅσους γεννήθηκαν τυφλοί καί ἀποκτοῦν τήν ὄραση ὕστερ' ἀπό ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή, ἐπειδή καί τό ὀπτικό τους αἰσθητήριο λειτουργεῖ μέ δυσκολία, καί τό κεφάλαιο τῆς μνήμης τους σέ ὀπτικές παραστάσεις εἶναι ἀνύπαρκτο, δέν μποροῦν νά διαχωρίσουν τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο μέ σαφῆ περιγράμματα τά πράγματα πού βλέπουν, οὔτε νά ὀρίσουν μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τήν ἀπόσταση τους· τά κοντινά τούς δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἀγγίζουν τά μάτια τους, καί γιά τά μακρινά νομίζουν ὅτι ἀρκεῖ ν' ἀπλώσουν τό χέρι τους γιά νά τά πιάσουν – δέν ἔχουν δηλαδή ἀκόμη ὀπτικά ἀντίληψη τοῦ χῶρου.

Κάποτε καί αὐτός ὁ ὄριμος καί φυσιολογικός ἄνθρωπος, ὅταν οἱ

έντυπώσεις του είναι άπροσδόκητα καινοφανείς και ραγδαίες, και δεν έχει τό χρόνο και την ψυχική ήρεμία να καλέσει σε βοήθειά του τη μνήμη και με τόν έλεγχο της κρίσης να τις «αναφέρει» στα αντικείμενα όπου έχουν την πραγματική τους πηγή, πέφτει σε άμηχανία και για μία στιγμή άμφιβάλλει αν κοιμάται και όνειρεύεται ή είναι ξυπνός και «βλέπει». Τέτοιες και μεγαλύτερες άκόμη διαταραχές στην αντίληψη συμβαίνουν σε όσους πάσχουν από βαρείες ψυχικές νόσους: στην κατάσταση του παροξυσμού (των «όραμάτων») και του «παραληρήματος») δεν μπορούν να κάνουν διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά αντικείμενα και στα πλάσματα της φαντασίας τους. Μερικοί παύουν να πιστεύουν στη συνέχεια της προσωπικής τους ύπαρξης, στην ταυτότητά τους. – “Ας σημειωθεί ότι, όπως αποκτούμε αντίληψη του έξωτερικού κόσμου με την επεξεργασία των αισθημάτων μας, έτσι αποκτούμε και την αντίληψη του σώματός μας με βάση τά μυικά, όργανικά και στατικά αισθήματα*. Κακή λειτουργία ή άναστολή των αντίστοιχων αισθήσεων δυσκολεύει ή καταλύει την αντίληψη του σώματός μας.

4. ‘Η κριτική λειτουργία στην αντίληψη

“Ας ύποθέσουμε ότι για ένα όποιοδήποτε λόγο άναστέλλεται σε έναν άνθρωπο ή ψυχική λειτουργία πού όνομάζουμε κρίση. Οί συνέπειες αυτής της άνωμαλίας θά είναι οί έξης: ‘Ο άνθρωπος μας θά μπορεί να έχει έντυπώσεις, εάν και εφόσον λειτουργούν κανονικά τά αισθητήριά του όργανα, άκόμη και να διατηρεί και να ξαναφέρει στη συνειδησή του παραστάσεις (ψυχικές εικόνες), εάν και εφόσον λειτουργεί κανονικά ή μνήμη του. ‘Αντίληψη όμως δε θά έχει, γιατί θά είναι άνίκανος να ό ρ γ α ν ώ ν ε ι τά δεδομένα με την άναφορά τους σε όρισμένο αντικείμενο, και να πληροφορείται ότι τούτο τό αντικείμενο βρίσκεται «άπέναντί» του σαν κάτι αυθύπαρκτο («πραγματικό»), πού μπορεί να τό ξεχωρίσει από τό περιβάλλον του και από τόν ίδιο τόν έαυτό του. («Νά ένα τριαντάφυλλο!» – «‘Ακουσε: κεραυνός!»), ‘Ο ψυχικός κόσμος αυτού του ανθρώπου θά παρουσιάζει εικόνα χαώδη: αισθήματα διάφορα και ποικίλες παραστάσεις, άναμνήσεις και εικόνες φανταστικές, θά έμφανίζονται και θά εξαφανίζονται από τή συνειδησή

* Θά μιλήσουμε γι’ αυτά στο έπόμενο κεφάλαιο 5ο.

του, χωρίς έσωτερικήν όργάνωση, χωρίς σχέση προς τήν περασμένη έμπειρία του, χωρίς αναφορά προς τόν έξωτερικό κόσμο. 'Ο ίδιος δέ θά είναι ποτέ βέβαιος ούτε για τήν πραγματικότητα του γύρω του κόσμου ούτε για τήν ύπαρξη τή δική του. Εικόνα κατά προσέγγιση τής κατάστασής του μάς δίνουν μερικά όνειρα, όπου οί ψυχικές εικόνες συμπλέκονται σέ άπίθανους συνδυασμούς, αλλοιώνονται καί χάνονται, για νά παρουσιαστούν καί πάλι όμοιες καί συνάμα άνόμοιες προς ό,τι ήσαν πρίν, καί έτσι ό όνειρευόμενος άνθρωπος ταλαντεύεται άμήχανος μεταξύ ύπαρξης καί άνυπαρξίας, χωρίς βεβαιότητα ούτε για τών πραγμάτων τήν ύπόσταση ούτε για τή δική του.

Τέτοια άστάθεια καί άσυναρτησία δέν παρουσιάζει ό ψυχικός βίος του κανονικού (καί στήν κατάσταση τής εγρήγορης) ανθρώπου. Άπεναντίας καί οί άπλούστερες έντυπώσεις του, πολύ περισσότερο οί διατηρούμενες από τή μνήμη του παραστάσεις (όπως έδειξαν οί πρόσφατες έρευνες τών όπαδών τής «Ψυχολογίας τής μορφής»), είναι έξαρχής ό ρ γ α ν ω μ έ ν ε ς σέ «μορφώματα», συγκροτημένες δηλαδή καί συμπαγείς ένότητες – χάρη στήν κριτική λειτουργία τής συνείδησης (προσθέτουμε έμεις), πού αυτόματα καί άκαριαία συντάσσει τά δεδομένα (αίσθητηριακά καί μνημονικά) καί σχηματίζει άπ' αυτά τήν αντίληψη. Θά μπορούσαμε λοιπόν νά θεωρήσουμε τήν κρίση πρώτη στή σειρά από τίς ψυχικές δυνάμεις πού έργο τους έχουν τό «άντιλαμβανέσθαι», άν ήταν θεμιτό νά μιλούμε, καί σ' αυτή τήν περίπτωση, για προβάδισμα ή προτεραιότητα – καί τά δύο άνεπίτρεπτα στήν περιοχή τών συνειδησιακών λειτουργιών.

5. 'Η αντίληψη τής μορφής

Είναι πλάνη νά νομίζουμε ότι οί τρεις στοιβάδες, πού διακρίναμε στό φαινόμενο τής αντίληψης, διαδέχονται ή μιά τήν άλλη σάν τρία επάλληλα στάδια μέσα σέ μιά χρονική σειρά, όπως παρουσιάστηκαν στήν περιγραφή μας: πρώτα ή «αίσθηση», έπειτα ή «μνήμη» καί τέλος ή «κρίση». Εύθύς έξαρχής ή δέσμη είναι πλήρης· ή (άντιλαμβανόμενη) συνείδηση δραστηριοποιείται καί μέ τίς τρεις ιδιότητές της μαζί: «αίσθανόμενη», «άναθυμούμενη», «κρίνουσα». Δέν ύπάρχει αίσθημα πού δέν έχει συμπληρωθεί μέ μνημονικό ύλικό, ούτε πλουτισμένη από παραστάσεις έντύπωση πού δέν έχει όργανωθεί μέ τήν κρίση. Καί ή

απλούστερη αισθητηριακή εμπειρία είναι μέσα στη συνείδηση «διαμορφωμένη». (Μόνο τεχνητά και μέ ειδικές συσκευές αναλύεται σε «στοιχεία» μέσα στο ψυχολογικό εργαστήριο· ο αληθινός ψυχικός βίος δέ γνωρίζει τέτοια «στοιχεία»).

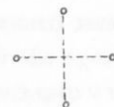
Τούτο αποδειχεται με τρόπο αναμφισβήτητο κατά την αντίληψη τῆς μ ο ρ φ ῆ ς .

Ίδου μερικά χαρακτηριστικά φαινόμενα:

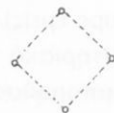
● Όταν, άπάνω σε φωτιζόμενο πίνακα, παρατηρούμε τέσσερα σημεία με τήν ἐξῆς διάταξη:

μπορούμε νά τά ἰδοῦμε ἄλλοτε ὡς σταυρό

καί ἄλλοτε ὡς τετράγωνο

Καί στίς δύο περιπτώσεις τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων εἶναι τά ἴδια: τέσσερις στιγμές. Ἐντούτοις, μέ τά ἴδια αἰσθήματα, ἀντιλαμβανόμαστε δύο διαφορετικές μορφές. Ἐς σημειωθεί δέ, ὅτι μᾶς εἶναι ἀδύνατο νά μὴν ἰδοῦμε τά σημεία αὐτά ὀργανωμένα σέ μορφή – ἐκτός ἐάν οἱ στιγμές ἀπομακρυνθοῦν πολύ ἢ μιά ἀπό τήν ἄλλη, ὅποτε τό μάτι μας ἀναζητεῖ ἄλλες συσχετίσεις, προσπαθεῖ δηλαδή νά τίς ἰδεῖ ὀργανωμένες σέ κάποια ἄλλη μορφή. Ἀκόμη καί ὅταν ἀπό τά δεδομένα λείπει κάτι καί ἡ εἰκόνα προβληθεῖ μέ ταχύτητα,

ἔτσι λ.χ.

ἢ ἔτσι

ἢ ἔτσι

εἶμαστε βέβαιοι ὅτι ἔχουμε ἰδεῖ ὁλόκληρο τό σχῆμα, χωρίς χάσματα· ἡ μορφή ὁλοκληρώνεται στήν αντίληψή μας.

● Άλλοτε πάλι, με όλο πού έχουν μεταβληθεί τά αρχικά αισθήματα, εμείς εξακολουθούμε νά αντιλαμβανόμαστε τήν ίδια μορφή. Αυτό λ.χ. συμβαίνει με τή μελωδία. Ή περίφημη μουσική φράση από τήν 9η συμφωνία του Beethoven

επαναλαμβάνεται, μέσα στό έργο, πολλές φορές με ποικίλες μετατροπές καί αρμονικές συναρτήσεις. Εμείς ώστόσο τήν ακούμε καθαρά, χωρίς διόλου ν' άμφιβάλλουμε ότι είναι ή ίδια. Μέ τήν άκοή δηλαδή, όπως καί με τήν όραση, αντιλαμβανόμαστε όχι άπομονωμένα στοιχεία, αλλά όργανωμένες ολόκληρες «μορφές», πού διατηρούνται σταθερές, παρά τίς αλλοιώσεις πού παθαίνουν. Έκτός εάν ή μεταβολή είναι τόσο μεγάλη, ώστε νά καταλυθεί ή δομή τους (εάν λ.χ. στην περίπτωση τής μελωδίας μεταβάλουμε πέρα από ένα όριο τίς χρονικές τιμές των ήχων), όποτε ή συνείδησή μας παύει νά τίς αναγνωρίζει.

● Ή μονότονη σειρά χτυπημάτων (όπως λ.χ. των άλλεπάλληλων κρότων πού προκαλούνται από τή λειτουργία μιās άτμομηχανής, ή από τήν κίνηση των τροχών του τραίνου άπάνω στις σιδηροτροχιές) διαρθρώνεται αυτόματα σε διάφορα ρυθμικά σχέδια τής μορφής:

υ[˘]-υ[˘]- / υ[˘]-υ[˘]- / υ[˘]-υ[˘] (ιαμβος)

ή τής μορφής: ˘-υ / ˘-υ / ˘-υ / ˘-υ / ˘-υ / ˘-υ (τροχαϊος)

ή τής μορφής: ˘-υυ / ˘-υυ / ˘-υυ / ˘-υυ / ˘-υυ (δάκτυλος)

ή τής μορφής: υυ[˘]- υυ[˘]- / υυ[˘]-υυ[˘]- / υυ[˘]-υυ[˘]- (ανάπαιστος)

ανάλογα με τίς έγκοπές πού επιχειρεί ή άκοή μας. - Τό ασύνταχτο πλήθος μάς ένοχλεί, κάτι περισσότερο: μάς φέρνει ζάλη καί δυσφορία. Όταν όμως, μέσα στην άκαταστασία των έντυπώσεων, ή συνείδηση επιτύχει νά βάλει τάξη (συμμετρία ή ρυθμός), άποχωρίζει από τό χαώδες σύνολο τά όργανωμένα σε μορφές μέρη καί προσηλώνεται, αναπαύεται σ' αυτά. Τότε καί τό (όπτικά ή άκουστικά) άμορφο μπορεί επί λίγες στιγμές νά γίνει άνεκτό: ως προετοιμασία ή ως προϋπόθεση για νά αναδειχτεί ή μορφή πού άκολουθεί. (Μέθοδος πού εφαρμόζεται σε μεγάλη κλίμακα από τίς καλές τέχνες.)

Τό συμπέρασμα από αυτά καί άλλα παρόμοια φαινόμενα είναι ότι μέσα στή συνείδηση πού αντιλαμβάνεται διαμορφώνονται αϋθόρμητα τά δεδομένα τῶν αἰσθήσεων· συναρμολογούνται καί συσχετίζονται, διαρθρώνονται καί συντάσσονται σέ ὅσο γίνεται κ α λ ύ τ ε ρ ε ς (ἀπλούστερες καί πιό εὐσύνοπτες) «μορφές».

6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία

Ἀδύνατες καί ὄχι εὐκρινεῖς ἐντυπώσεις, καθώς καί ζωηρές, ἐπίμονες παραστάσεις, ὅταν γιά ὁποιοδήποτε λόγο ἡ κρίση λειτουργεῖ χαλαρά, προκαλοῦν πλάνες κατά τήν ἀντίληψη: π α ρ α ἰ σ θ ῆ σ ε ἰ ς καί ψ ε υ δ α ἰ σ θ ῆ σ ε ἰ ς .

Κάποτε λ.χ. ὅταν ξυπνήσουμε ἀπό τρομακτικό ὄνειρο ἢ δυνατό κρότο, κραυγές, σεισμό κ.λ.π., καθώς βλέπουμε μέσα στό μόλις φωτιζόμενο δωμάτιό μας τό καπέλλο μας στήν κρεμάστρα καί ἀπό κάτω τά φορέματά μας, ἔχουμε τήν ἐντύπωση ὅτι μπροστά μας βρίσκεται ἕνας ἄνθρωπος ἔτοιμος νά μᾶς ἐπιθεθεῖ καί μᾶς πιάνει πανικός. Ἡ ἐσφαλμένη αὐτή ἀντίληψη λέγεται π α ρ α ἰ σ θ ῆ σ η , καί γεννιέται ὡς ἐξῆς: Μέ τήν ἐπίδραση τοῦ φόβου οἱ αἰσθητηριακές μας ἐντυπώσεις ἀνακαλοῦν στή συνείδηση παραστάσεις (ψυχικές εἰκόνες) μέ τίς ὁποῖες ἔχουν βέβαια ὁμοιότητες, ἀλλά λίγες καί ἐξωτερικές. Οἱ παραστάσεις αὐτές, ἐπειδή ἀντιστοιχοῦν στήν ψυχική διάθεση τῆς ὥρας, εἶναι πολύ ζωηρές καί καθώς συγχωνεύονται μέ τίς ἀδύνατες ἐντυπώσεις ἀλλοιώνουν τόν πραγματικό χαρακτήρα τῶν ἐντυπώσεων καί παρασύρουν τήν κρίση σέ ἐσφαλμένες μορφές.

Τῶν παραισθήσεων αἰτίες εἶναι, ἐκτός ἀπό τίς ψυχικές ἀρρώστιες, ὁ φόβος, ἡ κόπωση καί ἡ ἐναγώνια προσδοκία. Ὅταν λ.χ. ἐπί ὥρα πολλή προσμένουμε μέ ἀγωνία ἕνα γνῶριμό μας, ἔχουμε συχνά τήν ἐντύπωση ὅτι ἀκοῦμε κιόλας τή φωνή του, ἐνῶ πραγματικά κάποιος ἄλλος μιλεῖ ἐκεῖ κοντά, ἢ νομίζουμε ὅτι τόν ἀναγνωρίζουμε σέ πρόσωπα πού ἔρχονται ἀπέναντί μας· ὅταν αὐτά μᾶς πλησιάσουν, ἀνακαλύπτουμε τήν πλάνη μας.

Στήν ψ ε υ δ α ἰ σ θ ῆ σ ἰ α πάλι συμβαίνει τοῦτο· ἐπειδή μιά μνημονική ἢ φανταστική εἰκόνα σχηματίζεται μέ ἐξαιρετική σαφήνεια καί ζωηρότητα μέσα στή συνείδησή μας, ἡ κρίση μας χάνει τόν ἐλεγχό, καί νομίζουμε ὅτι ἔχουμε μπροστά μας τό ἴδιο τό ἀντικείμενο, ἐνῶ στήν

πραγματικότητα μόνο ή παράστασή του έχει άνασυρθεϊ και δεσπόζει μέσα στη συνείδησή μας. Οί ψευδαισθησίες προκαλούνται από ψυχικές άρρώστιες, χρήση τοξικών ουσιών (μορφίνης, όπιου, αϊθέρα, χλωροφόρμιου), από έντονη προσδοκία, βαριά νευρική κόπωση και παρόμοιες αιτίες. Έπειτα από μακρά και έξαντλητική εργασία οί καταπονημένοι ζωγράφοι έχουν κάποτε όπτικές ψευδαισθησίες, και οί καταπονημένοι μουσικοί άκουστικές ψευδαισθησίες: «βλέπουν» όράματα ή «άκούουν» φωνές πού βρίσκονται μόνο μέσα στη συνείδησή τους ως παραστάσεις. Ψυχασθενείς πού πάσχουν από ψευδαισθησίες τρόμου (εϊκόνας καταδίωξης κτλ.) έχουν κάποτε τή συναίσθηση ότι δέν είναι πραγματικά όσα βλέπουν ή άκούνε, δέν μπορούν όμως ν' άπαλλαγούν από τά όράματα ή τά άκούσματά τους.

ΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ

1. Τό αίσθημα

Γιά νά σχηματιστεί αντίληψη συμπράττουν – είπαμε – αίσθηση, μνήμη καί κρίση, απαιτοῦνται δηλαδή αίσθήματα, παραστάσεις καί σκέψεις. Τώρα θά εξετάσουμε χωριστά τό καθένα ἀπ' αὐτά τά συστατικά.

Αἰσθήματα ὀνομάζουμε τά προϊόντα τῶν αἰσθήσεων. (Ἡ λέξη στήν κοινή γλώσσα ἔχει ἄλλη σημασία, καί ὁ ἀναγνώστης δέν πρέπει νά παρασυρθεῖ ἀπ' αὐτήν· λ.χ. «ἄνθρωπο μέ αίσθήματα» λέγουμε τόν εὐαίσθητο ἢ τό συναισθηματικό. Γιά τήν Ψυχολογία ὅλοι εἶναι «ἄνθρωποι μέ αίσθήματα», ἀφοῦ εἶναι προικισμένοι μέ αἰσθητήρια ὄργανα).

Ἡ ἐντύπωση ὑποθέτουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπό ὁμοειδή αἰσθήματα· ἢ ὀπτική ἐντύπωση ἀπό ὀπτικά, ἢ ἀκουστική ἀπό ἀκουστικά, ἢ ὁσφρητική ἀπό ὁσφρητικά αἰσθήματα κ.ο.κ. Νά ἀπομονώσουμε ἕνα καί ἀπλό αἶσθημα μέσα στόν ψυχικό μας κόσμο, δέ γίνεται – ἐκτός ἂν μεταχειριστοῦμε τίς συσκευές καί τά λοιπά τεχνικά μέσα τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ ἐργαστηρίου. Γιά τοῦτο λέγουμε ὅτι τό αἶσθημα εἶναι ἀποτέλεσμα τεχνητῆς ἀνάλυσης, ἀφαίρεση ἢ κατασκευή ἐπιστημονική. Τά μάτια μας βλέπουν ὄχι ἕνα κόκκινο π.χ. χρώμα ἢ ἕνα καμπυλόγραμμο σχῆμα, ἀλλά πάντοτε ἕνα ἀντικείμενο κόκκινο, στρογγυλό κτλ. Στό ἐργαστήριο ὁμως μπορούμε πειραματικά νά προσεγγίσουμε τό αἶσθημα τοῦ ἄλφα χρώματος ἢ τῆς δεινα καμπύλης, σέ μιάν ἀκαριαία στιγμή, χωρίς ταυτόχρονα νά γίνεται ἀντιληπτή ὀρισμένη ἐπιφάνεια ἢ ὕλη.

Τά αἰσθήματα ἀποτελοῦν τό λεγόμενο ἐπιπέδιο περιεχόμενο τῆς συνείδησης καί παράγονται μέ τήν παρεμβολή ἑνός σωματικοῦ μη-

χανισμού λεπτού και περίπλοκου. Γενικά οι ψυχικές λειτουργίες προϋποθέτουν μέσα στο σώμα μας ειδικά όργανα και ειδικήν οργάνωση.

2. Τό νευρικό σύστημα

Γιά νά σχηματιστεί ένα αίσθημα, πρέπει όρισμένο φυσικό γεγονός νά έρεθίσει τό αντίστοιχο αισθητήριο όργανο. Ή διεγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στόν έγκέφαλο, προκαλεί άλλοιώσεις στήν ούσία του, καί τότε ώς αντίδραση παράγεται μέσα στή συνείδησή μας τοϋτο ή εκείνο τό αίσθημα. Κατά τήν εκτέλεση μιās θεληματικής κίνησης έχουμε τήν αντίστροφη πορεία: αρχικά προκαλείται όρισμένη άλλοίωση τής ούσίας τοϋ έγκεφάλου, έπειτα ή διεγερση μεταβιβάζεται μέ τά νεύρα στό αντίστοιχο όργανο μέ τή μορφή έντολης, καί τότε τοϋτο εκτελεί τήν κίνηση πού επιθυμούμε. Γιά νά τελεστεί λοιπόν μία ψυχική λειτουργία, απαιτείται δίκτυο όργάνων συντονισμένων γι' αυτόν τό σκοπό. Στόν άνθρωπο καί στα τελειότερα ζώα τό δίκτυο τοϋτο αποτελείται από τρεις ομάδες:

Όμάδα πρώτη: α ί σ θ η τ ή ρ ι α ό ρ γ α ν α ή δ έ κ τ ε ς πού δέχονται τούς έρεθισμούς. Περιέχουν (άν έξαιρέσουμε όσα βρίσκονται μέσα στους μύς καί στους τένοντες) επιθηλιακών ιστό, πού έχει τέτοια ούσταση, ώστε νά επηρεάζεται από όρισμένο σέ κάθε περίπτωση είδος έρεθισμών. Όταν ό ειδικός έρεθισμός προσβάλλει τό αισθητήριο όργανο, προκαλείται στα επιθηλιακά κύτταρα φυσική ή χημική μεταβολή.

Όμάδα δεύτερη: έ κ τ ε λ ε σ τ έ ς· είναι οι μύς καί οι αδένες. Μέ τήν κίνηση (συστολή καί διαστολή) τών μυών καί τίς εκκρίσεις (ή τήν άναστολή τών εκκρίσεων) τών αδένων εκδηλώνονται οι ψυχικές μας ένέργειες καί διαθέσεις.

Όμάδα τρίτη: τό ν ε υ ρ ι κ ό σ ύ σ τ η μ α πού συνδέει δέκτες καί εκτελεστές. Αυτό περιλαμβάνει: α) Τό κ ε ν τ ρ ι κ ό νευρικό σύστημα (τόν έγκέφαλο καί τόν νωτιαίο μυελό) καί τά π ε ρ ι φ ε ρ ι κ ά ν ε υ ρ α πού οδεύουν από τά αισθητήρια όργανα στό κεντρικό νευρικό σύστημα (αισθητήρια ή κεντρομόλα νεύρα) ή από τό κεντρικό νευρικό σύστημα στους μύς καί τούς αδένες (κινητήρια ή φυγόκεντρα νεύρα). β) Τό σ υ μ π α θ η τ ι κ ό ή αυτόνομο νευρικό σύστημα. Τοϋτο διακρίνε-

ται σέ κ υ ρ ί ω ς σ υ μ π α θ η τ ι κ ὸ (γαγγλιακά κύτταρα, τοποθετημένα σέ δύο στοίχους γύρω ἀπό τή σπονδυλική στήλη, μέ τίς παραφυάδες καί τίς ἴνες τους) καί σέ π α ρ α σ υ μ π α θ η τ ι κ ὸ (ἴνες πού φυτρώνουν ἀπό τό μέσο ἐγκέφαλο, τόν προμήκη καί τό κάτω μέρος τοῦ νωτιαίου μυελοῦ).

Τά δύο ἡμισφαίρια τοῦ μπροστινοῦ ἐγκεφάλου εἶναι τό ὄργανο τῶν σπουδαιότερων ψυχικῶν λειτουργιῶν (αἰσθησης, μνήμης, φαντασίας, κρίσης, θέλησης κτλ.). "Οταν τό τμήμα τοῦτο ὑποστεί ἀτροφία ἢ παθολογικές ἀλλοιώσεις, διαταράσσεται σοβαρότατα ὁ ψυχικός βίος.

Ἐν τῷ νωτιαίῳ μυελῷ (πού βρίσκεται μέσα σέ σωλήνα τῆς σπονδυλικῆς στήλης) εἶναι ὄργανο τῶν ἀντανακλαστικῶν λειτουργιῶν, δηλαδή διάφορων κινήσεων καί ἐκκρίσεων πού ἐκτελοῦνται χωρίς τή συμμετοχή τῆς θέλησης.

Τό συμπαθητικό νευρικό σύστημα ρυθμίζει τή λειτουργία τῶν ὀργάνων (τῶν σπλάχνων καί τῶν ἀγγείων) τοῦ σώματος. Ἡ σημασία του γιά τίς συναισθηματικές καταστάσεις (συγκινήσεις) εἶναι μεγάλη.

3. Ἐρεθισμοί. Ποιόν καί ἔνταση τῶν αἰσθημάτων

Ἐ ρ ε θ ι σ μ ο ἰ λέγονται τά φυσικά αἶτια πού προκαλοῦν τή διεγερση τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων.

Εἶναι ἄλλοτε ἐ ξ ω τ ε ρ ι κ ο ἰ, δηλαδή προέρχονται ἀπό τόν κόσμο πού μᾶς περιστοιχίζει· ἄλλοτε ἐ σ ω τ ε ρ ι κ ο ἰ, ἔχουν τήν πηγή τους στά διάφορα ὄργανα τοῦ σώματός μας. Τά ὀπτικά λ.χ. αἰσθήματα προκαλοῦνται ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς, «κυμάνσεις» πού προσβάλλουν τά μάτια μας. Ἀντίθετα τό αἶσθημα τῆς πείνας προκαλεῖται ἀπό ἐσωτερικόν ἐρεθισμό, τό αἶτιο βρίσκεται στό στόμαχό μας.

Οἱ ἐρεθισμοί διακρίνονται ἐπίσης σέ ε ἰ δ ι κ ο ῦ ς καί γ ε ν ι κ ο ῦ ς. Εἰδικοί λέγονται ὅσοι μποροῦν νά ἐπιδράσουν σ' ἓνα μόνο αἰσθητήριο ὄργανο· π.χ. τά ἠχητικά κύματα ἐπηρεάζουν μόνο τ' αὐτιά μας. Οἱ γενικοί ἐρεθίζουν πολλά αἰσθητήρια ὄργανα· αὐτό λ.χ. συμβαίνει μέ τό ἠλεκτρικό ρεῦμα: στά μάτια παράγει αἶσθημα φωτός, στό δέρμα αἶσθημα ἀφῆς, στή γλώσσα αἶσθημα γεύσης.

Δύο εἶναι οἱ ἰδιότητες πού ξεχωρίζουν τό ἓνα αἶσθημα ἀπό τό ἄλλο: τό π ο ἰ ὸ ν καί ἡ ἔ ν τ α σ η. Ποιόν ὀνομάζουμε τό ἰδιαίτερο περιεχόμενο, τό εἶδος κάθε αἰσθήματος. Π.χ. τό κόκκινο καί τό γαλάζιο, ὡς

αισθήματα, έχουν τό ίδιο ποιόν: είναι ὀπτικά· ἐπίσης τό γλυκό καί τό πικρό: αἰσθήματα γευστικά· τό θερμό καί τό ψυχρό: αἰσθήματα θερμότητας κ.ο.κ. Αἰσθήματα τοῦ ἴδιου ποιοῦ (φωτός, ἀφῆς κτλ.) εἶναι ἄλλοτε ἰσχυρά καί ἄλλοτε ἀσθενή· ἡ διαφορὰ τους βρίσκεται ὄχι στό περιεχόμενο, ἀλλά στήν ἔνταση.

Τό ποιόν τῶν αἰσθημάτων ἐξαρτᾶται καί ἀπό τή φύση τῶν ἐρεθισμῶν πού τά προκαλοῦν, κυρίως ὁμως ἀπό τήν εἰδική ἐνέργεια τῶν νεύρων πού διεγείρονται καί ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέρους τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ὅπου μεταβιβάζεται (ἀπό τά νεῦρα) ἡ διέγερση. Κάθε δηλαδή αἰσθητήριο νεῦρο καί μέρος τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἔχει ἀπό τή φύση του προορισθεῖ νά δέχεται τήν ἐπίδραση ὀρισμένων ἐρεθισμῶν, καί νά ἀντιδρᾷ κατά ὀρισμένο τρόπο, ὥστε κάθε φορά νά παράγεται αἶσθημα ὀρισμένου ποιοῦ.

Ἡ ἔνταση τῶν αἰσθημάτων ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπό τή δύναμη τῶν ἐρεθισμῶν πού τά προκαλοῦν. Ὅσο ἰσχυρότερος εἶναι ὁ ἐρεθισμός, τόσο καί ἡ ἔνταση τοῦ παραγόμενου αἰσθήματος εἶναι μεγαλύτερη.

4. Διείρεση τῶν αἰσθημάτων

Παλαιότερα πιστεύαμε ὅτι ἔχουμε πέντε μόνο αἰσθήσεις: τήν ὄραση, τήν ἀκοή, τήν ὄσφρηση, τή γεύση καί τήν ἀφή. Οἱ νεώτερες ὁμως φυσιολογικές ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ἀριθμός τους εἶναι πολύ μεγαλύτερος.

Τίς αἰσθήσεις τίς διαιροῦμε σέ δύο μεγάλα συστήματα:

α. Τό σύστημα πού δέχεται ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς.

β. Τό σύστημα πού δέχεται ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς (ἀπό τό αἷμα μας).

Στό π ρ ὦ τ ο κατατάσσονται τρεῖς κατηγορίες αἰσθητηρίων ὀργάνων (ἢ δεκτῶν):

Ιη. Δέκτες τοῦ δέρματος (αἰσθητήρια ὄργανα θερμοκρασίας, πίεσης, πόνου).

Ιιη. Δέκτες χημικῶν ἐρεθισμῶν (αἰσθητήρια ὄργανα ὄσφρησης καί γεύσης).

ΙΙιη. Δέκτες κυμάνσεων (αἰσθητήρια ὄργανα ἀκοῆς καί ὄρασης).

Τά ὄργανα τῆς πρώτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἐπαφῆς.
Τά ὄργανα τῆς τρίτης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς ἀπό ἀπόσταση.

Τά ὄργανα τῆς δεύτερης κατηγορίας δέχονται ἐρεθισμούς καί ἐπαφῆς καί ἀπό ἀπόσταση.

Τό δ ε ύ τ ε ρ ο σύστημα περιλαμβάνει:

- I. Τή μυϊκή αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή θέση καί τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος).
- II. Τήν ὀργανική αἴσθηση (αἰσθήματα πείνας, δίψας, κόπωσης, κόρου κτλ.).
- III. Τή στατική αἴσθηση (πού μᾶς πληροφορεῖ γιά τή μετατόπιση καί τήν ἰσορροπία).

Ἐπομένως κατά τό ποιόν διακρίνουμε δέκα εἶδη αἰσθημάτων. Τά ἑξῆς:

A' Αἰσθήματα ἀπό ἐξωτερικούς ἐρεθισμούς.

1. Θερμοκρασίας,
2. Πίεσης,
3. Πόνου,
4. Ὁσφρητικά,
5. Γευστικά,
6. Ἀκουστικά,
7. Ὀπτικά.

B' Αἰσθήματα ἀπό ἐσωτερικούς ἐρεθισμούς:

8. Ὀργανικά,
9. Μυϊκά,
10. Στατικά.

Στά κεφάλαια πού ἀκολουθοῦν θά ἐξετάσουμε τό κάθε εἶδος χωριστά.

ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ ΔΕΡΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΗΜΙΚΕΣ

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό και τό ψυχρό)

Μιά μόνο αίσθηση δερμική ήξερε ή παλαιότερη Ψυχολογία: τήν αφή. Σήμερα έχει διαπιστωθεί ότι άπάνω στό δέρμα υπάρχουν τέσσερα αισθητήρια όργανα μέ ιδιαίτερα γιά τό καθένα νεύρα: τά όργανα τής θερμότητας, τού ψύχους, τής πίεσης καί τού πόνου. Αύτά είναι χωριστά σημεία τού δέρματος, όπου άπολήγουν τά νεύρα τά ειδικά γιά τό καθέν' άπό τά τέσσερα είδη αισθημάτων πού όνομάσαμε. Ή διεγερσή τους άπό όρισμένους έρεθισμούς προκαλεί τά αντίστοιχα αισθήματα. Τό πλήθος καί ή διάταξη τών σημείων τού δέρματος πού δέχονται τούς ειδικούς γιά τό κάθε είδος αισθημάτων έρεθισμούς, είναι διαφορετικά στό διάφορα τμήματα τής δερμικής επιφάνειας τού σώματος: άλλου τά σημεία αύτά είναι πυκνότερα καί άλλου άραιότερα.

Έάν μέ τή μύτη μολυβιού κεντήσουμε έδώ κι εκεί τό δέρμα μας, έχουμε ξαφνικά αίσθημα ψύχους. Τούτο συμβαίνει έπειδή άγγίξαμε σημείο ή σημεία όπου άπολήγει τό ειδικό γιά τά αισθήματα τού ψύχους νεύρο καί τό έρεθίσαμε. Έάν έπαναλάβουμε τό πείραμα μέ μιά ζεστή βελόνη, θά άνακαλύψουμε άπάνω στό δέρμα άλλα σημεία, όπου γίνεται ιδιαίτερα αισθητή ή θερμότητα. Έκει άπολήγει τό νεύρο τό ειδικό γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. Άπ' αυτό συμπεραίνουμε ότι υπάρχουν άλλοι δέκτες γιά τά αισθήματα τού ψύχους καί άλλοι γιά τά αισθήματα τής θερμότητας. Τών πρώτων ό αριθμός είναι μεγαλύτερος. Στο τετραγωνικό έκατοστόμετρο τής επιφάνειας τού δέρματος έχουμε κατά μέσον όρο 12 - 13 σημεία γιά τήν αίσθηση τού ψυχρού καί μόνο 1 - 2 γιά τήν αίσθηση τού θερμού. Τά πρώτα μάλιστα είναι πολύ πλησιέστερα πρός τήν επιδερμίδα, ένώ τά δεύτερα βρίσκονται βαθύτερα. Ό μεγαλύτερος αριθμός καί ή θέση τών οργάνων πού προορίζονται γιά

τήν αίσθηση του ψυχρού, έξηγούν γιατί είμαστε πιο ευαίσθητοι στο κρύο παρά στη ζέση. Αυτή ή ευαισθησία έχει και τη βιολογική της σκοπιμότητα: χρησιμεύει στην προφύλαξη του οργανισμού, αφού το ψύχος μπορεί να είναι πιο επιζήμιο από τη θερμότητα.

2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό – σκληρό, λείο – τραχύ, όξύ – άμβλύ)

Μέ τα άπτικά, πού λέγονται αισθήματα πίεσης όταν έχουν μεγάλη ένταση, πληροφορούμαστε εάν τό αντικείμενο πού πιάνουμε ή άκουμπούμε άπάνω του, είναι μαλακό ή σκληρό, λείο ή τραχύ, όξύ ή άμβλύ. Αισθητήρια πού μās δίνουν τά αισθήματα του είδους τούτου, είναι τά «άπτικά χωρία» του δέρματος, όπου καταλήγουν τά ειδικά για τήν αίσθηση της άφής νεύρα. Τά «άπτικά χωρία» άλλου είναι πυκνότερα, όπως στη μέσα επιφάνεια των δακτύλων των χειρών μας, και άλλου άραιότερα, π.χ. στη ράχη μας. Στα τριχωτά μέρη του σώματος βρίσκονται κοντά στους θύλακες των τριχών. Ό έρεθισμός πού διεγείρει τά ειδικά γι' αυτή τήν αίσθηση νεύρα, είναι μηχανικός: ή πίεση πού γίνεται άπάνω στο δέρμα μας από τά αντικείμενα πού πλησιάζουμε.

Ό ένταση των άπτικών αισθημάτων εξαρτάται όχι μόνο από τη δύναμη του έρεθισμού πού τά προκαλεί, αλλά και από τήν έκταση της επιφάνειας του δέρματος πού τόν δέχεται. Όταν όμως ή επιφάνεια του δέρματος πού έρεθίζεται είναι πολύ μεγάλη και ό έρεθισμός αδύνατος και όμοιόμορφος, δέν αισθανόμαστε τίποτε, γιατί τότε δέν παραμορφώνεται τό δέρμα, όπως κατά τόν έρεθισμό μικρών επιφανειών. Έτσι λ.χ. έξηγείται γιατί στο λουτρό δέν αισθανόμαστε τήν πίεση του νερού.

Αισθήματα πίεσης μέ μικρή ένταση δέ διατηρούνται πολύ, ακόμη και όταν εξακολουθεί να ένεργεί ό έρεθισμός πού τά προκάλεσε. Γι' αυτό π.χ. δέν αισθανόμαστε τήν πίεση των έλαφρών φορεμάτων μας. Τά ισχυρά όμως αισθήματα πίεσης έχουν μεγάλη διάρκεια: παύει ό έρεθισμός πού τά προκάλεσε και αυτά συνεχίζονται.

3. Αισθήματα πόνου

Στήν αρχή είχε ύποτεθει ότι ό πόνος δέν είναι αίσθημα, αλλά δυσάρεστη ψυχική κατάσταση πού δημιουργείται από όλα τά αισθη-

ματα μεγάλης έντασης, ιδίως από ισχυρά αισθήματα πίεσης. Παρατηρήθηκε όμως ότι στίς παθολογικές περιπτώσεις τής αναλγησίας γίνεται αισθητή ή πίεση, όχι όμως και ο πόνος, έστω και αν ο έρεθισμός είναι πολύ δυνατός. Έξάλλου οί φυσιολόγοι ανακάλυψαν άπάνω στό δέρμα σημεία πού λειτουργούν ως αισθητήρια όργανα του πόνου. Αυτά είναι διαφορετικά από 'κείνα μέ τά όποία γίνεται αισθητή ή πίεση και ή θερμοκρασία. Όταν και ελαφρά ακόμη τά κεντήσουμε μέ λεπτή βελόνη ή τρίχα αλόγου, έχουμε αίσθημα πόνου. Αντίθετα δέν πονούμε, εάν κεντήσουμε σημεία του δέρματος πού προορίζονται για τήν αίσθηση του ψύχους και τής θερμότητας ή τής πίεσης, παρά έχουμε τά αντίστοιχα για τήν κάθε περίπτωση αισθήματα.

Τά σημεία του πόνου είναι άπάνω στό δέρμα πολυπληθέστερα άπ' όλα τά άλλα. Σέ επιφάνεια ενός τετραγωνικού εκατοστόμετρου υπολογίζεται ότι υπάρχουν κατά μέσον όρο 100. Ο μεγάλος αριθμός τους είναι πολύ χρήσιμος για τήν προστασία του οργανισμού. Και επειδή έχουν τήν ιδιότητα νά διεγείρονται άργότερα άπό τά άλλα (μέ ταυτόχρονους έρεθισμούς προκαλούνται κατά σειρά: πρώτα αίσθημα πίεσης, έπειτα ψύχους, έπειτα θερμότητας και τελευταία πόνου), δέν αισθανόμαστε τόν πόνο πολύ συχνά.

Οί έρεθισμοί πού προκαλούν αισθήματα πόνου είναι μηχανικοί, χημικοί και ήλεκτρικοί.

Αναφέρονται πολλές ποικιλίες πόνου· επικρατέστερη είναι ή διάκριση των πόνων σέ όξεις και άμβλεις.

Πόνος προκαλείται και άπό τήν άνώμαλη λειτουργία των έσωτερικών όργάνων του σώματος· ή έντασή του, σ' αυτή τήν περίπτωση, έξαρτάται κυρίως άπό τόν αριθμό των έρεθιζόμενων νευρικών ινών.

Ιδιαίτερο γνώρισμα των αισθημάτων του πόνου είναι ότι συνοδεύονται άπό συναισθήματα δυσαρέσκειας· όχι όμως πάντοτε και κατά τόν ίδιο τρόπο. Α.χ. ελαφρές νύξεις παρά τόν πόνο τους δέν δυσάρεστούν, κάποτε μάλιστα είναι και ευχάριστες. Έξάλλου ένα αίσθημα πόνου γίνεται περισσότερο δυσάρεστο, όταν ξέρουμε ότι θά ένταθει, και λιγότερο δυσάρεστο, όταν ελπίζουμε τήν ύφεσή του.

4. Αισθήματα γεύσης

Η γεύση και ή όσφρηση λέγονται αισθήσεις χημικές, γιατί τά αι-

σθητήρια ὄργανά τους διεγείρονται ἀπό χημικούς ἐρεθισμούς (εἶναι δέ-
κτες χημοπαθητικοί).

Αἰσθήματα γ ε ὕ σ η ς παράγονται, ὅταν μέ τό σάλιο διαλύονται
μέσα στό στόμα οὐσίες διαλυτές. Τά αἰσθητήρια ὄργανα τῆς γεύσης εἶ-
ναι οἱ λεγόμενες γ ε ὕ σ τ ι κ έ ς κ ά λ υ κ ε ς (ἔτσι ὀνομάστηκαν ἀπό τό
σχήμα τους) καί βρίσκονται στίς ἐντομές πού περιβάλλουν τίς θηλές τῆς
γλώσσας. Οἱ κάλυκες αὐτές ἔχουν σχῆμα αὐγοῦ καί ἀποτελοῦνται ἀπό
μακρουλά κύτταρα. Στήν κορυφή τους ὑπάρχει ἄβαθο κοίλωμα, μέσ'
ἀπό τό ὅποιο μπαίνουν οἱ διαλυόμενες μέ τό σάλιο οὐσίες καί ἐρεθίζουν
τά εἰδικά γιά τή γεύση αἰσθητήρια νεῦρα πού καταλήγουν ἐκεῖ. Αὐτά
μεταβιβάζουν τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου μέ
ἀποτέλεσμα νά παράγεται αἶσθημα γεύσης.

Οἱ γευστικές κάλυκες βρίσκονται κυρίως ἀπάνω στή γλώσσα· ὀλό-
κληρη ὅμως ἡ ἐπιφάνεια τῆς γλώσσας δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη σέ
γευστικούς ἐρεθισμούς. Ἰδιαίτερην εὐαίσθησία ἔχουν οἱ ἄκριες, τά
πλάγια καί προπάντων τό πίσω μέρος τῆς ἐπιφάνειας τῆς. Ἄλλά καί ὁ
φάρυγγας καί ἄλλα μέρη τοῦ στόματος (π.χ. τά χεῖλη) μποροῦν νά δε-
χτοῦν ἐρεθισμούς γιά γευστικά αἰσθήματα.

Δέν εἶναι γευστικά ὅλα τά αἰσθήματα πού συνήθως τούς δίνουμε
αὐτό τό ὄνομα. Γιατί μαζί μέ τά καθαυτό γευστικά ἔχουμε ταυτόχρονα
καί αἰσθήματα πίεσης, θερμοκρασίας, καί ὄσφρησης, καί αὐτά τά συγ-
χέουμε μέ τά αἰσθήματα τῆς γεύσης. Συχνά ὁ,τι ὀνομάζουμε γεύση ἐνός
καρποῦ ἢ ποτοῦ εἶναι ἡ μυρωδιά του. Γιά τοῦτο κάποτε, ὅταν κλεί-
νομε τή μύτη κατά τήν κατάποση, παύει ἡ ἀηδής γεύση μερικῶν οὐ-
σιῶν.

Τέσσερις εἶναι οἱ κύριες ποιότητες τῶν αἰσθημάτων τῆς γεύσης: τό
γ λ υ κ ό, τό π ι κ ρ ό, τό ξ ι ν ό καί τό ἄ λ μ υ ρ ό. Ὅταν ἀνακατεῦ-
σονται, διακρίνουμε τήν κάθε ποιότητα, ὅπως ξεχωρίζουμε καί δύο
ἤχους πού τούς ἀκοῦμε ταυτόχρονα. Ἀνακατωμένα τό γλυκό καί τό
ἀλμυρό φαίνεται ὅτι μποροῦν νά δώσουν ἕνα ἰδιαίτερο αἶσθημα, τό
«ἀηδέξ».

Εἶναι πιθανό ὅτι ὑπάρχουν χωριστές νευρικές ἴνες γιά τό καθένα
ἀπό τά κύρια αἰσθήματα τῆς γεύσης. Τοῦτο τό συμπεραίνουμε ἀπό τό
γεγονός ὅτι δέν γίνονται ἐξίσου αἰσθητές σέ ὅλα τά μέρη τῆς γλώσσας οἱ
τέσσερις ποιότητες πού ὀνομάσαμε. Τό γλυκό εἶναι πολύ αἰσθητό στήν
κορυφή τῆς γλώσσας, τό πικρό στό πίσω καί ἀπάνω μέρος τῆς, τό

άλμυρό στά εμπρός μέρη των χειλιών και τό ξινό στά πλάγια. Ὑπάρχουν οὐσίες πού παράγουν στήν κορυφή τῆς γλώσσας τό αἶσθημα τοῦ γλυκοῦ καί στό πίσω μέρος τῆς τό αἶσθημα τοῦ πικροῦ.

5. Αἰσθήματα ὄσφρησης

Αὐτά παράγονται, ὅταν ἐκτοξευόμενα σωμάτια τῶν οὐσιῶν πού ἐξαερκώνονται ἐρεθίσουν τό ὄσφρητικό νεῦρο πού καταλήγει στό βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης. Τοῦτο μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀντίστοιχο κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου καί ὡς ἀποτέλεσμα ἔχουμε αἶσθημα ὄσφρησης.

Στόν ἄνθρωπο ἡ ὄσφρητική χώρα εἶναι πολύ μικρή. Βρίσκεται στό πᾶνω μέρος τῶν ἐσωτερικῶν κοιλοτήτων τῆς μύτης. Στό βλεννογόνο ὑμένα τῆς μύτης ὑπάρχουν καί αἰσθητήρια νεῦρα γιά τήν ἀφή καί τή θερμοκρασία. Γιά τοῦτο καί τά αἰσθήματα αὐτά συγχέονται μέ τά καθαυτό ὄσφρητικά, καθῶς γίνονται ταυτόχρονα αἰσθητά.

Ἀντίθετα πρὸς τά γευστικά τά αἰσθήματα τῆς ὄσφρησης εἶναι πολλά καί ποικίλα, ἔτσι ὥστε δέν μπορούμε νά τά κατατάξουμε σέ σαφῶς ξεχωρισμένες ποιότητες. Συνήθως διακρίνουμε τίς μυρωδιές σέ «εὐχάριστες» καί «δυσάρεστες» (εὐωδία - δυσωδία) καί τίς ὀνομάζουμε μέ τό ὄνομα τοῦ ἀντικειμένου πού τίς προκαλεῖ: τριαντάφυλλου, κανέλλας, αἰθέρα, βενζίνης κ.τ.λ.

Γεύση καί ὄσφρηση εἶναι αἰσθήσεις σημαντικές γιά τή ζωή. Μέ αὐτές δέν ἀναγνωρίζουμε μόνο τά πράγματα, ἀλλά καί ἐλέγχουμε τίς τροφές καί τόν ἀέρα πού εἰσπνέουμε, καί ἔτσι μπορούμε καί προστατεύουμε τόν ὄργανισμό μας ἀπό ἐπιβλαβεῖς οὐσίες.

Η ΑΚΟΗ ΚΑΙ Η ΟΡΑΣΗ

1. Τό αισθητήριο τῆς ἀκοῆς

Τό αισθητήριο τῆς ἀκοῆς, τό αὐτί, εἶναι πολύ περίπλοκο ὄργανο. Μέ τρία μέρη. Τό ἔξω αὐτί ἀποτελεῖται ἀπό τό πτερύγιο καί τόν ἀκουστικό πόρο πού καταλήγει στή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου. Τό μέσο αὐτί εἶναι κοιλότητα πού συγκοινωνεῖ μέ τό στόμα, γεμάτη ἀέρα· σ' αὐτήν ὑπάρχουν τέσσερα κοκκαλάκια: ἡ σφύρα, ὁ ἄκμων, τό φακοειδές καί ὁ ἀναβολέας (ἔχουν ὀνομαστεῖ ἔτσι ἀπό τό σχῆμα τους). Τό παραμέσα αὐτί λέγεται (ἀπό τό σχῆμα του πάλι) λαβύρινθος· εἶναι γεμάτο ἀπό ὑγρό, τόν λέμφο, καί περιέχει τούς ἡμικύκλιους σωληνες, τά κυστιδία καί τόν ὑμενώδη κοχλία. Ἐπί αὐτά μόνο ὁ κοχλίας (τό σχῆμα τοῦ ἔδωσε τό ὄνομα) χρησιμεύει στήν ἀκοή. Στό ἐσωτερικό του ὑπάρχει λεπτότατη μεμβράνη πού ἀποτελεῖται ἀπό κύτταρα ὅπου εἶναι κολλημένο τό εἰδικό γιά τήν ἀκοή αισθητήριο νεῦρο.

Ἡ λειτουργία: Τά σώματα πού παράγουν ἤχο θέτουν σέ παλμική κίνηση τόν ἀέρα. Οἱ δονήσεις τοῦ ἀέρα, τά λεγόμενα ἠχητικά κύματα, εἶναι οἱ ἐρεθισμοί γιά τήν αἴσθηση τῆς ἀκοῆς. Ἀπό τόν ἀκουστικό πόρο μπαίνουν στό ἐσωτερικό τοῦ αὐτιοῦ, φτάνουν ἔως τή μεμβράνη τοῦ τυμπάνου καί τή δονοῦν. Ἡ κίνηση αὐτή μεταδίδεται μέ τά κοκκαλάκια τοῦ μέσου αὐτιοῦ στό ὑγρό τοῦ λαβύρινθου, στόν λέμφο. Καί ἔτσι οἱ δονήσεις φτάνουν ἔως τή μεμβράνη, πού βρίσκεται στό ἐσωτερικό τοῦ κοχλίου, καί ἐρεθίζουν τό αισθητήριο νεῦρο πού καταλήγει ἐκεῖ. Αὐτό μεταβιβάζει τή διέγερση στά ἐγκεφαλικά κέντρα τῆς ἀκοῆς (ἔδρα τους οἱ κροταφικοί λοβοί) μέ ἀποτέλεσμα νά παραχθεῖ ἀντίστοιχο ἀκουστικό αἶσθημα.

Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι τό πῶς τά ἠχητικά κύματα, γιά νά ἐρεθίσουν τό αισθητήριο νεῦρο τῆς ἀκοῆς, ὑποχρεώνονται νά διασκελίσουν

καί νά χρησιμοποιήσουν ἀλλεπάλληλα ὄργανα πού παρεμβαίνουν στό δρόμο τους. Τό ἕνα μεταφέρει τήν ἐνέργεια στό ἄλλο, ἕως ὅτου ὁ ἐρεθισμός φτάσει στόν τελικό προορισμό του. Ἡ διαδικασία αὐτή ἔχει τό νόημα καί τή σκοπιμότητά της· τά ἐνδιάμεσα στοιχεῖα δέν ἐργάζονται μόνο γιά τήν ὑποδοχή καί τό ξεδιάλεγμα τῶν ἠχητικῶν κυμάτων, ἀλλά χρησιμεύουν καί ὡς θώρακας, γιά ν' ἀναχαιτίζουν τόν εισβολέα καί νά προστατεύουν τό αἰσθητήριο ὄργανο ἀπό τούς ὑπέρμετρα δυνατούς ἐρεθισμούς.

2. Τά ἀκουστικά αἰσθήματα

Τά ἀκουστικά αἰσθήματα διαιροῦνται σέ κρότους καί σέ τόνοους (ἤχους). Οἱ κρότοι παράγονται ἀπό ἠχητικά κύματα πολύμορφα (διάφορου μήκους καί πλάτους) καί ἄρρυθμα. Οἱ τόνοι ἀπό κύματα τῆς ἴδιας μορφῆς καί περιοδικά, πού ἐπαναλαμβάνονται δηλαδή κατά ἰσόχρονα διαστήματα. Ὅταν θέτουμε σέ παλμική κίνηση τίς χορδές τῶν μουσικῶν ὀργάνων, παράγονται ὁμοίμορφα καί περιοδικά ἠχητικά κύματα, γιά τούτο τά ἀκουστικά αἰσθήματα πού μᾶς δίνουν εἶναι τόνοι, ὄχι κρότοι.

Οἱ τόνοι διαφέρουν μεταξύ τους κατά τό ὕψος, τή δύναμη καί τήν ἀπόχρωση.

Τό ὕψος τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τή συχνότητα τῶν παλμικῶν κινήσεων (τοῦ σώματος πού γεννᾷ τόν ἤχο), δηλαδή ἀπό τόν ἀριθμό τους, κατά δεύτερο λεπτό τῆς ὥρας. Ὅσο μεγαλύτερος εἶναι ὁ ἀριθμός αὐτός, τόσο ὑψηλότερος εἶναι ὁ τόνος πού παράγεται. Τό κατώτερο ὄριο εἶναι 15 δονήσεις κατὰ 1'' καί τό ἀνώτατο 20.000 (ἄλλοι ἐρευνητές ἀνεβάζουν τό ἀνώτατο ὄριο σέ 50.000). Ὅταν οἱ παλμικές κινήσεις εἶναι λιγότερες ἀπό 15 κατὰ 1'', δέν ἀκοῦμε τίποτα· πάνω ἀπό 20.000 (ἢ 50.000) προκαλοῦν πόνο καί βλάβη στήν ἀκοή.

Ἡ δύναμη τοῦ τόνου ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλάτος τῶν ἠχητικῶν κυμάτων. Ὅσο πιό δυνατά χτυποῦμε μιά χορδή, τόσο μεγαλύτερο πλάτος ἔχουν οἱ παλμικές κινήσεις τοῦ ἀέρα πού παράγονται, καί ἐπομένως τόσο μεγαλύτερη ἔνταση θά ἔχει τό ἀκουστικό αἰσθημα πού θά μᾶς δώσει αὐτός ὁ ἐρεθισμός.

Ἡ ἀπόχρωση τοῦ τόνου ὀφείλεται στό πλῆθος καί τή δύναμη τῶν λεγόμενων συνοδευτικῶν ἢ ἀρμονικῶν τόνων. Ὅταν χτυ-

πούμε τή χορδή ενός μουσικοῦ ὄργανου, δέν παράγεται ἕνας μόνο τόνος, ἀλλά, ἐπειδή ἡ παλμική κίνηση μεταδίνεται σέ ὅλα τά μέρη τοῦ μουσικοῦ ὄργανου, παράγονται ταυτόχρονα καί πολλοί ἄλλοι τόνοι, ἀσθενέστατοι βέβαια, οἱ λεγόμενοι ἀ ρ μ ο ν ι κ ο ἰ (ὁ κύριος τόνος λέγεται β α σ ι κ ὁ ς). Αὐτοί οἱ συνοδευτικοί τόνοι δίνουν στό βασικό μίαν ιδιαίτερη ἀπόχρωση, ἀνάλογα μέ τό πλήθος καί τή δύναμη πού ἔχουν. Ἔτσι, εὐκόλα διακρίνεται ὁ τόνος μι π.χ. τοῦ βιολιοῦ ἀπό τόν ἴδιο σέ ὕψος καί δύναμη τόνου τῆς σάλπιγγας· δέν συνοδεύουν καί τούς δύο τόνους οἱ ἴδιοι κατά τόν ἀριθμό καί τήν ἔνταση ἁρμονικοί, ἀφοῦ τά δύο ὄργανα ἔχουν διαφορετικό κατά τήν ὕλη καί τό σχῆμα ἀντηχηῖο. Ἡ μεταξύ τῶν δύο μι διαφορά εἶναι διαφορά ὡς πρός τήν ἀπόχρωση.

3. Ἡ ἀκοή αἰσθήση ἀναλυτική

Ἡ ἀκοή εἶναι αἰσθήση ἀναλυτική. Σέ μιά μουσική συναυλία ἀπό τά ὄργανα τῆς ὀρχήστρας παράγονται ταυτόχρονα διάφοροι τόνοι. Τόν καθένα ὅμως κι ἐμεῖς (καί προπάντων ὁ διευθυντής τῆς ὀρχήστρας πού προσέχει στήν ἀκρίβεια καί στό συντονισμό τῶν ὀργάνων) τόν ἀκοῦμε χωριστά, καί μπορούμε νά διακρίνουμε καθαρά τόν ἕναν ἀπό τόν ἄλλο. Δυσκολία (στή μὴ ἐξασκημένη ἀκοή) παρουσιάζει μόνο ἡ διάκριση τῶν προκαλούμενων ἀπό παλμικές κινήσεις πού οἱ συχνότητές τους ἔχουν μεταξύ τους σχέση ἐκφραζόμενη μέ μικροὺς ἀκέραιους. Τέτοιοι λ.χ. τόνοι εἶναι ἐκεῖνοι πού ἀποτελοῦν τή λεγόμενη στή γλώσσα τῆς Μουσικῆς ὁ γ δ ὁ η (ἡ σχέση ἐδῶ εἶναι 1 πρὸς 2), π έ μ π τ η (2 πρὸς 3) καί τ ε τ ά ρ τ η (3 πρὸς 4). Τούτους τούς ἀκοῦμε στενά ἐνωμένους. Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις μιλοῦμε γιά σ υ γ χ ω ν ε υ σ η τῶν τόνων.

4. Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης

Τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης, τό μάτι, εἶναι ἕνα λεπτό καί θαυμαστό γιά τήν τελειότητα τῆς κατασκευῆς του ὄργανο. Μοιάζει μέ σκοτεινὸ φωτογραφικὸ θάλαμο, καί ὅπως ὅποτε ἐκτελεῖ ἀνάλογο ἔργο. Οἱ φωτεινές ἀκτίνες (ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις) πού ἐκπέμπονται ἀπό τὰ φωτιζόμενα ἀντικείμενα, εἶναι ὁ ὀπτικός ἐρεθισμός. Αὐτές μπαίνουν ἀπό τήν κ ὀ ρ η, διαθλῶνται ἀπό τόν κ ρ υ σ τ α λ λ ῶ δ η φακό, πού εἶναι ἀμφίκυρτος καί διαφανῆς (βρίσκεται πίσω ἀπό τό κυκλικὸ διά-

φραγμα πού ονομάζεται ἴρις), καθώς και από τὰ ἄλλα διαθλαστικά μέσα τοῦ ματιοῦ, κυρίως ἀπό τὸ ὑελῶδες ὑγρό, πού γεμίζει τὸν πίσω ἀπὸ τὴν ἴριδα θάλαμο, καί φτάνουν στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα. Ὁ χιτῶνας αὐτός (ἀμφιβληστροειδῆς θάπει: μοιάζει μὲ δίχτυ) εἶναι λεπτή μεμβράνη πού ἀπλώνεται στὸ βάθος τοῦ ματιοῦ, καί παιζει τὸ ρόλο τῆς εὐαίσθητης στὸ φῶς φωτογραφικῆς πλάκας: ἀπάνω του σχηματίζονται τὰ «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων. Ὄταν ἐξετάζουμε τὸν ἀμφιβληστροειδῆ στὸ μικροσκόπιο, βλέπουμε ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλές νευρικές στοιβάδες. Ἐκείνες πού διεγείρονται ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ηλεκτρομαγνητικῶν κυμάνσεων, εἶναι ἄθροισμα νευρικῶν κυττάρων ἰδιόμορφων: οἱ ἀποφυάδες τους καταλήγουν σὲ σωμάτια διαφορετικὰ κατὰ τὸ σχῆμα, τὰ λεγόμενα ραβδία καί κωνία: μὲ αὐτὰ συνδέεται τὸ ὀπτικό νεῦρο. Εἶναι πιθανόν ὅτι μὲ τίς ηλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις (τίς φωτεινές ἀκτίνες) προκαλοῦνται στὰ ραβδία καί στὰ κωνία χημικὲς μεταβολές πού διεγείρουν τίς ἴνες τοῦ ὀπτικοῦ νεύρου. Μὲ τὸ νεῦρο τοῦτο μεταδίνεται ἡ διεγερση στὸ εἰδικό γιὰ τὴν ὄραση ἐγκεφαλικὸ κέντρο, πού βρίσκεται στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἰνιακοῦ λοβοῦ τοῦ ἐγκέφαλου, καί ἔτσι γεννιῶνται τὰ ὀπτικά αἰσθήματα.

Ὁλη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτῶνα δέν εἶναι ἐξίσου εὐαίσθητη στοὺς ὀπτικούς ἐρεθισμούς. Τῆ μεγαλύτερη εὐαίσθησιᾶ ἔχει ὁ ἀμφιβληστροειδῆς σὲ ὀρισμένη θέση κοντὰ στὸν πίσω πόλο τοῦ ματιοῦ. Ἡ θέση αὐτὴ ονομάζεται ὠχρὴ κηλίδα, ἔχει ἔκταση 1 - 2 χιλιοστόμ. καί ἀποτελεῖται σχεδόν μόνο ἀπὸ κωνία. Εἶναι ἡ θέση τῆς πύο καθαρῆς ὄρασης. Γι' αὐτό, ὅταν παρατηροῦμε, περιστρέφουμε τοὺς βολβούς τῶν ματιῶν μας ἔτσι, ὥστε τὰ «εἶδωλα» τῶν ἀντικειμένων νὰ σχηματιστοῦν ἀκριβῶς ἀπάνω στὴν ὠχρὴ κηλίδα. Τότε τὰ βλέπουμε μὲ μεγάλη σαφήνεια.

Θὰ ἐπαναλάβουμε καί γιὰ τὸ μάτι ὅ,τι εἴπαμε παραπάνω (§ 1 τοῦ τοῦ κεφ.) γιὰ τὸ αὐτί: εἶναι ὄργανο ὑποδοχῆς ἀλλὰ συνάμα καί ἄμυνας τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στίς ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει ἀλλεπάλληλα διαθλαστικά καί διακριτικά μέσα, πού σκοπὸ ἔχουν νὰ ξεδιαλέγουν τοὺς ἐρεθισμούς, ἀλλὰ καί νὰ ἀναχαιτίζουν τοὺς ὑπερμετρα δυνατούς, καί ἔτσι νὰ προστατεύουν τὸν ὀργανισμό μας.

5. Ὀπτικά αἰσθήματα: τὰ χρώματα

Τό χρώμα δέν εἶναι ιδιότητα τῶν ἀντικειμένων, ἀλλά ποιότητα τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων. Μέ ἄλλους λόγους: χωρίς τά μάτια μας καί τό μηχανισμό τους τά ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου θά μπορούσαν νά ἔχουν τίς ἄλλες ιδιότητές τους, ὄχι ὅμως καί χρώμα. Παίρνουν χρώμα, ὅταν β λ έ π ο ν τ α ι. Τοῦτο γίνεται ὡς ἑξῆς: Τά ἀντικείμενα πού βρίσκονται σέ τελείως ἀφώτιστο χῶρο, μᾶς φαίνονται μαύρα. Τό μαύρο δέν εἶναι αἶσθημα χρώματος, ἀλλά στέρση κάθε παρόμοιου αἰσθήματος. Ὄταν φωτιστοῦν (μέ φυσικό ἢ τεχνητό φῶς) πέφτουν ἀπάνω τους ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις. Τά σώματα, ἀνάλογα μέ τή σύστασή τους, ἄλλες ἀπό τίς κυμάνσεις αὐτές τίς ἀπορροφοῦν καί ἄλλες τίς ἀνακλύουν. Οἱ ἀνακλόμενες, ὅταν ἔρχονται στά μάτια μας, ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα τους καί, ἀνάλογα μέ τό μήκος τους, προκαλοῦν τό αἶσθημα ὀρισμένου χρώματος. Σέ μήκος κύματος 700 μ.μ. ἀντιστοιχεῖ τό κ ό κ κ ι ν ο χρώμα, 580 μ.μ. τό κ ί τ ρ ι ν ο, 500 μ.μ. τό π ρ ά σ ι ν ο, 480 μ.μ. τό γαλάζιο κ.ο.κ. Κυμάνσεις μήκους πάνω ἀπό 750 μ.μ. καί κάτω ἀπό 330 μ.μ. δέν ἐρεθίζουν τόν ἀμφιβληστροειδή, ἐπομένως δέν προκαλοῦν ὀπτικά αἰσθήματα. Ὄταν ἕνα σῶμα ἀνακλᾷ χωρίς διάκριση ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται μόλις φωτιστεῖ, τότε γίνεται ὄρατό ὡς ἄ σ π ρ ο. Τό ἄσπρο εἶναι σύνθεση ὅλων τῶν χρωμάτων· τό ἠλιακό φῶς ἀναλυόμενο πρισματικά ἀποδειχεται ὅτι περιέχει ὅλα τά χρώματα. Ἀντίθετα, ὅταν ἕνα σῶμα ἀπορροφᾷ ὅλες τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις πού δέχεται καί δέν ἀνακλᾷ καμιά, εἶναι σάν νά μή φωτίζεται· ἐπομένως μᾶς δίνει τήν ἐντύπωση τοῦ μαύρου. Γιά τοῦτο, τό ἄσπρο καί τό μαύρο, καθῶς καί τό φαιό (γκρίζο) πού γίνεται μέ τήν ἀνάμειξή τους, ὀνομάζονται χρωματισμοί ο ὑ δ έ τ ε ρ ο ι.

6. Διάγραμμα τῶν χρωμάτων

Τέσσερα εἶναι τά β α σ ι κ ᾶ χρώματα: τό κόκκινο, τό κίτρινο, τό πράσινο καί τό γαλάζιο. Ἀπό τήν ἀνάμειξή τους παράγονται ὅλα τά ἄλλα.

Ἀπό τήν ἀνάμειξη:

του κόκκινου και του κίτρινου - τ ό π ο ρ τ ο κ α λ ί .

Του κόκκινου και του γαλάζιου - τ ό π ο ρ φ υ ρ ό και τ ό μ ώ β
(i ÷ δ ε ς).

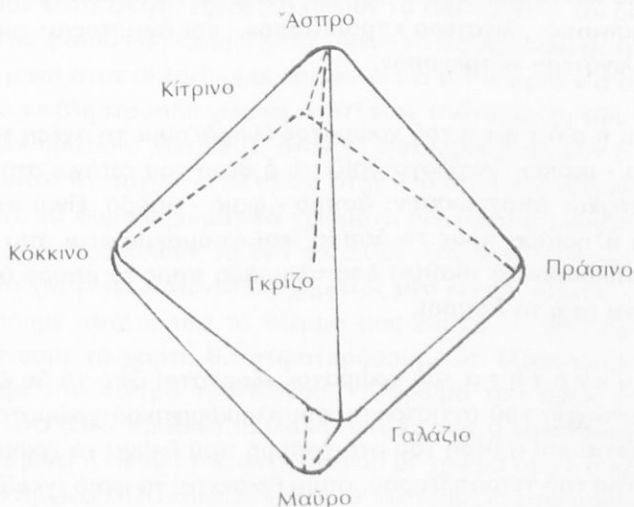
Του γαλάζιου και του πράσινου - τ ό γ α λ α ζ ο π ρ ά σ ι ν ο .

Του πράσινου και του κίτρινου - τ ό κ ι τ ρ ι ν ο π ρ ά σ ι ν ο .

"Ας σημειωθεί ότι εδώ μιλούμε για ανάμειξη ÷χι χρωστικών ουσιών, αλλά τών χρωμάτων ÷ς ÷πτικών αισθημάτων. 'Ως χρωστικές ουσίες, ÷ταν λ.χ. ανακατώνονται τó κίτρινο και τó γαλάζιο, μås δίνουν τó πράσινο. 'Ως ÷πτικά ÷μως αισθήματα δίνουν τó φαιό (γκρίζο). Για ν' ανάμειξουμε τå χρώματα ÷ς αισθήματα, μεταχειριζόμαστε τήν εξής μέθοδο: Σκεπάζουμε ÷να κυκλικό δίσκο με χαρτί π.χ. κόκκινου χρώματος· στó κέντρο του δίσκου κολλάμε ÷να μικρότερο κυκλικό χαρτί χρώματος π.χ. κίτρινου. "Όταν με ειδικό μηχάνημα περιστρέφουμε γρήγορα τó δίσκο, τόν βλέπουμε νå έχει χρώμα πορτοκαλί. Τó κόκκινο και τó κίτρινο ανάμειχθηκαν ÷ς ÷πτικά αισθήματα και μås ÷δωσαν τó πορτοκαλί.

Κόκκινο και πράσινο - κίτρινο και γαλάζιο με τήν ανάμειξή τους εξουδετερώνονται ÷μοιβαία και δέ δίνουν ÷λλο χρώμα, ÷λλά τó ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Για τóυτο λέγονται σ υ μ π λ η ρ ω μ α τ ι κ á : συμπληρωματικό του κόκκινου τó πράσινο, και του πράσινου τó κόκκινο· συμπληρωματικό του κίτρινου τó γαλάζιο, και του γαλάζιου τó κίτρινο.

Μπορούμε λοιπόν νå κατατάξουμε τå χρώματα σ' ÷να ÷κτάεδρο, για νå δείξουμε τίς μεταξύ τους σχέσεις. 'Ως εξής:

Στις τέσσερις γωνίες του τετράπλευρου που σχηματίζεται στη μέση, τοποθετούμε τα τέσσερα βασικά χρώματα: το κόκκινο απέναντι στο πράσινο, και το κίτρινο απέναντι στο γαλάζιο (διαγώνια). Στη γραμμή που περνάει από το κέντρο του τετράπλευρου (πηγαίνει από τη μία κορυφή του οκτάεδρου, την άνω, στην άλλη, την κάτω) τοποθετούμε όλες τις αποχρώσεις του ουδέτερου φαιού (γκρίζου), από το άσπρο έως το μαύρο (κατακόρυφος άξονας). Στο κέντρο είναι η θέση του καθατού φαιού. Σ' αυτό καταλήγουν με την ανάμειξη τους κατά ζεύγη το κόκκινο και το πράσινο, το κίτρινο και το γαλάζιο, το άσπρο και το μαύρο. Στο οκτάεδρο τούτο μπορούν να καταταχθούν όλοι οι χρωματισμοί ανάλογα με τις ιδιότητές τους.

7. 'Ιδιότητες των χρωμάτων

Αυτές είναι τρεις: η ποιότητα, η λαμπρότητα και η πυκνότητα.

Ποιότητα του χρώματος είναι η σχέση του προς τα τέσσερα βασικά. 'Ανάλογα ορίζεται η θέση του άνω στο οκτάεδρο των χρωμάτων. Π.χ. το κίτρινοπράσινο κατά την περιεκτικότητά του σε πράσινο τοποθετείται στη γραμμή που ένώνει το κίτρινο και το πράσινο άλλοτε πιο κοντά και άλλοτε πιο μακριά από το πράσινο, και λέγεται πιο «πρασινωπό», λιγότερο «πρασινωπό», και αντίστοιχα: πιο «κίτρινωπό» ή λιγότερο «κίτρινωπό».

Λαμπρότητα του χρώματος ονομάζουμε τη σχέση του προς το άσπρο - μαύρο. 'Ανάλογα ορίζεται η θέση του άνω στην ευθεία των ουδέτερων αποχρώσεων: άσπρο - φαιό - μαύρο. Είναι πιο «άνοιχτό» όσο πλησιάζει προς το άσπρο (και απομακρύνεται από το μαύρο): πιο «σκούρο» (ή «βαθύ») όσο πλησιάζει προς το μαύρο (και απομακρύνεται από το άσπρο).

Η πυκνότητα του χρώματος εξαρτάται από το αν και πόσα περιέχει στοιχεία του αντίστοιχου συμπληρωματικού χρώματος. 'Ανάλογα ορίζεται και η θέση του στη γραμμή που ένώνει το χρώμα τούτο με το κέντρο του τετράπλευρου, όπου βρίσκεται το φαιό (γκρίζο). Γιατί

όσο πίο πολύ περιέχει κάτι από τό συμπληρωματικό του, τόσο πλησιάζει πρós τό φαιό (γκρίζο)· όσο λιγότερο, τόσο απομακρύνεται από τό φαιό (γκρίζο), αφού – καθώς είπαμε – ή ανάμειξη τών συμπληρωματικών χρωμάτων μās δίνει τό ουδέτερο φαιό (γκρίζο). Πυκνότερο είναι λοιπόν τό «καθαρότερο» κόκκινο ή κίτρινο· έκείνο πού έχει λιγότερο ανάμειχτεί μέ τό συμπληρωματικό του (πράσινο στήν πρώτη περίπτωση, γαλάζιο στή δεύτερη).

Ή ποιότητα του χρώματος είναι αποτέλεσμα του μήκος των ηλεκτρομαγνητικών κυμάτων που προκαλούν τό αίσθημα. Ή λαμπρότητα αποτέλεσμα κυρίως του πλάτους αυτών των κυμάτων. Καί ή πυκνότητα εξαρτάται από τό άν ό έρεθισμός που προκαλεί τό αίσθημα, είναι κυμάνσεις μέ τό ίδιο μήκος καί πλάτος (τότε τό χρώμα είναι «καθαρό») ή πληθος κυμάνσεων διαφορετικού μήκους καί πλάτους (όποτε τό χρώμα δέν είναι «καθαρό»). – “Ας σημειωθεί όμως, ότι καί τό πλάτος των κυμάνσεων επηρεάζει τήν ποιότητα του χρώματος, καί τό μήκος τους τή λαμπρότητά του.

8. Τά φαινόμενα τής αντίθεσης των χρωμάτων

Είπαμε παραπάνω (§ 6) ότι τά συμπληρωματικά χρώματα, εάν ανάμειχτούν κατά ζεύγη, εξουδετερώνουν τό ένα τό άλλο καί δίνουν τό αίσθημα του φαιού (γκρίζου). Πρέπει όμως νά διευκρινίσουμε ότι τουτο συμβαίνει μόνο όταν οι έρεθισμοί επιδρούν τ α υ τ ό χ ρ ο ν α στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδή χιτώννα, γιατί τότε γίνεται μείξη των χρωμάτων ως αισθημάτων. Αντίθετα, όταν οι έρεθισμοί επιδρούν δ ι α δ ο χ ι κ ά, ή είναι ταυτόχρονοι αλλά όχι στήν ίδια θέση του άμφιβληστροειδή χιτώννα, τά συμπληρωματικά χρώματα δέν εξουδετερώνουν, αλλά δυναμώνουν ή προκαλούν τό ένα τό άλλο. Εάν π.χ. τοποθετήσουμε ένα κόκκινο χαρτί τετραγωνικού σχήματος στο κέντρο δίσκου γκρίζου, προσηλώσουμε άπάνω του τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' καί έπειτα απομακρύνουμε τό χαρτί, θά παρατηρήσουμε ότι εξακολουθούμε νά τό βλέπουμε στο κέντρο του δίσκου, τό χρώμα του όμως δέν είναι πλέον κόκκινο αλλά πράσινο. Δηλαδή, ενώ έπαψε ό έξωτερικός έρεθισμός, παραμένει ή εικόνα του αντικειμένου μέ χρώμα όμως συμπληρωματικό του άρχικου. (Τό κόκκινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα πράσινο, καί

τό πράσινο κόκκινο· τό κίτρινο χαρτί τό βλέπουμε έπειτα γαλάζιο, και τό γαλάζιο κίτρινο). Ή εικόνα αυτή ονομάζεται μετείκασμα*.

Τό ίδιο συμβαίνει και μέ τούς ουδέτερους χρωματισμούς. Όταν προσηλώνουμε τό βλέμμα μας επί 20'' - 30'' άπάνω σέ μιά μαύρη μορφή σέ άσπρο φόντο και έπειτα κοιτάζουμε μιά άσπρη έπιφάνεια, ξαναβλέπουμε τή μορφή, αλλά τώρα είναι φωτεινή και τό φόντο σκοτεινό. Στην περίπτωση αυτή τό μετείκασμα μοιάζει μέ τό άρνητικό μιάς φωτογραφικής πλάκας.

Έκτός από τή διαδοχική ύπάρχουν δύο ακόμη αντίθεσεις όπτικῶν αίσθημάτων: ή σύγχρονη, και ή άντιθεση τής λαμπρότητας.

Όταν στό κέντρο δίσκου κόκκινου στό χρώμα τοποθετήσουμε φύλλο χαρτιού γκρίζου, σκεπάσουμε όλόκληρο τό δίσκο μέ πολύ λεπτό διάφανο χαρτί (γιά νά μή φαίνεται καθαρό τό περίγραμμα του σκεπασμένου φύλλου) και κοιτάζουμε προσηλωμένοι τό δίσκο επί μερικά δευτερόλεπτα, θά παρατηρήσουμε ότι τό γκρίζο χαρτί παίρνει μιά πράσινη απόχρωση. Εάν ο δίσκος έχει χρώμα πράσινο, ή απόχρωση θά είναι κόκκινη. Όμοίως στόν κίτρινο δίσκο είναι γαλάζια, και στό γαλάζιο δίσκο κίτρινη. Οι χρωματισμένες δηλαδή έπιφάνειες έχουν τήν τάση νά προκαλοϋν τριγύρω τους τά χρώματα τά συμπληρωματικά πρός τό δικό τους. Τούτο είναι τό φαινόμενο τής σύγχρονης αντίθεσης.

Ή αντίθεση τής λαμπρότητας παρουσιάζεται στην έξής περίπτωση: Εάν πάρουμε δύο φύλλα χαρτιού γκρίζου (τής ίδιας πυκνότητας) και τά τοποθετήσουμε τό ένα άπάνω σέ φόντο μαύρο, τό άλλο άπάνω σέ φόντο άσπρο, θά παρατηρήσουμε ότι τό πρώτο φύλλο φαίνεται πιο

---

* Τό μετείκασμα παίζει σημαντικό ρόλο στην όρασή μας. Όταν πάψει ο έξωτερικός έρεθισμός, δε σταματά άμέσως ή διέγερση των κυττάρων του άμφιβληστροειδή χιτάνα· αυτά εξακολουθοϋν επί 1/10 περίπου του 1'' νά διεγείρονται, μέ αποτέλεσμα νά συνεχίζεται τό όπτικό αίσθημα ως μετείκασμα. Αυτός είναι ο λόγος πού δεν ξεχωρίζουμε τή μιά εικόνα από τήν άλλη, όταν μάς προβάλλονται σέ μιάν όθόνη μέ χρονικήν άπόσταση μεταξύ τους μικρότερη από 1/10 του 1''. Τούτο συμβαίνει λ.χ. στόν κινηματογράφο· εκεί μάς παρουσιάζονται μέ μεγάλη ταχύτητα οι άλλεπάλληλες εικόνες μιάς σκηνής, και έτσι δεν προφταίνουμε νά ιδούμε τή μιά χωριστά από τήν άλλη, αλλά έχουμε τήν έντύπωση ένιαίας εικόνας σέ συνεχή κίνηση.

«άνοιχτό» γκριζο, τό δεύτερο πιό «σκοῦρο» (βαθύ). Τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή τό μαῦρο, ὅπως καί τό ἄσπρο φόντο, προκαλεῖ τό συμπληρωματικό του χρώμα, αὐτό ἐνώνεται μέ τό γκριζο τοῦ χαρτιοῦ καί μεγαλώνει ἢ μικραίνει τή λαμπρότητά του.

Στό φαινόμενο τῆς ἀντίθεσης ὀφείλεται ἡ σαφήνεια μέ τήν ὁποία διαγράφεται τό περίγραμμα τῶν ἀντικειμένων πού βλέπουμε· χάρη σ' αὐτήν ξεχωρίζουμε καθαρά μέ τήν ὄραση τό ἕνα ἀντικείμενο ἀπό τό ἄλλο. Γιατί δέν ἀφήνει νά γίνεται μαλακά καί ἀδιόρατα ἡ μετάβαση ἀπό τή μιάν ἀποχρωση στήν ἄλλη, κι ἔτσι νά σβήνουν τά «σύνορα» τῶν πραγμάτων· καθώς ἐμφανίζεται τό συμπληρωματικό χρώμα ἐμποδίζει τή σύγχυση.

9. Ἡ ἀχρωματοψία

Ἀχρωματοψία ὀνομάζουμε τήν πάθηση ὅπου ὁ ἄρρωστος δέ βλέπει τά χρώματα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι.

Δύο εἶναι τά εἶδη τῆς: ἡ γ ε ν ι κ ῆ καί ἡ μ ε ρ ι κ ῆ ἀχρωματοψία. Στήν πρώτη περίπτωση ὁ ἄρρωστος βλέπει ὅλα τά χρώματα σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου), ἀπό τό ἄσπρο ἕως τό μαῦρο. Ἡ πάθηση εἶναι σπάνια· συνηθέστερη εἶναι ἡ δεύτερη: ἡ μερική ἀχρωματοψία. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ ἄρρωστος δέ βλέπει ὅπως ἐμεῖς τό κόκκινο καί τό πράσινο, ἢ τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα. Ἡ ἀναισθησία ἀπέναντι στό πρῶτο ζευγάρι χρωμάτων εἶναι συνηθέστερη (4 - 5% τῶν ἀνδρῶν πάσχουν ἀπ' αὐτήν· στίς γυναῖκες παρουσιάζεται σπανιότερα) καί λέγεται δ α λ τ ο ν ι σ μ ό ς, ἀπό τό ὄνομα τοῦ Ἄγγλου φυσικοῦ John Dalton (1766 - 1844) πού ἔδωσε πρῶτος τήν ἀκριβή περιγραφή τῆς. Ὅσοι πάσχουν ἀπό δαλτονισμό αἰσθάνονται τό κίτρινο καί τό γαλάζιο χρώμα ὅπως οἱ φυσιολογικοί ἄνθρωποι, τό κόκκινο ὅμως καί τό πράσινο τά βλέπουν σάν ἀποχρώσεις διάφορες τοῦ φαιοῦ (γκρίζου). Πάντως ἡ ἀχρωματοψία (ιδίως ἡ μερική) δέ γίνεται σοβαρό ἐμπόδιο στή ζωὴ ἐκείνων πού τήν ἔχουν· ἡ ὄρασή τους διακρίνει τίς χρωματικές διαφορές τῶν ἀντικειμένων μέ τό δικό της τρόπο. Γι' αὐτό ἄλλωστε οἱ ἴδιοι δέν ἔχουν ἐπίγνωση τῆς ἐλαττωματικότητάς τους.

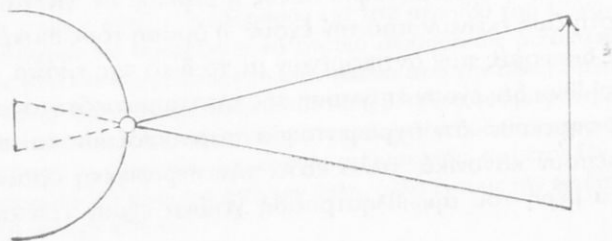
Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἀχρωματοψία παρουσιάζουν καί οἱ ἄνθρωποι πού βλέπουν κανονικά· ἀλλά κατά τήν περιφερική ὄραση. Μόνο τά κεντρικά μέρη τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτῶνα ἔχουν τέλεια εὐαισθησία

στά χρώματα. Οί πρός τήν περιφέρεια ζώνες είναι άπέναντι στά χρώματα τυφλές. Οί όπτικοί έρεθισμοί πού πέφτουν στίς ζώνες αυτές, προκαλούν αισθήματα ουδέτερων χρωματισμών (τής κλίμακας άσπρο - φαιό - μαύρο). Άνάμεσα σέ αυτές καί τίς κεντρικές θέσεις του άμφιβληστροειδή ύπάρχει διάμεση ζώνη, όπου παρατηρείται μερική άχρωματοψία. Οί τρεις περιοχές δέν είναι μέ πολλή σαφήνεια χωρισμένες. Τά φαινόμενα αυτά διαφεύγουν τήν προσοχή μας έξαιτίας τής συνήθειας πού έχουμε νά προσέχουμε πάντοτε ό,τι βλέπουμε μέ τήν κεντρική όραση.

Έχει από μερικούς φυσιολόγους διατυπωθεί ή υπόθεση ότι ή άχρωματοψία σχετίζεται μέ τό πλήθος, τήν κατανομή καί τή λειτουργία τών ρ α β δ ϵ ν ω καί τών κ ω ν ϵ ν , στά όποια (όπως είπαμε στήν § 4) καταλήγουν οί άποφύδες τών νευρικών κυττάρων του άμφιβληστροειδή χιτώνα. Τά ραβδία φαίνεται ότι είναι τό όργανο μέ τό όποιο βλέπουμε, όταν τά όρατά αντικείμενα φωτίζονται παραπολύ αδύνατα. Μέ τή διέγερσή τους προκαλούνται αισθήματα όχι χρωμάτων, αλλά μόνον διάφορων άποχρώσεων του φαιού (γκρίζου). Για τούτο, στό αμυδρό φώς δέ διακρίνουμε τά χρώματα, καί όλα μάς φαίνονται λιγότερο ή περισσότερο γκριζα. Μέ τό δυνατό φωτισμό παύουν νά λειτουργούν τά ραβδία, καί ή όραση γίνεται μέ όργανο τά κωνία, όποτε έχουμε αισθήματα χρωμάτων. Υποτίθεται λοιπόν ότι σέ όσους πάσχουν από άχρωματοψία τά ραβδία δεοπάζουν (όπως κατά τήν περιφερική όραση του κανονικού ανθρώπου) καί τά κωνία αδρανούν (ή λειτουργούν άνάμαλα).

10. Πώς δέν βλέπουμε ανάποδα τά αντικείμενα

Άφού οί φωτεινές άκτίες πού εκπέμπονται από τά φωτιζόμενα αντικείμενα, για νά φτάσουν στον άμφιβληστροειδή χιτώνα, διασταυρώνονται στό κεντρικό σημείο τής κυρτής επιφάνειας τών ματιών μας καί περνούν από τήν κόρη στό βάθος τους, τά είδωλα τών πραγμάτων πού βλέπουμε πρέπει νά σχηματίζονται εκεί ανάποδα, κατά τό έξής σχήμα:

Ἡ σκέψη αὐτὴ θέτει τὸ ἐρώτημα: πῶς, παρά τὸ γεγονός ὅτι τὰ ἀντικείμενα ἐντυπώνονται ἀνάστροφα (τὰ «ἀπάνω» «κάτω» καὶ τὰ «κάτω» «ἀπάνω», τὰ «δεξιὰ» «ἀριστερά» καὶ τὰ «ἀριστερά» «δεξιὰ»), ἔμεις τὰ βλέπουμε «σωστά»; Ὅσοι ὁμως διατυπώνουν αὐτὴ τὴν ἀπορία, λησμονοῦν ὅτι ἡ ἀ ν τ ί λ η ψ η (ὅπως ἐξηγήσαμε στὸ κεφ. 10) τελεῖται ὄχι μόνο μὲ μιὰν αἴσθηση, ἀλλὰ μὲ ὀλόκληρο τὸν αἰσθητηριακὸ ὄπλισμό τῆς συνείδησης, καὶ συνάμα μὲ τὴ σύμπραξη τῆς μνήμης καὶ τῆς κριτικῆς λειτουργίας. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς λοιπόν (καὶ μάλιστα νωρὶς ὄχι μόνο στὴ ζωὴ τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ στὴ ζωὴ τοῦ γένους, «ὀντογενετικά» λοιπόν καὶ «φυλογενετικά») τὰ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ «ἐκπαιδεύονται» κατὰ κάποιον τρόπο καὶ μὲ τὴ συνήθεια ἀποκτοῦν τὶς τ ἰ μ ἔ ς θ ἔ σ η ς π οῦ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν καθιερωμένη ὄψη τῆς πραγματικότητας. Ἐχουμε δηλαδὴ ἐδῶ ἓνα εἶδος ἀ γ ω γ ῆ ς τῶν ματιῶν μας νὰ βλέπουν «ἀπάνω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῆς κεφαλῆς μας, «κάτω» ὅ,τι βρίσκεται κοντὰ στὴ γραμμὴ τῶν ποδιῶν μας, «δεξιὰ» πρὸς τὸ δεξιὸ μας χέρι, «ἀριστερά» πρὸς τὸ ἀριστερὸ – σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες πού ἔχουμε ἀπὸ τὶς ἄλλες αἰσθήσεις, καὶ γενικὰ ἀπὸ τὴν πείρα (τὴ δική μας καὶ τῶν συνανθρώπων μας).

Τὴν ἀπόδειξη μᾶς ἔχει δώσει ἓνα πείραμα πού ἔκανε ἀπάνω του ὁ Ἀμερικανὸς ψυχολόγος George Stratton: Κράτησε κλειστὸ τὸ ἓνα τοῦ μάτι καὶ φόρεσε στὸ ἄλλο ἓνα φακὸ πού ἀναποδογύριζε τὰ εἰδῶλα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ. Στὴν ἀρχὴ ἔβλεπε ἀνάστροφα τὰ ἀντικείμενα τοῦ περιβάλλοντός του. Ἐπειτα ὁμως ἀπὸ μερικὲς ἡμέρες ἡ ὄρασή του προσαρμόστηκε στὶς νέες συνθήκες καὶ παρά τὴν παρέμβαση τοῦ φακοῦ ἔβλεπε τὰ πράγματα «σωστά» – τὰ «ἀπάνω» ἀπάνω, τὰ «κάτω» κάτω, τὰ «δεξιὰ» δεξιὰ καὶ τὰ «ἀριστερά» ἀριστερά. Καὶ ὅταν ὁμως ἀργότερα ἀφαίρεσε τὸν τεχνητὸ ὄπλισμό του ματιοῦ του, ὁ Stratton ἄρχισε πάλι νὰ βλέπει τὸν κόσμον ἀνάποδα, μόνο γιὰ λίγο ὁμως· γρήγορα ἡ ὄρασή του ξαναγύρισε στὶς παλαιῆς τῆς συνήθειες.

ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ ΣΩΜΑ ΜΑΣ

1. Όργανικά αισθήματα

Όργανικά λέγονται τὰ αισθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἐσωτερική κατάσταση τοῦ σώματός μας. Τέτοια εἶναι ἡ πείνα καί ἡ δίψα, ἡ ἀκμῆ τῶν δυνάμεων καί ἡ κόπωση, ὁ κόρος καί ἡ στενοχώρια (ἀπό δύσπνοια, καρδιακή πάθηση κ.τ.λ.) καί ἄλλα. Σπουδαιότερα θεωροῦνται ἡ πείνα, πού γίνεται αἰσθητή στό στόμαχι, καί ἡ δίψα, πού τήν αἰσθανόμαστε στή γλῶσσα, στόν οὐρανίσκο καί στό λάρυγγα.

Ἡ βιολογική σκοπιμότητα τῶν ὀργανικῶν αισθημάτων εἶναι φανερή· αὐτά μᾶς εἰδοποιοῦν γιά τίς ἀνωμαλίες πού παρουσιάζονται στά ὄργανα τοῦ σώματός μας καί μᾶς παρακινοῦν (ὅπως καί τὰ αισθήματα τοῦ πόνου) νά προνοήσουμε ἐγκαιρα γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς κανονικῆς λειτουργίας τους. Ἔχουν ἐπίσης μεγάλη σημασία καί γιά τή συναισθηματική μας ζωή (καθώς θά ἰδοῦμε στά ἐπόμενα, μέρος Δεύτερο, κεφ. 1ο, § 2).

Δέν ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἐάν ὑπάρχουν εἰδικά αἰσθητήρια γιά τὰ ὀργανικά αισθήματα.

2. Μυϊκά αισθήματα

Εἶναι ἐκεῖνα πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τή θέση τῶν μελῶν τοῦ σώματός μας, τίς κινήσεις τους καί τήν ἀντίστασή τους ἀπέναντι στά ἀντικείμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (π.χ. ὅταν προσπαθοῦμε νά σηκώσουμε ἕνα βᾶρος). Χάρη στά μυϊκά αισθήματα μπορούμε μέ κλειστά μάτια νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια τή θέση καί τίς κινήσεις τῶν χεριῶν, τῶν ποδιῶν, τῆς κεφαλῆς καί τῶν λοιπῶν μελῶν μας. Ὅτι

τοῦτο τό ὀφείλουμε σέ ἰδιαίτερην αἰσθηση,τό βεβαιωνόμαστε ἀπό τίς παθολογικές περιπτώσεις ὅπου ὁ ἄρρωστος ὅταν δέν βλέπει, κινεῖ π.χ. τόν βραχίονά του ἀλλά δέν μπορεῖ νά καθορίσει τή θέση καί τίς κινήσεις του. Γι' αὐτό καί τόν ἀφήνει ἐπί μακρό χρόνο σέ στενόχωρες θέσεις πού δίνει στό χέρι του ὁ γιατρός.

Τά εἰδικά γιά τά μυϊκά αἰσθήματα αἰσθητήρια βρίσκονται στούς μῦς, στούς τένοντες καί στίς ἄρθρώσεις.

Ἡ σημασία τους γιά τήν ὑγεία καί τήν προστασία τοῦ σώματος εἶναι φανερή.

3. Στατικά αἰσθήματα

Μέ τά στατικά αἰσθήματα μαθαίνουμε πῶς εἶναι τοποθετημένο ἢ πῶς κινεῖται (ὄχι τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τό μέλος ἀλλά ὀλόκληρο) τό αἶμα μας, ἐάν ἰσορροπεῖ ἢ ὄχι.

Στήν περίπτωση αὐτή αἰσθητήρια ὄργανα εἶναι οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες καί τά λιθοφόρα κυστίδια πού βρίσκονται στό μέσα μέρος τῶν αὐτιῶν. Στήν ἀρχή οἱ φυσιολόγοι ὑπέθεταν ὅτι καί τά ὄργανα αὐτά μαζί μέ τόν κοχλία χρησίμευαν γιά τή λειτουργία τῆς ἀκοῆς. Ὅταν ὅμως πειραματικά ἀφαιρέθηκαν ἀπό ζῶα καί παρατηρήθηκαν οἱ ἀνωμαλίες πού ἐπακολούθησαν, ἀποδείχτηκε ὅτι σ' αὐτά ὀφείλονται τά στατικά αἰσθήματα πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τήν ἰσορροπία τοῦ σώματος, τή θέση καί τίς κινήσεις του.

Οἱ ἡμικύκλιοι σωληνες εἶναι τρεῖς καί ἔχουν μέ τέτοιο τρόπο τοποθετηθεῖ, ὥστε ν' ἀποτελοῦν τρία ἐπάλληλα ἐπίπεδα πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς διαστάσεις τοῦ χώρου (μῆκος, πλάτος καί βάθος). Οἱ σωληνες αὐτοί εἶναι γεμάτοι ἀπό λεμφατικό ὑγρό καί ἀπό τά τοιχώματά τους φυτρώνουν τριχίτσες πού εἰσδύουν μέσα στό ὑγρό. Ὅταν κινούμαστε πρὸς τά ἔμπρός, τό λεμφατικό ὑγρό τοῦ ὀριζόντιου σωληνα ἐξαιτίας τῆς ἀδράνειας φέρεται πρὸς τά πίσω καί πιέζει τίς τριχίτσες πού βρίσκονται σ' ἐκεῖνο τό μέρος· αὐτές διεγείρουν ἕνα εἰδικό αἰσθητήριο νεῦρο· καί ἔτσι ἀντιλαμβανόμαστε τήν κίνηση πού ἔκανε τό σῶμα μας, ἀκόμη καί στήν περίπτωση πού ἔχουμε κλειστά τά μάτια καί ἄλλοι μᾶς μετακινοῦν (π.χ. ὅταν βρισκόμαστε μέσα σέ κινούμενο ἀνελκυστήρα ἢ σέ ταλαντευόμενο πλοῖο). Τό ἴδιο συμβαίνει καί κατά τίς κινήσεις τοῦ

αύματός μας προς τὰ άπάνω και προς τὰ κάτω, ή προς τὰ δεξιά και προς τὰ άριστερά, αλλά στους άλλους δύο σωλήνες.

Τών λιθοφόρων κυστιδίων ή λειτουργία είναι πιθανότατα ή εξής: Μέσα σέ κάθε κυστίδιο ύπάρχει στερεό σώματιο πού ονομάζεται *ώ τ ό λ ι θ ο ς* και στηρίζεται πάλι άπάνω σέ τριχίτσες. Οι κινήσεις του σώματος μεταβάλλουν τή θέση των ώτολίθων στή σχέση τους μέ τίς τριχίτσες, και έτσι προκαλείται νευρική διέγερση πού μέ ειδικά νεύρα μεταβιβάζεται στα άντίστοιχα έγκεφαλικά κέντρα (στον προμήκη μυελό και στήν παρεγκεφαλίδα). Έκεί γίνεται αισθητή και ρυθμίζεται ή ίσορροπία του σώματος.

Έτσι εξηγείται τό φαινόμενο ότι κουφοί χωρίς λαβύρινθο (στ' αὐτιά) δέν αισθάνονται τόν ήλιγγο πού παθαίνουν οι κανονικοί άνθρωποι όταν στριφογυρίζουν πολλές φορές· οϋτε, βυθισμένοι στό νερό, μπορούν νά προσδιορίσουν τή θέση του σώματός τους. Ό λόγος είναι ότι δέν ύπάρχει σ' αυτούς όργανο για στατικά αισθήματα.

Τή σημασία των ώτολίθων μέσα στο αισθητηριακό σύστημα απέδειξε ό Γερμανός φυσιολόγος Α. Κρεϊδε (1906) μέ τό εξής πείραμα:

Οί καρabiδες χάνουν μερικές φορές τους ώτολίθους τους και άποκτούν άλλους από τὰ ύλικά του περιβάλλοντός τους. Ό Κρεϊδε στο έργαστήριό του πέτυχε τὰ πειραματόζωά του νά βάλουν στή θέση των χαμένων ώτολίθων τους σφαιρίδια από σίδηρο. Όταν έπειτα πλησίαζε ένα μαγνήτη στή μία πλευρά του ζώου, εκείνο γύριζε από τήν άλλη, επειδή είχε τό αισθημα ότι έπεφτε προς τή διεύθυνση του μαγνήτη. Εάν τὰ σφαιρίδια, άντί νά θρiσκονται μέσα, ήσαν κολλημένα άπέξω στήν κεφαλή του, τό ζώο ή έμενε αδιάφορο στήν έλξη του μαγνήτη, ή συρότανε παθητικά προς αυτόν. Έπομένως τὰ αισθήματα τής κίνησης και τής ίσορροπίας του σώματός του τὰ είχε μέ τήν παρέμβαση των ώτολίθων (των φυσικών ή των τεχνητών) πού έθεταν σέ διέγερση τό άντίστοιχο αισθητήριο νεύρο.

ΝΟΜΟΙ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Ἡ προσαρμογή

Ἡ πειραματική ψυχολογική ἔρευνα τῶν σχέσεων μεταξύ ἐρεθισμῶν καί αἰσθημάτων ἔχει καταλήξει σέ ἀξιοσημείωτα πορίσματα, πού ἐξηγοῦν τή στάση τοῦ ὀργανισμοῦ ἀπέναντι στό περιβάλλον καί διαφωτίζουν ἀπ' αὐτή τήν πλευρά τόν ψυχικό μας βίο. Ἴδου μερικά:

Διαπιστώθηκε ὅτι οἱ αἰσθήσεις μας λειτουργοῦν μέ τέτοιο τρόπο, ὥστε ν' ἀντιλαμβανόμαστε τελειότερα ὅ,τι κινεῖται καί μεταβάλλεται παρά τό ἀκίνητο καί ἀναλλοίωτο. Ὅταν λ.χ. οἱ εἰκόνες τῶν ἀντικειμένων σχηματίζονται ὄχι στό κέντρο τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα (δηλαδή στή θέση τῆς σαφέστατης ὄρασης) ἀλλά στήν περιφέρεια, καί τά ἀντικείμενα πού βλέπουμε μένουν ἀκίνητα, δέν μπορούμε νά ἀντιληφθοῦμε τό μέγεθός τους οὔτε νά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια σέ τί ἀπόσταση βρίσκονται. Ἀντίθετα, ὅταν κινοῦνται, τά ἀντιλαμβανόμαστε μέ εὐκολία καί σαφήνεια, ἀκόμα καί μέ τήν περιφερική ὄραση. Ὅσο μικρό μόνο μέρος τοῦ ἀμφιβληστροειδοῦ χιτώνα προορίζεται γιά τήν ἀντίληψη ἀκίνητων, ἐνῶ ὀλόκληρος ἔχει τήν ιδιότητα νά ἀντιδρᾷ σέ ἐρεθισμούς πού προέρχονται ἀπό κινούμενες μορφές. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τίς ἄλλες μεταβολές. Ὅταν λ.χ. προσηλώσουμε τό βλέμμα μας ἀπάνω σέ μιά καί τήν ἴδια θέση, πού φωτίζεται σταθερά καί μέ τήν ἴδια ἔνταση, θά παρατηρήσουμε ὅτι σιγά - σιγά ἐξαφανίζονται ὅλες οἱ διαφορές λαμπρότητας καί χρωμάτων: τό σκοτεινό φωτίζεται, ἀντίθετα τό λαμπρό σκοτεινιάζει καί τά χρώματα πηγαίνουν πρὸς τό γκριζό. Δηλαδή τά μάτια μας ἐξοικειώνονται στήν ἐπίδραση τοῦ φωτός καί δέν ἀντιδρῶν πιά στίς διαφορές.

Τό φαινόμενο τοῦτο λέγεται π ρ ο σ α ρ μ ο γ ῆ.

Ἡ προσαρμογή παρατηρεῖται ὄχι μόνο στήν ὄραση, ἀλλά καί στίς

ἄλλες αἰσθήσεις· περισσότερο στίς αἰσθήσεις τῆς θερμότητας καί τῆς πίεσης καί στήν ὄσφρηση, ἐλάχιστα στήν ἀκοή. "Ὅταν μπαίνομε σέ δωμάτιο κλειστό, αἰσθανόμαστε τή μυρωδιά του· ἔπειτα ἀπό λίγο δέ μᾶς μυρίζει τίποτα – προσαρμόστηκε ἡ ὄσφρησή μας. Ἐπίσης, μόλις τό βάζουμε, αἰσθανόμαστε τό βάρος τοῦ καπέλου μας· ἔπειτα δέν τό νιώθουμε πιά – ἔγινε κι' ἐδῶ προσαρμογή.

Μέ τήν προσαρμογή τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων μας στούς ἐρεθισμούς τοῦ περιβάλλοντος, τό σταθερό καί ἀμετάβλητο χάνουν σιγά-σιγά τήν ἀξία τους γιά τήν ἀντίληψή μας, ἐνῶ ἀντίθετα τό νέο καί διαφορετικό γίνονται αἰσθητά μέ μεγαλύτερη ἔνταση. Ἡ βιολογική σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς τακτικῆς εἶναι φανερή· ὁ ὀργανισμός μας ἔχει πολύ μεγάλη ἀνάγκη νά ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τό νέο καί ἀπροσδόκητο, γιὰτί ἀπ' αὐτά συνήθως ἀπειλεῖται, ἐάν δέν προλάβει νά ἀντιδράσει, ἐνῶ τό παλαιό καί ἀμετάβλητο τόν ἐνδιαφέρουν λιγότερο ἢ καθόλου, ἀφοῦ ἀπ' αὐτά δέν μπορεῖ πιά νά διατρέξει κίνδυνο.

2. Ὁ νόμος τοῦ Weber

Γιά κάθε εἶδος ἐντυπώσεων πρέπει ὁ ἐρεθισμός, ὁ ἰκανός νά διεγείρει τό ἀντίστοιχο αἰσθητήριο ὄργανο, νά ὑπερβεῖ ὀρισμένην ἐλάχιστη τιμή ἔντασης, γιά νά κατορθώσει νά προκαλέσει αἴσθημα. Τοῦτο τό ἐπιβεβαιώνει ἡ καθημερινή πείρα. Φωνές λ.χ. στό περιβάλλον μας, πού εἶναι παραπολύ ἀδύνατες, δέν ἀκούγονται· καί ὑπάρχουν πιέσεις ἀπάνω στό δέρμα μας, μέ τόσο μικρήν ἔνταση, πού δέν γίνονται αἰσθητές. Ἡ ἐλάχιστη τιμή ἔντασης τοῦ ἐρεθισμοῦ πού μπορεῖ νά δώσει αἴσθημα ὀνομάζεται, στή γλώσσα τῆς ἐπιστήμης, κ α τ ῶ φ λ ι. Τό κατώφλι τοῦτο, πού ἀποτελεῖ τό μέτρο εὐαισθησίας τοῦ κάθε αἰσθητηρίου ὀργάνου (ὅσο χαμηλότερο εἶναι γιά ἕνα ὄργανο, τόσο τό ὄργανο τοῦτο ἔχει μεγαλύτερη εὐαισθησία), εἶναι διαφορετικό γιά τίς διάφορες αἰσθήσεις καί ποικίλλει κατά τούς ὀργανισμούς – ὁ ἄλφα μπορεῖ νά ἔχει μεγαλύτερη εὐαισθησία ἀπό τόν βῆτα στήν ὄσφρηση π.χ. ἢ στήν αἴσθησι τῆς θερμότητας.

Κ α τ ῶ φ λ ι δ ι α φ ο ρ ᾶ ς λέγεται τό μέγεθος (ἡ ἐλάχιστη τιμή) πού πρέπει νά ἔχει ἡ διαφορά ἔντασης δύο ὁμοειδῶν ἐρεθισμῶν, γιά νά προκαλέσουν δύο χωριστά αἰσθήματα. "Ὅταν λ.χ. βρισκόμαστε σέ δω-

μάτιο πού φωτίζεται από ένα κερί, και ανάψουμε ένα δεύτερο κερί, άμέσως θά αντιληφθούμε τή διαφορά στον φωτισμό. Εάν όμως τό δωμάτιο φωτίζεται από έκατό κεριά και προστεθεί σ' αυτά ακόμη ένα, μέ όλο πού και σ' αυτή τήν περίπτωση ή ένταση του φωτισμού αύξηθηκε άντικειμενικά τόσο όσο και στην προηγούμενη (κατά μία μονάδα), δέν θά αισθανθούμε καμιά διαφορά. Τά αστέρια τά βλέπουμε τή νύχτα όχι όμως και τήν ήμέρα, αν και ή άκτινοβολία τους παραμένει νύχτα - μέρα ή ίδια. Επίσης τόν ήχο του ρολογιού τόν άκούμε μόνο όταν επικρατεί τριγύρω ήσυχία· στό θόρυβο δέν τόν άκούμε. Κ.ο.κ. Από τά παραδείγματα αυτά συμπεραίνουμε ότι μία και ή ίδια αύξηση έντασης του έρεθισμού άλλοτε γίνεται και άλλοτε δέν γίνεται αισθητή. Η πειραματική έρευνα έδειξε ότι, όσο πιο δυνατός είναι ένας έρεθισμός, τόσο περισσότερο πρέπει νά αύξηθεί ή δύναμή του, γιά νά γίνει αισθητή κάποια διαφορά. Μέ άλλα λόγια:

Η αύξηση τής δύναμης ενός έρεθισμού, γιά νά προκαλέσει αισθητήν αύξηση στην ένταση του αισθήματος, πρέπει νά είναι άνάλογη προς τόν άρχικό έρεθισμό.

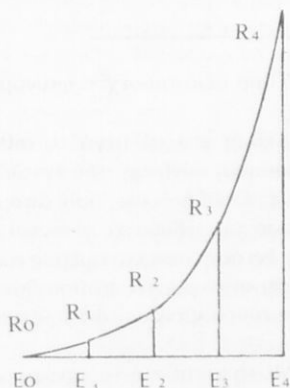
Αυτόν τό νόμο τόν διατύπωσε πρώτος ό φυσιολόγος Ernst Weber, και γιά τούτο φέρει τό όνομά του.

Μέ βάση τό νόμο του Weber, ό G. Th. Fechner έδωσε στή σχέση έρεθισμού και αισθήματος τή μαθηματική διατύπωση:

$$E = K \cdot \log R$$

(όπου E σημαίνει τό αίσθημα και R τόν έρεθισμό).

Ό τύπος έρμηνεύεται: τό αίσθημα αύξάνεται σέ ένταση άνάλογα μέ τό λογάριθμο τής δύναμης του αντίστοιχου έρεθισμού. Ενώ δηλαδή τά αισθήματα δυναμώνουν κατά άριθμητική πρόοδο, οι αντίστοιχοι έρεθισμοί μεγαλώνουν (ώς προς τήν ισχύ) κατά γεωμετρική πρόοδο, κατά τό άπέναντι σχήμα:

Μέ αυτή τή διατύπωση ό νόμος ονομάζεται νόμος του Fechner.

Ἀκριβέστερες παρατηρήσεις καί μετρήσεις ἀπέδειξαν ὅτι ὁ νόμος τοῦ Weber (καί πολύ περισσότερο ὁ ἀντίστοιχος τύπος τοῦ Fechner) ἰσχύει κατά προσέγγιση καί μέ μεγάλα περιθώρια μόνο γιά τά αἰσθητά ὄρασης, ἀκοῆς, βάρους, πίεσης καί κινήσεων. Ἡ ἐφαρμογή του στή γεύση καί στήν ὄσφρηση εἶναι ἀμφίβολη. Ἐπειτα, γενικά, οἱ παραπολύ ἀδύνατοι, ὅπως καί οἱ παραπολύ δυνατοί ἐρεθισμοί, δέν ὑπακούουν σ' αὐτόν. Ἀποδείχθηκε ἀκόμη ὅτι ἡ ἀναλογία πού τονίζει ὁ νόμος, μεταξύ ἐρεθισμῶν καί λογαρίθμων τῶν αἰσθημάτων δέν εἶναι γιά ὅλες τίς αἰσθήσεις ἡ ἴδια.

Ὅπωςδήποτε ὁ νόμος τοῦ Weber ἔχει μεγάλη σημασία. Βεβαιώνεται μέ αὐτόν, ὅτι τά αἰσθητήρια ὄργανά μας ἔχουν τήν ἰκανότητα νά προσαρμόζουν τήν εὐαισθησία τους πρὸς τή δύναμη τῶν ἐρεθισμῶν. Εἶναι πολύ εὐαίσθητα ἀπέναντι στοὺς ἀδύνατους ἐρεθισμοὺς καί συνάμα λιγότερο εὐαίσθητα ἀπέναντι στοὺς δυνατούς. Ὄταν ὁ ἐρεθισμὸς εἶναι δυνατός, πρέπει νά αὐξηθεῖ κατά πολύ ἡ δύναμή του, γιά νά ἀντιληφθοῦμε τή διαφορά, ἐνῶ στοὺς ἀδύνατους ἐρεθισμοὺς καί μικρὴ μόνο αὐξηση τῆς ἔντασης γίνεται ἀμέσως αἰσθητή.

Ἡ βιολογικὴ σκοπιμότητα αὐτῆς τῆς ιδιότητος εἶναι φανερὴ. Μιά εὐαίσθητη στά μικρά βάρη ζυγαριά εἶναι ἀχρηστὴ, ὅταν πρόκειται νά ζυγίσουμε μ' αὐτὴν βαριά ἀντικείμενα· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ ζυγαριές γιά τά μεγάλα βάρη (ὅπως λ.χ. τῶν τελωνείων, πού ἐλέγχουν τὸ βάρος μεγάλων φορτίων) δέν ἔχουν ἐνδείξεις γιά μικρά μεγέθη. Ἀντίθετα τά αἰσθητήριά μας ἔχουν κατασκευαστεῖ ἔτσι, ὥστε νά ἐκτελοῦν τὸ ἔργο τους καί μέ ἀδύνατους καί μέ δυνατούς ἐρεθισμοὺς.*

---

* Ἴδου δύο ἀξιοπρόσεχτα φαινόμενα:

I. Ἀκόμη καί σέ μεγάλες αἰθουσες συναυλιῶν οἱ ἀκροατές ἀκοῦνε τήν ἴδια μουσικὴ σύνθεση πού ἐκτελεῖται ἀπὸ τήν ὀρχήστρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέση τους. Ἐπειδὴ ὅμως, ὅσο ἀπομακρύνεται κανεὶς ἀπὸ τὴν πηγὴ τῶν ἐρεθισμῶν, τόσο πῖο ἀδύνατες γίνονται οἱ ἐντυπώσεις του, θά περιμέναμε (ἀφοῦ ἡ ἀπόλυτη ἔνταση τῶν καταμέρους ἀκουστικῶν αἰσθημάτων μεταβάλλεται μέ τὴν ἀπόσταση) οἱ ἀκροατές πού κάθονται στὶς πίσω θέσεις νά ἀκοῦνε κάτι «ἄλλο» ἀπὸ τοὺς εὐνοουμένους τῶν πρώτων καθισμάτων.

II. Μέ τὴ μεταβολὴ τοῦ φωτισμοῦ ἡ ἔνταση τῶν ἀκτίνων πού ἐκπέμπουν τὰ διάφορα ἀντικείμενα αὐξομειώνεται. Ἐντούτοις, καί μέ τὸ περισσότερο καί μέ τὸ

3. 'Η ειδική ενέργεια τῶν αἰσθητηρίων.

Νόμος τοῦ Müller

Κάθε αἰσθητήριο ὄργανο δέχεται ὀρισμένο εἶδος ἐρεθισμῶν, ἐνῶ σέ ἄλλους ἐρεθισμούς μένει ἀναίσθητο ἢ ἐλάχιστα ἀντιδρά. Π.χ. τό αἰσθητήριο τῆς ὄρασης ἐρεθίζεται ἀπό τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις, τῆς ἀκοῆς ἀπό τίς παλμικές δονήσεις τοῦ ἀέρα κ.ο.κ. Ἐκτός ὅμως ἀπό τούς εἰδικούς ἐρεθισμούς ὑπάρχουν καί οἱ γενικοί, πού μποροῦν νά ἐπιδράσουν ἀπάνω σέ πολλά αἰσθητήρια ὄργανα, π.χ. τό ἠλεκτρικό ρεύμα. Στίς περιπτώσεις αὐτές τό ποιόν τοῦ αἰσθήματος πού προκαλεῖται, δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τοῦ ἐρεθισμοῦ ἀλλά ἀπό τή φύση τοῦ αἰσθητηρίου ὄργανου πού ἐρεθίζεται, καί ἀπό τή λειτουργία τοῦ μέρους τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ὅπου μεταβιβάζεται ἡ διέγερση.

Π.χ. ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτώνας τῶν ματιῶν ἐρεθίζεται ὄχι μόνο ἀπό τίς ἠλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις τοῦ φωτός, ἀλλά καί ἀπό τό ἠλεκτρικό ρεύμα, ἀκόμη καί ὅταν πιέσουμε τά βλέφαρα. Πάντοτε ὅμως μέ τούς ἐρεθισμούς τούτους προκαλοῦνται μόνο ὀπτικά αἰσθήματα. Ἡ λεγόμενη χορδή τοῦ τυμπάνου τῶν αὐτιῶν, πού περνάει ἀπό πίσω του, περιλαμβάνει μερικές ἴνες τοῦ νεύρου τῆς γεύσης. Ἐάν ἀποκοπεῖ ἡ

λιγότερο φῶς, ἐμεῖς ἐξακολουθοῦμε νά βλέπουμε τά πράγματα γύρω μας μέ τούς ἴδιους χρωματισμούς. Ὁ Γερμανός ψυχολόγος Ewald Hering (1905) μέ ειδικές μετρήσεις διαπίστωσε ὅτι ἡ ἀντικειμενική λαμπρότητα τῶν μαύρων γραμμάτων ἑνός τυπωμένου βιβλίου εἶναι τό μεσημέρι τρεῖς φορές μεγαλύτερη ἀπό τή λαμπρότητα τοῦ ἄσπρου χαρτιοῦ τό πρωί· παρά τό γεγονός τοῦτο ἐμεῖς βλέπουμε μαύρα τά γράμματα καί τό μεσημέρι, ἄσπρό τό χαρτί καί τό πρωί.

Ἡ παλαιότερη Ψυχολογία ἐξηγοῦσε τά φαινόμενα αὐτά μέ τό νόμο τοῦ Weber. Ἐλεγε δηλαδή ὅτι καί στίς δύο περιπτώσεις αὐξάνεται ἢ ἐλαττώνεται ἡ ἔνταση τῶν ἐρεθισμῶν, παραμένουν ὅμως ἀμετάβλητα τά πηλικά τῶν ἐντάσεων, δηλαδή οἱ σχέσεις τους, καί γιά τοῦτο οἱ ἐντυπώσεις μας δέν ἀλλάζουν.

Σήμερα, χάρη στά πειράματα καί στίς θεωρητικές ἀναλύσεις τῆς «μορφολογικῆς Ψυχολογίας», γνωρίζουμε ὅτι καί τό πρώτο φαινόμενο καί τό δεύτερο ὀφείλεται στή μεγάλη στερεότητα πού ἔχουν οἱ μορφές στήν ἀντιλήψή μας (βλ. τήν § 5, τοῦ 1ου κεφ.). Παρά τήν ἀπόσταση ἀκούμε τήν ἴδια μουσική συμφωνία, καί μέ ὄλους τούς φωτισμούς βλέπουμε τήν ἴδια σελίδα βιβλίου, ἐπειδή τόσο ἡ μία μορφή ὅσο καί ἡ ἄλλη διατηρεῖ τή χαρακτηριστική φυσιογνωμία τῆς· παρά τήν ἀλλοίωση πού παθαίνουν δέν διαλύονται.

χορδή (όποτε το νεύρο δέν μπορεί νά φτάσει ἔως τή γλώσσα) καί ἐρεθιστεί τό ἄκρο της μέ πίεση ἢ μέ ἠλεκτρικό ρεῦμα, γεννίεται αἴσθημα γεύσης ὅμοιο πρός ἐκεῖνο πού προκαλεῖ ἀπάνω στή γλώσσα μιᾶ οὐσία ξινή. Ἐπίσης, ἐάν μέ βελόνη ζεστή (θερμοκρασία 35°) ἐρεθίσουμε σημεῖο ψύχους ἀπό κείνα πού βρίσκονται σκορπισμένα σέ ὅλη τήν ἐπιφάνεια τοῦ δέρματος, θά ἔχουμε αἴσθημα ὄχι θερμότητας, ἀλλά ψύχους.

Ἀπ' αὐτά καί παρόμοια ἄλλα φαινόμενα συμπεραίνουμε ὅτι:

Διάφοροι κατά τό εἶδος ἐρεθισμοί, ὅταν ἐπιδροῦν ἀπάνω στό ἴδιο αἰσθητήριο ὄργανο, προκαλοῦν πάντοτε τά ἴδια κατά τό ποιόν αἰσθήματα.

Καί ἀντίστροφα:

Ὁ ἴδιος κατά τό εἶδος ἐρεθισμός, ὅταν ἐπιδρᾷ ἀπάνω σέ διάφορα αἰσθητήρια ὄργανα, προκαλεῖ διάφορα κατά τό ποιόν αἰσθήματα.

Π.χ. τό ἠλεκτρικό ρεῦμα στά μάτια προκαλεῖ αἰσθήματα ὀπτικά, στό δέρμα αἰσθήματα ἀφής, στό νεύρο τῆς γεύσης αἰσθήματα γεύσης.

Αὐτόν τό νόμο πού λέγεται νόμος τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων, τόν διατύπωσε πρῶτος ὁ φυσιολόγος Johann Müller (1826).

Γιά νά δείξει τή σημασία τοῦ νόμου τούτου, ὁ Ἀμερικανός ψυχολόγος William James (1842-1910) λέγει: Β λ ε π ο υ μ ε τόν ἥλιο, ἐπειδή τό ὄργανο πού δέχεται τίς κυμάνσεις τοῦ φωτός συνδέεται μέ τό ὀπτικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ὀπτικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἀ κ ο ὕ μ ε τόν κερανοῦ, ἐπειδή τά κύματα τοῦ ἀέρα, πού γεννοῦν τόν ἦχο, φτάνουν ἔως τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας καί ἐρεθίζουν ἐκεῖ τό ἀκουστικό νεῦρο πού μεταβιβάζει τή διέγερση στό ἀκουστικό κέντρο τοῦ ἐγκεφάλου. Ἄς ὑποθέσουμε ὅμως, ὅτι κατορθώνουμε νά ἀλλάξουμε τούς συνδέσμους μέ τέτοιο τρόπο ὥστε τό ἐσωτερικό τῶν αὐτιῶν μας νά συνδεθεῖ μέ τό ὀπτικό νεῦρο καί τό ὀπτικό ἐγκεφαλικό κέντρο, καί ὁ ἀμφιβληστροειδῆς χιτῶνας νά συνδεθεῖ μέ τό ἀκουστικό νεῦρο καί τό ἀκουστικό ἐγκεφαλικό κέντρο, χωρίς νά διαταραχθεῖ ἡ λειτουργία τῶν ὀργάνων μέ αὐτή τήν ἀλλαγῆ. Τότε, σύμφωνα μέ τό νόμο τοῦ Müller, θά σχηματιστεῖ στή συνείδησή μας μιᾶ εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ κόσμου ἐντελῶς διαφορετική ἀπό 'κείνη πού ἔχουμε τώρα: θά ἄ κ ο ὕ μ ε τόν ἥλιο καί θά β λ ε π ο υ μ ε τόν κερανοῦ!

Ὁ νόμος λοιπόν τῆς εἰδικῆς ἐνέργειας τῶν αἰσθητηρίων ἀποδείχνει πόσο ἡ εἰκόνα τοῦ κόσμου, πού ἔχουμε σχηματίσει μέ τήν ἀντίληψή μας, ἐξαρτάται ἀπό τή σύσταση καί τή λειτουργία τοῦ νευρικοῦ μας συστήματος. Τό ζήτημα τούτο ἔχει πολύ μεγάλη σπουδαιότητα γιά τή φιλοσοφία. Θέτει ἕνα ἀπό τά σοβαρότερα φιλοσοφικά προβλήματα: ἐάν δηλαδή ἡ ἐμπειρία καί ἡ ἐπιστήμη πού στη-

ρίζεται ο' αυτήν, είναι ικανές να μᾶς δώσουν πιστήν εικόνα τῆς πραγματικότη-
τας. Γιατί δέν ἀποκλείεται ὄντα μέ ἄλλα μέσα καί μέ ἄλλην ὀργάνωση τοῦ νευρι-
κοῦ τοῦ συστήματος νά βλέπουν ἕνα κόσμο ἐντελῶς διαφορετικό ἀπό τόν δικό
μας, ἐπομένως νά ἔχουν καί μιάν ἐπιστήμη ἐντελῶς διαφορετική ἀπό τή δική
μας.

ΟΙ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ

Ἡ παράσταση

Ὅταν γιὰ πρώτη φορά ἀντίκρισα ἀπὸ τὸ πλοῖο τὴν προκυμαία καὶ τὰ γραφικὰ σπιτάκια τῆς Ὑδρας, ἡ ἐντύπωσή μου σχηματίστηκε (ὅπως λέγει τὰ πράγματα στὴ γλώσσα τῆς Ψυχολογία τῶν αἰσθημάτων) ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν ὀπτικῶν αἰσθημάτων, πού τὰ εἶχαν προκαλέσει οἱ ἀντίστοιχοι ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ καὶ τὰ εἶχε συνθετικὰ συλλάβει (σέ ἐνότητα μορφῆς) ἡ ἀντίληψή μου. Τώρα ὅμως πού ἐδῶ στὴν Ἀθήνα ἀκούω τὸν συνομιλητὴ μου νὰ ὀνομάζει τὸ ὁμορφο νησί (χρόνια πολλὰ ὕστερ' ἀπὸ ἡ κείνη τὴ μοναδική μου ἐπίσκεψη), πῶς γίνεται νὰ τὸ ἀναπολῶ καὶ νὰ ἔχω μέσα μου ὀλοζώντανη τὴν εἰκόνα του, ὅπως τὸ πρωτοεῖδα, ἀφοῦ δὲν ἔχω μπροστά μου τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ προσβάλλει τὰ αἰσθητήριά μου ὄργανα;

Ἡ ἐξήγηση πού δίνει ἡ ἐπιστήμη (χωρὶς καὶ νὰ μπορεῖ νὰ τὴ διασαφήσει περισσότερο στίς λεπτομέρειες) εἶναι ἡ ἐξῆς:

Καὶ ὅταν ἀκόμη πάψουν νὰ ἐνεργοῦν οἱ ἐξωτερικοὶ ἐρεθισμοὶ πού τίς εἶχαν προκαλέσει, οἱ εἰκόνες τῶν πραγμάτων δὲ χάνονται γιὰ τὴ συνειδησή μας (ἐάν βέβαια μᾶς εἶχαν τὸ τε ἐντυπωσιάσει ἢ – καθὼς λέγουμε ἀλληγορικά στὸν κοινὸ λόγο – «εἶχαν χαραχτεῖ βαθιά» μέσα μας), ἀλλὰ διατηροῦνται («πού;» καὶ «πῶς;» δὲν γνωρίζουμε) σέ κατάσταση ἐτοιμότητας. Καὶ μόλις δοθεῖ ἡ ἀφορμὴ (μιὰ συναφῆς ἐντύπωση, ἀνάμνηση, σκέψη κτλ.), ξαναγεννιοῦνται μόνες τους. Αὐτὴ τὴ φορά ἡ διέγερση δὲν ἔρχεται ἀπέξω στὰ περιφερικὰ αἰσθητήρια ὄργανα, ἀλλὰ γίνεται ἀπευθείας στὰ ἐγκεφαλικά κέντρα πού εἶχαν λειτουργήσει γιὰ νὰ σχηματιστεῖ ἡ ἀρχικὴ ἀντίληψη. Αὐτὰ δραστηριοποιοῦνται καὶ ἀναπαράγουν τὴν εἰκόνα μὲ τὸ ὑλικὸ πού εἶχαν ἀποθησαυρίσει.

Ἔτσι μποροῦμε καὶ «βλέπουμε» μὲ κλειστά μάτια ἀγαπημένα μας πρόσωπα πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἐγκαταλείψει τὸν κόσμο, «ἀκούμε» τὴ

φωνή τους, «αισθανόμαστε» τή ζεστασιά τῶν χεριῶν τους κ.ο.κ. σάν νά τά ἔχουμε πάλι μπροστά μας καί νά ἐπικοινωνοῦμε μαζί τους.

Αὐτές οἱ ὑστερογενεῖς εἰκόνες ὀνομάζονται π α ρ α σ τ ά σ ε ι ς .

Οἱ παραστάσεις ἀποτελοῦν τό ἐ π ο π τ ι κ ὸ κεφάλαιο τῆς πείρας, πού συσσωρεύεται μέ τή μάθηση. Ἡ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἀποταμιεύει τίς ἐντυπώσεις του μέ τή μορφή παραστάσεων καί νά ἔχει τίς πληροφορίες τοῦ εἶδους τούτου στή διάθεσή του, ὅταν τίς χρειάζεται, γιά ν' ἀντιμετωπίζει δύσκολες καταστάσεις, εἶναι ἓνα ἀπό τά πνευματικά προσόντα πού ἔδωσαν στόν ἄνθρωπο τό προβάδισμα μέσα στό βασιλεῖο τῶν ζώων.

Ἐπίσης, ὁ ἀναγνώστης πρέπει νά συνηθίσει ν' ἀκούει τή λέξη π α ρ α σ τ α σ η μέ τό νόημα πού τῆς δίνει ἡ γλῶσσά τῆς Ψυχολογίας, καί νά μὴ παρασύρεται ἀπό τή χρήση τῆς στὸν κοινὸ νεοελληνικό λόγο, ὅπου σημαίνει τή θεατρικὴ παράσταση ἢ τὴν παράσταση τοῦ δικηγόρου στὸν κατηγορούμενο πού ὑπερασπίζει, ἢ ἀκόμη τίς διπλωματικές παραστάσεις (=διαμαρτυρίες). Ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει τίς παραστάσεις «φαντάσματα» – λέξη πού δὲν μποροῦμε νά τή μεταχειριστοῦμε στή νεοελληνικὴ μέ αὐτὴ τὴ σημασία.

Τά στοιχεῖα ἀπὸ τά ὅποια σχηματίζονται οἱ παραστάσεις (ἢ «ὕλη» τους) μᾶς εἶναι, κατὰ κανόνα, γνωστά ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις. Ἐπομένως εἶναι εὐλόγο ὅτι ὁ γεννημένος τυφλὸς δὲν μπορεῖ νά ἔχει ὀπτικές παραστάσεις· ἐπίσης ὁποῖος πάσχει ἀπὸ δαλτονισμό μπορεῖ νά ἔχει παραστάσεις μέ ὅλα τά ἄλλα χρώματα ἐκτὸς ἀπὸ τό κόκκινο καί τό πράσινο τοῦ φυσιολογικοῦ ἀνθρώπου.

2. Εἶδη παραστάσεων

Δύο εἶδη παραστάσεων διακρίνουμε: τίς μ ν η μ ο ν ι κ έ ς καί τίς φ α ν τ α σ τ ι κ έ ς . Οἱ πρῶτες ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα πραγματικά, πού ἔπεσαν στήν ἀντίληψή μας· οἱ δευτέρες σέ ἀντικείμενα φανταστικά, πλάσματα τῆς φαντασίας μας. Καί τῶν φανταστικῶν παραστάσεων ἢ «ὕλη» μᾶς εἶναι γνωστή ἀπὸ προηγούμενες ἐντυπώσεις· ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῶν στοιχείων πού τὴν ἀποτελοῦν, δηλαδή ἡ «μορφή» τῆς εἰκόνας, εἶναι δημιούργημα τῆς δικῆς μας αὐτενέργειας. Συγκροτημένα μέ αὐτὸν τὸν τύπο δὲν τά εἶχαμε ἕως τώρα γνωρίσει μέ τὴν ἀντίληψή μας. Ἀ.χ. ἡ εἰκόνα ἑνὸς πεθαμένου φίλου πού διατηρεῖται μέσα

στη συνείδησή μας, είναι παράσταση μνημονική· ή νέα μελωδία, πού σχηματίζεται ως ακουστική εικόνα με τή δημιουργική φαντασία ενός μουσικοσυνθέτη, είναι παράσταση φανταστική. Αυτούς τούς ήχους έτσι συνδυασμένους δέν τούς είχε άκούσει ποτέ· τόν καθένα χωριστά, μέσα σέ άλλες τονικές και ρυθμικές σχέσεις, τόν εγνώριζε. Τό νέο τώρα είναι ή μορφολογική τους συγκρότηση σέ πρωτότυπη μουσική φράση.

Τίς παραστάσεις τίς ονομάζουμε από τήν αίσθηση πού μᾶς έδωσε τίς αντίστοιχες έντυπώσεις. Έχουμε λοιπόν παραστάσεις οπτικές, ακουστικές, κινητικές (από αισθήματα μυσικά). Η παράσταση π.χ. τής Ύδρας είναι οπτική, ή παράσταση τής μελωδίας ακουστική. Κινητικές είναι π.χ. οι παραστάσεις τών λέξεων πού μπορούμε νά τίς γράψουμε μέ μάτια κλειστά, επειδή μάθαμε τή γραφή τους μέ τήν άσκηση· οι αντίστοιχες έντυπώσεις έχουν σχηματιστεί μέ μυσικά αισθήματα κατά τήν αντιγραφή. Οσφρητικές, δερμικές και παραστάσεις γεύσης σπανιότατα παρατηρούνται, τουλάχιστο στόν ώριμο άνθρωπο.* Τούτο εξηγείται: καθώς προχωρούμε στήν ηλικία (μέ τήν εξέλιξη πού έδωσε στόν άνθρωπο ό τεχνικός πολιτισμός), οι ανάγκες τής ζωής έξυπηρετούνται σχεδόν αποκλειστικά μέ τήν όραση, τήν άκοή και τήν μυϊκή αίσθηση· γιά τούτο οι άλλες αισθήσεις μας ύστέρησαν, και γίναμε φτωχότεροι ως πρός τίς αντίστοιχες παραστάσεις.

3. Παράσταση και έντύπωση

Οι συνηθισμένες παραστάσεις διαφέρουν από τίς έντυπώσεις:

α. Κατά τήν ένταση και τή ζωηρότητα. Οι έντυπώσεις είναι έντονότερες και ζωηρότερες· οι παραστάσεις άμβυρότερες, άσθενέστερες. Δέν έχει τήν ίδια ένταση και ζωηρότητα ή παράσταση ενός τοπίου ή μιᾶς μουσικής φράσης πού διατηρείται μέσα στή συνείδησή μου, όσην και ή έντύπωση πού είχα όταν είδα τό τοπίο εκείνο ή άκουσα εκείνη τή μουσική φράση.

* Χωρίς βέβαια νά λείπουν, όταν εύνοούνται από τή φυσική προδιάθεση και τή μακράν άσκηση, όπως συμβαίνει στούς λεγόμενους έμπειροτέχνες τούς ειδικευμένους στήν ποιοτική έκτίμηση όρισμένων γεωργικών προϊόντων: π.χ. στούς dégustateurs (γιά τή γεύση τών κρασιών και τών τυριών) και στούς classificateurs (γιά τήν όσφρηση του καπνού ή τήν άφή του βαμβακιού).

β. Κατά τήν ἀκρίβεια καί ο α φ ή ν ε ι α . Συγκρινόμενες μέ τις αντίστοιχες έντυπώσεις οί παραστάσεις είναι λιγότερο ακριβείς καί σαφείς. Παρουσιάζουν συνήθως κενά καί άοριστία, πού δέν τήν είχαν οί πρωτογενείς εικόνες, οί έντυπώσεις. Ή παράσταση λ.χ. ένός ζώου τών τροπικών χωρών, πού τό είδα πρίν άπό καιρό σ' ένα ζωολογικό κήπο, είναι άσαφής καί έχει χάσματα (ώς πρós όρισμένα χαρακτηριστικά πού δέν τά θυμοῦμαι πιά, γιατί ίσως τότε δέν ενδιαφέρθηκα νά τά παρατηρήσω), ένώ ή έντύπωση (όταν ίδίως ένισχύεται καί κατευθύνεται άπό τήν προσοχή) μπορεί νά έχει μεγάλην ακρίβεια καί σαφήνεια.

γ. Κατά τή σ τ α θ ε ρ ό τ η τ α . Οί έντυπώσεις, εάν άνανεώνονται μέ τήν παράταση τών έρεθισμών πού τις προκαλοῦν, είναι σταθερότερες άπό τις παραστάσεις, ακόμη καί όταν ή συνείδηση προσπαθει νά τις κρατήσει στήν έπιφάνειά της. Ένόσω λ.χ. παρατηρώ τό ρολόγι πού βρίσκεται άπάνω στό γραφείο μου, ή έντύπωσή του είναι σταθερή. Όταν κλείσω τά μάτια καί φέρω στή συνείδησή μου τήν παράστασή του, αυτή μένει γιά μία στιγμή, αλλά γρήγορα γίνεται όλοένα πίο θαμπή καί εξαφανίζεται, γιά νά πάρει τή θέση της άλλη. Οί παραστάσεις φεύγουν ή μία πίσω άπό τήν άλλη, όπως οί εικόνες στήν όθόνη τοῦ κινηματογράφου.

Οί διαφορές αυτές δέν ισχύουν άπόλυτα. Ή ψυχολογική έρευνα έδειξε, ότι κάποτε οί παραστάσεις έχουν τήν ίδια μέ τις έντυπώσεις ένταση, σαφήνεια καί σταθερότητα. Υπάρχουν τύποι άνθρώπων, πού άπό προδιάθεση καί άσκηση έχουν τήν ικανότητα νά σχηματίζουν μνημονικές παραστάσεις ζωηρότατες καί χωρίς χάσματα. Αναφέρεται τό παράδειγμα Γάλλου ζωγράφου πού έφτανε μόνο γιά μισή ώρα νά συναναστραφεί έναν άνθρωπο καί νά παρατηρήσει τό πρόσωπό του, γιά νά ζωγραφίσει κατόπιν τήν εικόνα του, χωρίς πιά νά τόν βλέπει, μέ πολύ μεγάλην ακρίβεια· τέτοιες προσωπογραφίες έκανε γύρω στίς 300 κάθε χρόνο... Άποδείχτηκε ακόμη πειραματικά (άπό τούς άδελφούς Elich Richard καί Walter Jaensch 1925, 1926), ότι τήν ικανότητα νά σχηματίζουν έντονες καί σαφείς όπτικές παραστάσεις τήν έχουν πολλοί άνθρωποι (ιδίως έφήβοι στήν ηλικία τών 11 έως 15 ετών). Οί τύποι αυτοί όνομάστηκαν ε ι δ η τ ι κ ο ί . Ή ειδητικός έχει τόσο ζωηρές καί σαφείς όπτικές παραστάσεις, ώστε μπορεί νά περιγράψει σύνθετα

άντικείμενα ή περίπλοκες σκηνές από τις μνημονικές παραστάσεις του, με μεγαλύτερη κάποτε ακρίβεια και ζωηρότητα παρά εάν είχε μπροστά του και παρατηρούσε τά ίδια τά πράγματα ή γεγονότα.

Εξαιρετική ζωηρότητα και σαφήνεια παρουσιάζουν κάποτε και οι φανταστικές παραστάσεις των μυθιστοριογράφων και των δραματικών συγγραφέων. Περιγράφουν τούς ήρωες που δημιουργούν με τή φαντασία τους με τόσην ακρίβεια και συμμετέχουν σε τέτοιο βαθμό στα παθήματά τους, ώστε νομίζει κανείς ότι αναφέρονται σε πραγματικά πρόσωπα που έζησαν μαζί τους επί πολλά χρόνια.

Ακριβώς, επειδή δέν υπάρχει μεταξύ τους καμιά ψυχολογική διαφορά πού νά ισχύει απόλυτα, συγχέονται σε μερικές ανώμαλες ψυχικές καταστάσεις οι παραστάσεις με τις εντυπώσεις. (Βλ. όσα είπαμε ήδη για τήν ψευδαισθησία και τις παραισθησεις στήν § 6 του 1ου κεφαλαίου). Αύτή καθεαυτήν ή εντύπωση, όταν είναι αδύνατη, δέν μπορεί νά ξεχωρίσει από τήν παράσταση· ούτε και ή παράσταση, όταν είναι έντονη και σαφής, από τήν εντύπωση. Για τούτο, σε τέτοιες περιπτώσεις, συχνά γελιόμαστε. Έάν π.χ. ό κρότος πού μου φάνηκε ότι άκουσα αύτή τή στιγμή, είναι πραγματικός ή πλασματικός, εάν δηλαδή έχω τώρα στή συνείδησή μου εντύπωση ή παράσταση άκουστική, πολλές φορές μπορώ νά βεβαιωθώ μόνο από τή σ υ ν έ χ ε ι α , δηλαδή από τά γεγονότα πού θά έπακολουθήσουν. Με τή συσχέτιση αυτών των γεγονότων πρός τό άμφιβητούμενο (συσχέτιση πού κάνει ή αντίλαμβανόμενη συνείδηση με τήν κριτική λειτουργία της) διαπιστώνω με βεβαιότητα, ότι ό κρότος πού άκουσα ήταν πραγματικός, έχει δηλαδή ως εντύπωση παραχθεί από έξωτερικούς έρεθισμούς πού έφτασαν στό αισθητήριο όργανο τής άκοής μου. Γιατί ή π ε ι ρ α μ έ χ ε ι δ ι δ ά ξ ε ι ότι ό πραγματικός κρότος έχει σε παρόμοιες περιπτώσεις όρισμένες ά κ ο λ ο υ θ ι ε ς , σειράν έπόμενων εντυπώσεων, ενώ ό πλασματικός ως παράσταση δέν έχει αύτή τή συνέχεια. Έτσι μαθαίνουμε, από μικρή ηλικία, νά διακρίνουμε τις φανταστικές παραστάσεις του όνειρου από τις εντυπώσεις· σιγά-σιγά αποκτούμε τό μ έ τ ρ ο , για νά ξεχωρίζουμε τήν παράσταση από τήν εντύπωση, και δέν γελιόμαστε πιά. Τούτο στις άμφίβολες περιπτώσεις· όσο για τις βέβαιες, ή αντίλαμβανόμενη συνείδηση έχει άμεσα τή συναίσθηση, ότι τό αντικείμενο πού βλέπει, άκούει, μυρίζει, γεύεται κτλ. είναι πραγματικό και όχι πλασματικό, τής φαντασίας δημιούργημα.

Ας σημειωθεί ακόμη ότι· εξαιτίας τής ψυχολογικής όμοιότητας πού έχουν, οι εντυπώσεις μπορούν, κατά τήν αντίληψη, νά συγχωνεύονται με τις (αντίστοιχες) παραστάσεις σε εικόνες, όπου ό άριθμός των εντυπώσεων είναι πολύ περιορισμένος στή σχέση του πρός τό πλήθος των παραστάσεων πού έχουν ένωθεί μαζί τους. Έταν λ.χ. παρατηρούμε γνωστά μας αντικείμενα (ένα έπιπλο του σπιτιού μας, τό πρόσωπο ενός από χρόνια τακτικού συνεργάτη μας κ.ο.κ.)· ελάχιστα είναι τά στοιχεία πού πραγματικά βλέπουμε. Γιατί παρεμβαίνει ή

παράσταση της μορφής, που διατηρείται σταθερή μέσα στη συνειδησή μας και συγχωνεύεται με την έντύπωση. Έτσι εξηγείται ότι δεν αντιλαμβανόμαστε τις μεταβολές που έχουν γίνει στα αντικείμενα αυτά· τό πώς λ.χ. αποχρωματίστηκε τό επιπλό μας ή ρυτιδώθηκε από τήν ηλικίωση τό πρόσωπο του συνεργάτη μας.

4. Ἡ ἐποπτεία

Ὡς πρὸς τή σαφήνεια καί τήν ἀκριβεία οἱ παραστάσεις παρουσιάζουν διάφορες διαβαθμίσεις. Ἄλλες εἶναι ἀμυδρότερες καί ἐλλειπτικότερες, ἄλλες πιό ξεκάθαρες καί δίχως χάσματα. Γιά τό σχηματισμό σαφῶν καί ἀκριβῶν παραστάσεων οἱ προϋποθέσεις εἶναι: ἡ ψυχική ώριμότητα, ἡ προσοχή καί ἡ ἄσκηση. Τό παιδί (καί ὁ διανοητικά καθυστερημένος), ὁ ἐπιπόλαιος καί ἀπρόσεχτος, καθὼς καί ἐκεῖνος πού δέν ἀσκεῖ τήν παρατηρητικότητα καί τή μνήμη του, ἔχουν ἀσαφεῖς καί ἀνακριβεῖς παραστάσεις.

Τίς ξεκάθαρες καί ἄρτιες παραστάσεις τίς ὀνομάζουμε ἐποπτείες.

Κατά τήν προέλευσή τους διαιροῦμε τίς ἐποπτείες σέ δύο εἶδη: α. σ' ἐκεῖνες πού σχηματίζονται ἀπό ἄμεση ἀντίληψη τοῦ ἀντικειμένου· καί β. σ' ἐκεῖνες πού πηγὴ τους ἔχουν ἀντιλήψεις ἄλλων προσώπων, πού μᾶς μεταδόθηκαν («πληροφορίες»). Ὅποιος περιεργάστηκε μέ προσοχή τόν Παρθενώνα μπορεῖ ν' ἀποκτήσει ξεκάθαρη καί ἀρκετά πλήρη παράστασή του, δηλαδή ἐποπτεῖαν ἀπό ἄμεση ἀντίληψη. Ἐποπτεία μπορεῖ νά ἔχει καί τῆς πυραμίδας τοῦ Χέοπα, χωρὶς νά ταξιδέψει στήν Αἴγυπτο, ὄχι ὁμως ἀπό ἄμεση ἀντίληψη ἀλλά μέ τήν ἀνάγνωση ὑπεύθυνων καί λεπτομερῶν περιγραφῶν τοῦ μνημείου. Μέ αὐτόν τόν τρόπο σχηματίζουμε καί ἐποπτείες ἱστορικῶν προσώπων καί γεγονότων. Πολύτιμη, σέ τέτοιες περιπτώσεις, εἶναι ἡ βοήθεια πού μᾶς δίνουν οἱ μνημονικές παραστάσεις καί ἐντυπώσεις ἀπό συναφή (ὁμόλογα) ἀντικείμενα· μέ στοιχεῖα γνωστά συνθέτουμε τό ἄγνωστο.

5. Παραστατικοί τύποι

Μεγάλες διαφορές παρατηροῦνται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους ὡς πρὸς τή σαφήνεια τῶν παραστάσεων πού διατηροῦν, ἀλλά καί ὡς πρὸς τό εἶδος τῶν παραστάσεων πού σχηματίζουν κατά προτίμηση. Οἱ

διαφορές αυτές οφείλονται κυρίως στη φυσική προδιάθεση του κάθε ατόμου, κατά δεύτερο λόγο σε μακράν άσκηση (πού την επιβάλλουν ή κοινωνική θέση και ή επαγγελματική του απασχόληση, γενικά ο τρόπος και οι ανάγκες της ζωής του).

Άλλοι διατηρούν σαφείς και ακριβείς κατά προτίμηση τις όπτικές, άλλοι τις ακουστικές και άλλοι τις κινητικές (μουικές) παραστάσεις. Τούς πρώτους ονομάζουμε **όπτικούς**, τούς δεύτερους **ακουστικούς** και τούς τρίτους **κινητικούς** τύπους. (Οι παραστάσεις από άλλες αισθήσεις είναι, όπως είπαμε στην §2, σπάνιες και ελάχιστα καλλιεργούνται από τον μέσο πολιτισμένο άνθρωπο).

Όσοι ανήκουν στον **όπτικό παραστατικό** τύπο διατηρούν ζωηρές και ακριβείς και επαναφέρουν στην επιφάνεια της συνείδησής τους με ευκολία και σταθερότητα τις όπτικές παραστάσεις. Υπάρχουν λ.χ. ρήτορες πού μπορούν ν' απαγγέλλουν τούς λεπτομερώς προετοιμασμένους λόγους των χωρίς νά μεταχειρίζονται χειρόγραφο: τό «διαβάζουν» μέ τό νοῦ, τόσο καθαρές και πλήρεις είναι οι όπτικές τους παραστάσεις. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται και οι λεγόμενοι **όπτικοί αριθμομνήμονες** (όπως ήταν ο Περικλής Διαμάντης): βλέπουν γιά λίγες στιγμές σειρά όλόκληρη πολυψηφίων αριθμῶν και έπειτα, μέ μάτια κλειστά, μπορούν μέ τούς αριθμούς αὐτούς νά εκτελέσουν όλες τις αριθμητικές πράξεις γρήγορα και μέ ακρίβεια, σάν νά είναι μέσα τους γραμμένοι άπάνω σε κάποιον ὄχι ὑλικό, αλλά νοητό πίνακα.

Τήν ίδια ικανότητα, στις ακουστικές παραστάσεις, έχουν όσοι ανήκουν στον **ακουστικό παραστατικό** τύπο. Λέγεται γιά τόν Mozart, ὅτι σέ ηλικία 14 ἐτῶν άκουσε δύο μόνο φορές μία δυσκολότατη ἐκκλησιαστική μελωδία (ὀκτάφωνη) και τήν ἔγραψε στό τετράδιό του μέ ακρίβεια, τόσο καλά τήν εἶχε διατηρήσει στή μνήμη του. Άκουστικοί τύποι είναι ὅσοι, γιά νά άπομνημονεύσουν ἕνα κείμενο (πεζό ἢ ἔμμετρο), προτιμοῦν ὄχι νά τό διαβάσουν οι ἴδιοι, αλλά νά τό άκούσουν άπαγγελόμενο από άλλους. Υπάρχουν και ακουστικοί αριθμομνήμονες (όπως ὁ ὀνομαστός άλλοτε Ἴταλός Inaudi): αὐτοί άκοῦνε μόνο μία μακρά σειρά πολυψηφίων αριθμῶν και τούς διατηροῦν τόσο σταθερά (σάν ακουστικές παραστάσεις) μέσα στή συνείδησή τους, ὥστε μπορούν μέ αὐτούς νά εκτελοῦν αλάνθαστα δύσκολες αριθμητικές πράξεις. Παρατηρήθηκε μάλιστα, ὅτι στους τύπους τούτους ἡ θέα τῶν αριθμῶν άπάνω σε πίνακα, αντί νά ευκολύνει, δυσκολεύει τή μνήμη τους.

“Όσοι τέλος ανήκουν στόν κινητικό παραστατικό τύπο είναι δεξιτέχνες στίς κινήτικες (μουϊκές) παραστάσεις, σ’ ἐκείνες δηλαδή πού ἀναφέρονται στήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος (χειριῶν, ποδιῶν) καί ἰδίως τῶν γλωσσικῶν ὀργάνων. Σχοινοβάτες καί χορευτές, πιανίστες καί δακτυλογράφοι κατατάσσονται σ’ αὐτή τήν κατηγορία. Ὁ κινήτικὸς τύπος, γιά ν’ ἀποστηθίσει ἓνα κείμενο, πρέπει νά τό ἀπαγγεῖλει μεγαλόφωνα· τότε οἱ παραστάσεις τῶν κινήσεων πού κάνουν ἡ γλώσσα καί τὰ χεῖλη του, χαράζονται ἀμέσως μέσα του. Ὄταν ἀναπολεῖ ἓνα ποίημα λ.χ., δέ μπορεῖ νά ἀποφύγει τίς ἐλαφρές ἔστω κινήσεις τῶν φωνητικῶν ὀργάνων του· «θυμᾶται» μέ αὐτές. Καί οἱ τυφλοὶ πού παίρνουν τίς πληροφορίες τους ἀπό τό γύρω κόσμον μέ τήν ἀφή καί τίς κινήσεις, σ’ αὐτό τόν παραστατικὸν τύπον ανήκουν. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ τυφλοὶ μαθαίνουν ἀνάγνωση καί γραφή μέ εἰδικὰ ἀνάγλυφα σύμβολα πού τ’ ἀγγίζουν μέ τὰ δάχτυλα τῶν χειριῶν (μέθοδος Louis Braille, 1809-1852).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ καθαροὶ παραστατικοὶ τύποι εἶναι πολὺ σπάνιοι. Πλεῖστοι ἄνθρωποι ανήκουν σέ τῶν τύπων μεικτοὺς καί συνήθως εἶναι: ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τῶν πραγμάτων ὀπτικὸ-κινήτικοί, ὡς πρὸς τίς παραστάσεις τῶν λέξεων ἀκουστικο-κινήτικοί.

ΣΥΝΕΙΡΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΑΠΛΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΩΝ

1. Η σύνδεση και η επαναφορά

Στόν επιπόλαιο παρατηρητή (και αυτοπαρατηρητή) ή ροή των παραστάσεων μέσα στη συνείδησή μας, καθώς έρχονται και φεύγουν για ν' αντικατασταθούν από άλλες, φαίνεται τυχαία και αυθαίρετη. "Όταν λ.χ. σέ ώρες ανάπαυσης αναπολούμε γεγονότα του παρελθόντος ή, όπως λέγουμε αλληγορικά, «όνειρευόμαστε μέ μάτια ανοιχτά», ή μία παράσταση διαδέχεται μέσα στη συνείδησή μας τήν άλλη χωρίς φανερήν αλληλουχία και τάξη. "Υστερ' από λίγο ή παράσταση πού μās άπασχολεί φαίνεται τόσο άσχετη πρός εκείνες πού άρχικά είχαν μέσα μας σχηματιστεί, ώστε άπορούμε πώς φτάσαμε σ' αυτήν· τόσο μακριά βρισκόμαστε από τήν άφετηρία των αναπολήσεών μας. "Εν τούτοις ή ψυχολογική άνάλυση έδειξε ότι ή διαδοχή σέ μία σειρά παραστάσεων (του φυσιολογικού ανθρώπου) δέν είναι όσο φαίνεται συμπτωματική και ανεξήγητη, αλλά ρυθμίζεται από νόμους. (Τους νόμους τούτους έξακρίβωσε και διατύπωσε πρώτος ο "Αριστοτέλης).

Τίποτα μέσα στη συνείδησή μας δέν ύπάρχει άπομονωμένο και άσχετο μέ τά άλλα στοιχεία της ψυχικής μας ζωής. Οι παραστάσεις μας συμπλέκονται ή μία μέ τήν άλλη και μέ τήν αλληλουχία τους άποκτούν δεσμούς στερεούς. Μόλις ή μία από δύο ή περισσότερες της σειράς πού έχει μέ τή συμπλοκή τους σχηματιστεί, άνακληθεί στην επιφάνεια της συνείδησης από οποιαδήποτε άφορμή, άμέσως και χωρίς δική μας προσπάθεια άνασύρει τήν άλλη ή τίς άλλες πίσω της.

Τή σύνδεση των παραστάσεων ονομάζουμε **συνειρμό** και τήν επαναφορά τους **ανάπλαση**.

Ἡ ἀνάπλαση προϋποθέτει καί μαρτυρεῖ τήν ὑπαρξη συνειρμού, ἀφοῦ μόνο συνειρμένες παραστάσεις ξαναπλάθονται. Γιά τοῦτο καί τά δύο φαινόμενα τά ἐξετάζουμε μαζί καί τά χαρακτηρίζουμε μέ τόν ἴδιο ὄρο: φαινόμενα τοῦ συνειρμού τῶν παραστάσεων.

2. Νόμοι τοῦ συνειρμού

Τέσσερις νόμους τοῦ συνειρμού τῶν παραστάσεων ἀναφέρει ἡ κλασική Ψυχολογία: α. *τό νόμο τῆς ὁμοιότητος*, β. *τό νόμο τῆς ἀντίθεσης*, γ. *τό νόμο τῆς συνάφειας στό χῶρο* καί δ. *τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο*.

Κατά τό νόμο τῆς ὁμοιότητος, μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει ὅμοιες κατά τό περιεχόμενο παραστάσεις. Τήν ὁμοιότητα πρέπει νά τήν ἐνοήσουμε ἐδῶ σέ ὅλη τήν κλίμακα τῶν διαβαθμίσεών της: ἀπό τήν πλήρη ὁμοιότητα ἕως τήν ἀπλή ἀναλογία. Καθώς βλέπω τό μικρό ρολόγι περασμένο στό χέρι μου, ἔρχονται στή συνείδησή μου παραστάσεις ὁμοίων, κατά τό μέγεθος καί τόν τύπο, ρολογιῶν πού ἔχω ἰδεῖ στό χέρι φίλων ἢ οἰκείων μου. Κοντά σ' αὐτές ὅμως (ἢ καί χωρίς αὐτές) ξαναπλάθονται μέσα μου ἢ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς ἐκκλησίας ἢ ἡ παράσταση τοῦ ρολογιοῦ τῆς πλατείας, πού ἔχουν μέ τήν τωρινή ἐντύπωσή μου ὄχι ὅλα, ἀλλά πολλά καί κίρι ἀ γνωρίσματα κοινά. Καί ἡ ἀπλή ἀναλογία τῶν εἰκόνων εὐνοεῖ καί φέρνει τήν ἀμοιβαία τους ἀνάπλαση: π.χ. ἡ ἐντύπωση ἑνός πελαργοῦ, πού φτερουγίζει χαμηλώνοντας πρὸς τή φωλιά του, ξαναπλάθει τήν παράσταση ἀεροπλάνου πού κατεβαίνει γιά νά προσγειωθεῖ· ἡ ἐντύπωση ἑνός γλυκύφθογγου τραγουδιοῦ φέρνει τήν παράσταση τοῦ ἀηδοῦ κ.ο.κ. Ἀπό τέτοιους συνειρμούς ἔχουν τήν προέλευσή τους οἱ ἀλληγορίες καί οἱ μεταφορές τοῦ ποιητικοῦ λόγου: «τά ὄριμα στάχια κυματίζουν», «οἱ τίτες γέρνουν πένθιμα τήν κεφαλή τους», «ροδίζει ἡ ἀνατολή», «τό μάτι ἀστράφτει» κ.τ.λ.

Κατά τό νόμο τῆς ἀντίθεσης, μιᾶ ἐντύπωση ἢ παράσταση ἔχει τήν τάση νά ξαναπλάθει παραστάσεις ἀντίθετου περιεχομένου. Τό μαῦρο πέπλο θυμίζει λευκά φορέματα, ἡ ἀκμή τῆς νεότητος τή φθορά τῶν γερατιῶν, ὁ πλοῦτος τή φτώχεια κ.ο.κ.

Κατά τό νόμο τῆς συνάφειας στό χῶρο, παραστάσεις συνειρνονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαία, ὅταν τά ἀντικείμενά τους βρι-

σκονται πολύ κοντά τό ένα στό άλλο (μέσα στό ίδιο τοπικό πλαίσιο). "Όταν λ.χ. περνῶ ἀπό τό σταυροδρόμι, ὅπου ἄλλοτε εἶδα τήν αίματηρή σύγκρουση δύο ὀχημάτων, ξαναγυρίζουν στή συνείδησή μου οἱ παραστάσεις ἐκείνης τῆς σκηνῆς· ἀναπολῶ τήν εἴσοδο τοῦ πατρικοῦ μου σπιτιοῦ στό χωριό, καί ἔρχεται στό νοῦ μου ἡ εἰκόνα τῆς ντυμένης μέ πράσινα φύλλα βρυσούλας πού βρίσκεται ἐκεῖ κοντά κ.ο.κ. Τά ἀντικείμενα τῶν παραστάσεων τούτων γειτονεύουν στό χῶρο, καί γιά τούτο ἡ μιά ἀνασύρει μέσα μας τήν ἄλλη.

Τέλος κατά τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο, συνείρονται καί ξαναπλάθονται ἀμοιβαῖα παραστάσεις πού σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἡ μιά μετά τήν ἄλλη (μέσα στό ίδιο χρονικό πλαίσιο). "Όταν π.χ. βλέπω ἀστραπή, περιμένω τόν κεραυνό· ἡ μωρδιά ἐνός φαγητοῦ μᾶς κάνει νά θυμηθοῦμε ἕνα στρωμένο τραπέζι· γνωστή φωνή πού ἀκούγεται στό σκοτάδι, συνοδεύεται ἀπό τήν ὀπτική παράσταση τοῦ προσώπου πού μιλεῖ. "Ο συνειρμός τῶν ψυχικῶν τούτων εἰκόνων (κατά ζεύγη) καί ἡ ἀνάπλασή τους ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ἔχουν μέσα στή συνείδησή μας σχηματιστεῖ κατ' ἐπανάληψη ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἡ μιά μετά τήν ἄλλη.

3. "Ο γενικός νόμος τοῦ συνειρμοῦ

"Η νεώτερη Ψυχολογία δέ δίνει καί στούς τέσσερις τούτους νόμους τήν ἴδια ἀξία. Βασικό ὄς θεωρεῖ τό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί τό νόμο τῆς ὀμοιότητος· τούς ἄλλους δύο τούς θεωρεῖ παράγωγους. Πραγματικά, ὁ νόμος τῆς συνάφειας στό χῶρο εὐκόλα μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο, γιατί οἱ παραστάσεις τῶν ἀντικειμένων πού θρίζονται τοπικά τό ένα κοντά στό ἄλλο, σχηματίζονται ἢ ταυτόχρονα ἢ ἀμέσως ἡ μιά μετά τήν ἄλλη. "Εάν λοιπόν ἡ παράσταση τῆς σκηνῆς τοῦ αὐτοκινητιστικοῦ δυστυχήματος ἀνακαλεῖται στή συνείδηση ἀπό τήν ἐντύπωση τῆς διασταύρωσης ὅπου ἔγινε, τούτο συμβαίνει ἐπειδή ἀρχικά οἱ δύο εἰκόνες σχηματίσθηκαν ταυτόχρονα ἢ σέ στενή χρονικήν ἀλληλουχία, καί ἡ σχέση αὐτή τίς ἔδεσε τή μιά μέ τήν ἄλλη. "Επίσης ὁ νόμος τῆς ἀντίθεσης μπορεῖ νά ἀναχθεῖ ἐν μέρει στό νόμο τῆς ἀλληλουχίας στό χρόνο καί ἐν μέρει στό νόμο τῆς ὀμοιότητος. "Όπου στό φυσικό κόσμο παρουσιάζονται μαζί ἀντιθέσεις (βουνό καί πεδιάδα, ἄσπρο χιόνι καί μαῦρος καπνός, στερεό

ωμα καί ύγρό στοιχείο κτλ.), προκαλούν συνήθως ζωηρήν έντύπωση, καί οί παραστάσεις τους συνείρονται σύμφωνα μέ τό νόμο τής άλληλουχίας στό χρόνο. Έξάλλου ή αντίθεση προϋποθέτει κατά κανόνα τήν όμοιότητα σέ όρισμένα συστατικά στοιχεία· έπομένως ή ανάπλαση, σέ τέτοιες περιπτώσεις, μπορεί νά εξηγηθεί καί μέ τό νόμο τής όμοιότη-
τας.

Άλλά καί οί δύο αύτοί βασικοί νόμοι τοϋ συνειρμού, ό νόμος τής άλληλουχίας στό χρόνο καί ό νόμος τής όμοιότητας, θεωρούνται από τή νεώτερη Ψυχολογία περιπτώσεις ένός γενικού νόμου πού μπορούμε νά τόν διατυπώσουμε ως εξής:

Τά περιεχόμενα τής συνείδησης (έδω οί παραστάσεις) μέ τή σειρά πού σχηματίζονται συμπλέκονται σέ συνθέσεις, δηλαδή σέ σύνολα, πού τά στοιχεία τους άποκτοϋν τέτοιαν έσωτερική συνοχή, ώστε, όταν έπειτα ένα μέρος τοϋ όλου έρθει γιά όποιοδήποτε λόγο στήν επιφάνεια τής συνείδησης, έχει τήν τάση νά άνακαλεί καί τά άλλα, καί έτσι τό σύνολο ξαναπλάθεται μέ τή διάρθρωσή του.

4. Οί όροι τής έπιλογής κατά τήν ανάπλαση

Τό κάθε άντικείμενο τοϋ γύρω μας κόσμου έχει, σέ πολλές καί ποι-
κίλες περιστάσεις, πέσει στήν άντίληψή μας. Κάθε φορά ή έντύπωσή
του έχει συνδεθεί όχι μόνο μέ μιάν αλλά μέ όλόκληρο πλήθος έντυπώ-
σεων καί παραστάσεων ποικίλου περιεχομένου. Σύμφωνα λοιπόν μέ
τό γενικό νόμο τοϋ συνειρμού (§ 3), όταν ή ψυχική εικόνα του σχημα-
τιστεί, από όποιαδήποτε αίτία, μέσα στή συνείδησή μας, είτε ως νέα
έντύπωση είτε ως ξαναπλασμένη παράσταση, θά έχει τήν τάση νά ανα-
καλέσει όλες τίς παραστάσεις πού μαζί τους έχει συνειρμικά ένωθεί.
Ένούτοις, ή παρατήρηση βεβαιώνει: α. ότι μόνο περιορισμένος άρι-
θμός αύτών τών παραστάσεων ξαναπλάθεται, ένω οί άλλες δέν άνασού-
ρονται στήν επιφάνεια τής συνείδησης· καί β. ότι αυτές πού ξαναπλά-
θονται δέν είναι πάντοτε οί ίδιες, αλλά διάφορες σέ διάφορες περιστά-
σεις. Θά γίνεται έπομένως, άνάμεσα στίς παραστάσεις πού έχουν τή
δυνατότητα νά ξαναπλαστοϋν, κάποια έ π ι λ ο γ ή από τή συνείδησή
μας, χωρίς νά τήν καταλαβαίνουμε, καί γιά τούτο από τήν ίδια άφετη-
ρία άλλες άνακαλούνται καί άλλες όχι. Π.χ. ή έντύπωση τής μικρής
πλατείας μέ τό παλαιό συντριβάνι, γνώριμος καί χαρακτηριστικός χϋ-

ρος του μακρινού χωριού της καταγωγής μου, έχει συνειρμικά δεθεί με παραπολλές ψυχικές εικόνες, με τίς όποιες κατ' επανάληψη σχηματίστηκε (ταυτόχρονα ή διαδοχικά) μέσα στη συνείδησή μου κατά τὰ παιδικά μου χρόνια. Λ.χ. με τίς έντυπώσεις τῶν ἐμπορικῶν καταστημάτων πού βρίσκονται τριγύρω της, τοῦ ἀχρηστευμένου, σιωπηλοῦ συντριβανιοῦ, τοῦ ἡρώου πού ὀρθώνεται στήν ἄκρη της, τῶν πρασιῶν μέ τὰ λιγοστά λουλούδια πού τή στολίζουν, καθώς καί μέ τήν παράσταση μιᾶς θλιθερῆς σκηνῆς, μιᾶς διένεξης λ.χ. τῶν οἰκειῶν μου, πού ἔγινε ἐκεῖ, μπροστά στά πληγωμένα ἀπό τή ντροπή παιδικά μου μάτια. Τώρα πού ἀναπολῶ τὰ περασμένα καί ἔρχεται στή συνείδησή μου ἡ παράσταση τῆς μικρῆς πλατείας, ὅλες αὐτές οἱ εἰκόνες μποροῦν νά ξαναπλαστοῦν. Ἐντούτοις ἄλλοτε ἀνασύρεται μαζί της ἡ παράσταση τοῦ χαλασμένου συντριβανιοῦ ἢ τοῦ μαρμάρινου ἡρώου, καί ἄλλοτε ἡ παράσταση τῶν γύρω μαγαζιῶν ἢ τῆς φιλονεικίας τῶν συγγενῶν μου. Κάθε φορά λοιπόν πού ἀναδεύονται μέσα στή συνείδηση οἱ μνημονικές παραστάσεις, γίνεται κάποια ἐπιλογή, ὄχι ὁμως πάντοτε μέ τήν ἴδια βάση, οὔτε ἐπομένως μέ τό ἴδιο ἀποτέλεσμα.

Οἱ κύριοι παράγοντες πού καθορίζουν τόν τρόπο τῆς ἐπιλογῆς καί τὰ προϊόντα της, εἶναι δύο:

- α. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν, καί
- β. Ἡ σχέση τους μέ ὀλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση.

5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν

Ὅσο ἰσχυρότερα ἔχουν συνδεθεῖ δύο ἢ περισσότερες παραστάσεις μεταξύ τους, τόσο εὐκολότερα ἢ μιά ἀνασύρει στήν ἐπιφάνεια τῆς συνείδησης τήν ἄλλη ἢ τίς ἄλλες. Οἱ ἰσχυρότεροι συνειρμοί ἐπιβάλλονται στούς ἀσθενέστερους.

Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται ἀπό πολλούς παράγοντες. Ἴδου οἱ σπουδαιότεροι:

- α. Ἡ π ρ ο σ ο χ ἦ. Ὅταν μέ προσοχή ἀποστηθίζω τούς στίχους ἑνός ποιήματος, οἱ δεσμοί ἀνάμεσα στίς παραστάσεις μου γίνονται ἰσχυρότεροι, καί γιὰ τοῦτο αὐτές ξαναπλάθονται ἔπειτα εὐκολότερα. Τήν ὥρα πού διαβάζω δέχομαι καί πολλούς ἄλλους ἐρεθισμούς ἀπό τό περιβάλλον, ἐπειδή ὁμως εἶμαι προσηλωμένος στήν ἀνάγνωση, οἱ δεύ-

τερες αυτές έντυπώσεις δέ δένονται μέ τίς παραστάσεις τοῦ ποιήματος (ἢ δένονται πολύ χαλαρά) καί δέ μένουν στή μνήμη μου.

β. Τά σ υ ν α ι σ θ ἦ μ α τ α πού προκαλοῦνται ταυτόχρονα μέ τίς έντυπώσεις καί ἐξαιτίας τους. Ἰσχυρότερους μεταξύ τους δεσμούς ἀποκτοῦν οἱ παραστάσεις πού μᾶς συγκινοῦν περισσότερο· οἱ συναισθηματικά ἀδιάφορες μένουν ἀσύνδετες καί γρήγορα ξεχνιοῦνται. Π.χ. ἀπό τόσα πολλά καί ποικίλα λόγια (ἀφηγήσεις, φιλοφρονήματα, πειράγματα, σχόλια κτλ.) πού ἀκοῦμε σέ μιά φιλική συγκέντρωση, συκροτοῦμε διαρκέστερα καί ἀναθυμούμαστε εὐκολότερα, ἐκεῖνα πού μᾶς χαροποίησαν ἢ μᾶς λύπησαν, μᾶς ἀνησύχησαν ἢ μᾶς ἐξόργισαν.

γ. Οἱ πρόσφατοι συνειρμοί διατηροῦνται, ἀλλά μέ τόν καιρό ἀδυνατίζουν. Ὅσα ζήσαμε, καί μάλιστα έντονα αὐτή τήν ἐβδομάδα, ἐρχονται καί ξανάρχονται ζωηρά στή μνήμη μας. Σιγά-σιγά ὁμως χάνουν τήν έντασή τους καί δύσκολα ξαναπλάθονται.

Ἄπό δύο συνειρμούς πού ἔχουν τήν ἴδια δύναμη, ἀλλά διαφορετικήν ἡλικία, μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου ὁ παλαιότερος ἀδυνατίζει λιγότερο ἀπό τό νεώτερο. Μέ ἄλλες λέξεις: ἡ πορεία τῆς λήθης εἶναι γοργή γιά τό κοντινό καί ἀργή γιά τό μακρινό παρελθόν.

Τοῦτο ἀποδείχεται πειραματικά ὡς ἐξῆς: Ἄρκοῦν πολύ λιγότερες ἐπαναλήψεις γιά νά ξαναφέρουμε στή μνήμη μας ἓνα ξεχασμένο ποίημα πού εἶχαμε ἀποστηθίσει στά νεανικά μας χρόνια, ἀπό ὄσες χρειάζονται γιά νά ἀπαγγείλουμε μέ ἀκρίβεια ἄλλο ποίημα (μέ τόν ἴδιο ἀριθμό στίχων) πού τό ἀπομνημονεύσαμε πρῖν ἀπό μερικούς μήνες καί τό ἔχουμε λησμονήσει.

δ. Ἐάν δύο παραστάσεις Α καί Β ἔχουν ἰσχυρά συνδεθεῖ, ὁ συνειρμός αὐτός δυσκολεύει τή σύνδεση τῆς Α μέ μιά τρίτη παράσταση, π.χ. τή Γ. Ἐάν ὁμως μέ πολλές ἐπαναλήψεις ἐπιμείνουμε νά συνδεθοῦν ἰσχυρά οἱ Α καί Γ (τό πείραμα γίνεται στό ψυχολογικό ἐργαστήριό μέ τήν ἀπομνημόνευση σειρῶν ἀπό λέξεις πού δέν ἀποτελοῦν φράσεις μέ νόημα), τότε ὁ μεταξύ Α καί Β δεσμός ἀδυνατίζει. Ἡ ἀνάπλαση τῆς Α δέν ἔχει πλέον ὡς συνέχεια τήν ἀνάπλαση τῆς Β, ἀλλά τῆς Γ. Ἐχοῦμε λ.χ. συνηθίσει νά γράφουμε ἐσφαλμένα «διάλλεμμα». Ὁ συνειρμός αὐτός μᾶς ἐμποδίζει νά γράψουμε τό ὀρθό «διάλειμμα», ἔστω καί ἂν μᾶς ὑποδειχτεῖ κατ' ἐπανάληψη τό λάθος, καί ἐξακολουθοῦμε νά γράφουμε

τή λέξη μέ δύο λ και ένα μ. Εάν όμως με συνεχή άσκηση δυναμώσουμε τό νέο συνειρμό, ό παλαιός άδυνατίζει και διαλύεται.

ε. Έντονη πνευματική εργασία ά μ έ σ ω ς μετά τήν άπομνημόνευση άδυνατίζει τούς συνειρμούς και δυσκολεύει τήν ανάπλαση. Μάθαμε π.χ. τίς δύσκολες λεπτομέρειες τής λογικής κατασκευής μέ τήν όποία άποδειχεται ένα μαθηματικό θεώρημα· έπειτα, χωρίς διακοπή εργασίας, αρχίζουμε τή μελέτη ενός πολύπλοκου θέματος τής Φυσικής. Όταν τελειώσουμε, θά παρατηρήσουμε ότι δυσκολευόμαστε νά ξαναφέρουμε στό νοϋ μας χωρίς χάσματα τήν άπόδειξη του θεωρήματος. Εάν όμως αφήσουμε νά περάσει λίγος χρόνος, μέ άνάπαυση ή μέ έλαφρές πνευματικές άπάσχολήσεις, τό άποτέλεσμα θά είναι πολύ διαφορετικό· ή διακοπή τής έντονης διανοητικής προσπάθειας δίνει τήν εύκαιρία στους συνειρμούς νά γίνουν ισχυρότεροι, έπομένως και μονιμότεροι.

στ. Έμμετρο κείμενο μπορούμε νά τό άπομνημονεύσουμε πολύ εύκολότερα από πεζό μέ ίσον αριθμό συλλαβών. Ο ρ υ θ μ ό ς γίνεται δεσμός συνοχής των παραστάσεων και δυναμώνει τό συνειρμό τους. Μέ τό ρυθμό οργανώνονται οι λέξεις σέ άκουστικές «μορφές», δηλαδή σέ συμπλέγματα μέ έσωτερική ένότητα, και έτσι, μόλις ξαναπλαστεί ή παράσταση τής πρώτης, ανακαλούνται πίσω της μέ τή σειρά όλες οι άλλες. Άς σημειωθεί ότι ή δομή τής ρυθμικής «μορφής» μοιάζει μέ ί ε ρ α ρ χ ί α πού δέν παραβιάζεται· μόνον όταν ξεκινήσουμε από τό πρώτο στίχο ενός ποιήματος, όχι άπ' όποιοδήποτε άλλο (πολύ λιγότερο, από τό τέλος), μπορούμε ν' άπαγγείλουμε χωρίς λάθος όλόκληρη τή στροφή ή τίς στροφές του. Η σημασία των ρυθμικών «μορφών» γιά τή μάθηση γνωρίζουμε από πείρα ότι είναι πολύ μεγάλη. Δύσκολοι κανόνες τής Γραμματικής ή του Συντακτικού άπομνημονεύονται εύκολα όταν διατυπωθούν μέ μέτρο.

ζ. Καί τό ν ό η μ α, μέ τήν έσωτερική άλληλουχία πού δίνει σέ μία σειρά παραστάσεων, τίς δένει σέ συμπαγείς ένότητες (πολύ μεγαλύτερου πλάτους από 'κεινες πού σχηματίζονται μέ τίς ρυθμικές σχέσεις), και έτσι δυναμώνει τούς συνειρμούς και διευκολύνει τήν άνάπλαση. Εύκολα άπομνημονεύουμε όλόκληρη σελίδα κειμένου, όταν έχουμε συλλάβει τό νόημα του περιεχομένου, ενώ αντίθετα πολύ δύσκολα διατη

ροῦμε στή μνήμη καί λίγες ἀκόμη γραμμές, ὅταν ἀποτελοῦνται ἀπό φράσεις χωρίς νόημα. Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ ἀπουσία λογικοῦ εἰρμού ἐμποδίζει τή συγκρότηση «μορφῶν».

6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὁλόκληρη τήν ψυχική μας κατάσταση

α. Κατά τήν ἀνάπλαση προτιμῶνται (ἐπιλέγονται καί προβάλλονται) ἐκεῖνες οἱ παραστάσεις πού ἔχουν περισσότερες καί στενότερες σχέσεις μέ τό θέμα ἢ τό ἀντικείμενο τῶν σ κ έ ψ ε ώ ν μας. Ἔτσι π.χ. ὅταν μέ ἀπασχολεῖ (ἢ λίγο πρίν μέ ἀπασχόλησε) τό ζήτημα τῆς ποικιλίας καί τῆς ταχύτητας τῶν συγκοινωνιακῶν μέσων πού ἔχει ἐφεύρει ὁ αἰώνας μας, ἡ θέα ἐνός πελαργοῦ ἀνασύρει στή συνειδησή μου τήν παράσταση τοῦ ἀεροπλάνου. Ἐάν πάλι αὐτή τή στιγμή συζητῶ μ' ἕνα γνώριμό μου γιά τή σοφή σκοπιμότητα πού ὑπάρχει στόν κόσμο τῶν ἔμβιων ὄντων, ἡ ἴδια ἐντύπωση ἀνακαλεῖ στή μνήμη μου μιά πληροφορία πού πρίν ἀπό πολύν καιρό διάβασα σ' ἕνα ἐπιστημονικό περιοδικό: ὅτι οἱ πελαργοί, τό χειμῶνα πού φεύγουν γιά τά θερμά κλίματα, κουβαλοῦν στή ράχη τους μικρά ἀποδημητικά πουλιά, πού ἔτσι ταξιδεύουν ξεκούραστα, ἀλλά καί ἀποζημιώνουν τούς μεταφορεῖς ἀπαλλάσσοντάς τους ἀπό τά ἐνοχλητικά παράσιτα πού χώνονται στό δέρμα τους. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἀπό τούς συνειρμούς τῆς παράστασης τοῦ πελαργοῦ μέ ἄλλες προτιμήθηκε ἐκεῖνος πού σχετίζεται ἀμεσότερα μέ τίς σκέψεις μου. Γιά τόν ἴδιο λόγο ἡ (ὀπτική ἢ ἀκουστική) ἐντύπωση μιᾶς λέξης ξαναπλάθει ὄχι τήν ἴδια ἀλλά διαφορετικές παραστάσεις, ἀνάλογα μέ τά συμφραζόμενα. Π.χ. ἀλλιῶτικα ἐννοοῦμε τή λέξη «ἔργο», ὅταν τή διαβάζουμε μέσα σ' ἕνα βιβλίο Πειραματικῆς Φυσικῆς, ἀλλιῶτικα ὅταν τή συναντοῦμε μέσα σέ μιάν οικονομική ἢ κοινωνιολογική πραγματεία, καί πάλι ἀλλιῶτικα ὅταν τή βρίσκουμε μέσα σ' ἕνα μυθιστόρημα ἢ κριτικό δοκίμιο. Γιατί κάθε φορά προτιμῶνται κατά τήν ἀνάπλαση οἱ συναφεῖς πρὸς τό θέμα συνειρμοί.

β. Στήν ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατά τήν ἀνάπλαση παίζει ἐπίσης ρόλο ἡ ψυχική διάθεση, τό ποιόν τῶν συναισθημάτων μας. Μεγαλύτερη ἐπίδραση ἔχουν οἱ βίαιες συγκινήσεις. Ἡ ὀργή λ.χ. πού αἰσθάνομαι αὐτή τή στιγμή ἐναντίον ἐνός προσώπου πού μου φέρεθηκε βᾶ-

ναυσα, ἐπιδρᾶ περιοριστικά στή ροή τῶν παραστασῶν μου: ἀποκλείει τούς ἄλλους συνειρμούς καί ἀνοίγει τό δρόμο μόνο σ' ἐκείνες τίς παραστάσεις πού ἀναφέρονται στό ἐπεισόδιο καί στό πρόσωπο πού τό προκάλεσε – εἶμαι γιά πολλήν ὥρα αἰχμάλωτος τῆς ὀργῆς μου, ἀναθυμούμαι διαρκῶς πράγματα πού τήν τρέφουν.

γ. Ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν ἐξαρτᾶται, τέλος, ἀπό τίς φανερές ἢ κρυφές ἐπιθυμίες, τὰ διαφέροντα καί τίς ὁρμές μας. Ὅσο καί νά προσπαθεῖ νά κρύψει τήν ἐπιθυμία του ὁ φίλος πού ἦρθε νά μᾶς ἐπισκεφθεῖ, συχνά τή μαντεύουμε ἀπό τά λόγια πού ἔρχονται κατ' ἐπανάληψη στό στόμα του. Ἀπό πείρα γνωρίζουμε πόσο ὄχι μόνο ὁ κύκλος, ἀλλά καί ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων ἑνός ἀνθρώπου ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τῶν διαφερόντων του: μπροστά στό ἴδιο ἀντικείμενο (π.χ. τόν ξάστερο οὐρανό τῆ νύχτα) ἄλλες, ἐντελῶς διάφορες, παραστάσεις ξαναπλάθονται στή συνείδηση τοῦ γεωργοῦ, τοῦ ναυτικοῦ, τοῦ καλλιτέχνη. Δυνατή ἐπίσης εἶναι ἡ ἐπίδραση τῶν ὁρμῶν, τῆς πείνας, τοῦ φόβου κτλ., στήν πορεία τῶν παραστάσεων: ὅταν πεινούμε, ξαναπλάθουμε ἐπίμονα παραστάσεις φαγητῶν· ὅταν βαδίζουμε στά σκοτεινά, μέσα σέ δρόμους ἀγνωστούς, κατέχουν τή συνειδησή μας παραστάσεις σκηνῶν τρόμου κ.ο.κ.

Γενικά, ἡ ἐπιλογή τῶν συνειρμῶν κατὰ τήν ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων εἶναι συνάρτηση τῆς ὅλης ψυχικῆς μας κατάστασης, ὄχι μόνον ὅπως παρουσιάζεται τήν ὥρα πού γίνεται, ἀλλά καί ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ἀπό τή φυσική μας ιδιοσυγκρασία καί ἀπό τήν ἀτομική ἐμπειρία, τίς περιστάσεις τῆς ζωῆς μας. Ὀλόκληρη ἡ προσωπικότητα, μέ τίς ὁρμές καί τά διαφέροντά της, τίς συγκινήσεις καί τίς σκέψεις της, τούς πόθους καί τίς ἐπιδιώξεις της, ἀποκαλύπτεται στό πλήθος καί στό εἶδος τῶν παραστάσεων πού δραστηριοποιοῦνται καί ἐπιβάλλονται κατὰ τήν ἀνάπλαση. Τοῦτο ἐξηγεῖ τήν ἐξαιρετική σημασία πού δίνει ἡ Ψυχοθεραπευτική στήν ἀνάλυση τῶν ἐπίμονων συνειρμῶν, ὅταν προσπαθεῖ νά διαγνώσει ιδιορρυθμίες καί ἀνωμαλίες δύσκολων χαρακτήρων. Τό τί ἔρχεται ἀμέσως καί κατ' ἐπανάληψη στή μνήμη μας, ὅταν μᾶς δοθεῖ ἀπό τόν ψυχοθεραπευτή τό παράγγελμα νά κάνουμε ἐλεύθερη ἀνάπλαση παραστάσεων μέ ἀφετηρία ὀρισμένη λέξη ἢ εἰκόνα, μπορεῖ κάποτε νά ἀποκαλύψει περιπλοκές πού δέν τίς ὑποπτευόμαστε, γιατί εἶναι παραχωμένες στά βάθη τῆς συνείδησης ἀπό τά πρῶτα παιδικά μας χρόνια.

7. Ἡ συναισθησία

Υπάρχουν ἄνθρωποι πού, ὅταν ἀκοῦνε φωνές ἢ παρατηροῦν γράμματα, «βλέπουν» ταυτόχρονα ὀρισμένα χρώματα. Λ.χ. ὁ Γερμανός ψυχολόγος Gustav Fechner μέ τό φωνήεν α εἶχε τήν «ἐντύπωση» τοῦ ἄσπρου· τοῦ μαύρου μέ τό ου· τοῦ κίτρινου μέ τό ε· τοῦ κόκκινου μέ τόν ἦχο τῆς σάλπιγγας· τοῦ γαλάζιου μέ τόν ἦχο τοῦ αὐλοῦ. Τό φαινόμενο τοῦτο λέγεται σ υ ν α ἰ σ θ η σ ῖ α καί, ὅπως ἔδειξε ἡ ψυχολογική ἔρευνα, δέν εἶναι πολύ σπάνιο, μόνο πού τά προκαλοῦμενα μαζί μέ τό πρῶτο δευτερεύοντα «αἰσθήματα» ποικίλλουν κατά τά πρόσωπα. Ἀναφέρονται παραδείγματα ἀνθρώπων πού, ὅταν ἀκοῦνε μουσική, «βλέπουν» ταυτόχρονα ἔγχρωμα σχήματα· ἄλλων πού μέ τή θέα μιᾶς θύελλας σέ πίνακα ζωγραφικό «ἀκοῦνε» τόν ἄνεμο νά σφυρίζει· ἄλλων πού, μόλις ἀντικρίσουν τό φαγητό στό πιάτο, ἔχουν «αἰσθήματα» γεύσης κ.ο.κ.

Ἄλλοι ἔδιναν στίς συναισθησίες ἐξήγηση φυσιολογική. Ὑπέθεταν δηλαδή, ὅτι κάποτε οἱ ἔρεθισμοί πού διεγείρουν ὀρισμένο μέρος τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος ἀπλώνονται καί σέ γειτονικές περιοχές, καί ἔτσι προκαλοῦν μαζί μέ τό κύριο καί ἄλλα «αἰσθήματα», πού τό ποιόν τους ξεαρτᾶται ἀπό τή φυσική προδιάθεση τοῦ κάθε προσώπου. Ἡ ἀντίληψη πού ἐπικρατεῖ σήμερα, εἶναι ὅτι καί ἐδῶ πρόκειται γιά συνειρμούς ἐντυπώσεων μέ παραστάσεις· οἱ παραστάσεις ὁμως αὐτές ἔχουν τόση ζωηρότητα, ὥστε οἱ συναισθησιακοί τύποι νομίζουν ὅτι εἶναι ὄχι ψυχικές εἰκόνες, ἀλλά πραγματικές ἐντυπώσεις («αἰσθήματα»).

Δέν πρέπει νά συγχέουμε τή συναισθησία μέ τήν κοιν α ἰ σ θ η σ ῖ α, ὅπως ὀνομάζουν μερικοί Ψυχολόγοι τήν «κοινή» αἴσθηση τοῦ Ἀριστοτέλη. Ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος ἐδίδαξε ὅτι ἐκτός ἀπό τίς πέντε αἰσθήσεις ὑπάρχει, σάν ἀνώτερη λειτουργία, ἡ «κοινή», μέ τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾶ τό α ἰ σ θ η μ α ὀ τ ῖ α ἰ σ θ ἄ ν ε τ α ἰ. Ὅργανό της, ἔλεγε, εἶναι ἡ καρδιά· ἀπ' αὐτήν ξεκινοῦν οἱ «πόροι» πού τή συνδέουν μέ τά ἄλλα αἰσθητήρια ὄργανα, γιά νά πληροφορεῖται τήν ἐνέργειά τους.

Ἡ ἔννοια τῆς κοιν ἰ η ς αἴσθησης ἔχει ἐγκαταλειφθεῖ ἀπό τή νεώτερη Ψυχολογία (ἐκτός ἀπό σπάνιες ἐξαιρέσεις). Τό ν ἄ ν ἰ ῶ θ ο υ μ ε - ὅταν αἰσθανόμαστε, ὅτι αἰσθανόμαστε· ὅταν σκεπτόμαστε, ὅτι σκεπτόμαστε· ὅταν συγκινούμαστε, ὅτι συγκινούμαστε· ὅταν ἐπιθυμοῦμε, ὅτι ἐπιθυμοῦμε - εἶναι ἔργο τῆς σ υ ν ε ἰ δ ῆ σ η ς.

ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑ

1. Ἡ φυσιολογική βάση τῆς μνήμης

Τὴν ἰκανότητα νὰ διατηροῦμε τίς ἐντυπώσεις μὲ τὴ μορφή παραστάσεων καὶ νὰ τίς ξαναπλάθουμε, ὀνομάζουμε μ ν ἢ μ η.

Πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ διατήρηση καὶ ἡ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων;

Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι ψυχικὲς εἰκόνες, μετὰ τὴν παύση τῶν ἐρεθισμῶν πού προκάλεσαν τὰ ἀντίστοιχα αἰσθήματα, δὲν ἐξαφανίζονται ἀλλὰ ἀφήνουν ἀπάνω στή φαιά οὐσία τοῦ ἐγκεφάλου ἴχνη πού ὀνομάστηκαν μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη ἐ γ γ ρ ἄ μ μ α τ α (R. Semon). Ποιὰ εἶναι ἡ φύση αὐτῶν τῶν ἐγγραμμάτων, καὶ πῶς εἶναι δυνατόν ἀπάνω στὴν περιορισμένη ἐπιφάνεια τῶν νευρικῶν κυττάρων τοῦ ἐγκεφάλου νὰ ἀποθηκευτεῖ τόσο πλῆθος καὶ τέτοια ποικιλία παραστάσεων – ὅσες διατηρεῖ ἡ μνήμη τοῦ ἀνεπτυγμένου ἀνθρώπου – δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἐξηγήσουμε. Πρῶτος ὁ Πλάτων (μέσα στό διάλογό του «Θεαίτητος» 191 κ.π.) παρομοίωσε τὴν ψυχὴ μὲ «κῆρινον ἐκμαγεῖον», ὅπου χαράζονται οἱ ἐντυπώσεις, ὅπως – θὰ λέγαμε σήμερα – ἀποτυπώνεται ἡ φωνὴ ἀπάνω σὲ ἓνα φωνογραφικὸ δίσκο. Ὅπως ὅποτε, παρά τίς ἀνυπερέβλητες δυσκολίες πού παρουσιάζει, ἄλλη ἐξήγηση φ υ σ ι ο λ ο γ ι κ ῆ τοῦ φαινομένου δὲν χωρεῖ.

Μετὰ τὴ νευρικὴ διέγερση πού προκαλεῖ τὴν ἐντύπωση, τὸ νευρικὸ σύστημα δὲ μένει στὴν ἴδια κατάσταση ὅπου ἦταν πρὶν ἀπὸ τὸν ἐρεθισμό – ἀλλοιώνεται ἐσωτερικά. Αὐτῆς τῆς μεταβολῆς τὰ ἴχνη τὰ διατηρεῖ ἐπὶ (ἀπροσδιόριστα) μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Καὶ ὅταν δοθεῖ ἀφορμὴ (μὲ μιὰ νέα διέγερση), τὰ ἴχνη πού ἀντιπροσωπεύουν τίς παραστάσεις σὲ κατάσταση ἀναμονῆς γίνονται ἐνεργά, καὶ ἔτσι ξαναπλάθονται οἱ ἀντίστοιχες ψυχικὲς εἰκόνες. Ἐπειδὴ δὲ τὰ νευρικὰ κύτταρα τοῦ συστή-

ματος συνδέονται στενά τό ένα μέ τό άλλο, ή ενεργοποίηση τών «έγγραμμάτων» άπάνω σέ μερικά κύτταρα μεταδίνεται διαμέσου τών συνδέσμων καί στά ίχνη πού έχουν χαραχτεί άπάνω σέ άλλα μέρη τής κυτταρικής έπιφάνειας, καί έτσι μιά παράσταση μπορεί νά άνασύρει πίσω τής όλόκληρη σειρά άλλων (σύμφωνα μέ τόν γενικό νόμο του συνειρμού, § 3 του κεφ. 8).

“Ας σημειωθεί ότι ή εξήγηση αυτή είναι άπλή υπόθεση, πού βέβαια δέ μάς ίκανοποιεί έντελώς (όπως άλλωστε καί πολλές άλλες έπιστημονικές υπόθεσεις), αλλά μάς βοηθεί ν’ αντίληφθούμε, μέ κάποιο τρόπο, τό φαινόμενο τής μνήμης από άποψη φυσιολογική. Η μνήμη είναι γιά τήν Ψυχολογία, όπως καί γιά τή φιλοσοφική άνάλυση τών σχέσεων «σώματος» καί «ψυχής» (καθώς έδειξε μέ τό φημισμένο έργο του «Μνήμη καί Ύλη» ό Γάλλος φιλόσοφος Henri Bergson 1859 - 1941), τό κατ’ έσοχήν πρόβλημα.

2. Ίδιότητες τής μνήμης

Η μνήμη ενός άνθρώπου χαρακτηρίζεται καί βαθμολογείται:

α. Από τό βάθος της, δηλαδή από τή βαθιά χάραξη τών «έγγραφών» της.

β. Από τή διάρκεια τών συντηρούμενων παραστάσεων.

γ. Από τή πιστότητά της, δηλαδή από τήν ακρίβεια τών αναπλάσσόμενων παραστάσεων.

δ. Από τήν έτοιμότητά της νά δραστηριοποιεί τούς συνειρμούς. Καί

ε. Από τό πλάτος της, τόν πλοΰτο καί τήν ποικιλία τών θησαυρισμάτων της.

Σπουδαιότερες είναι οι τρεις πρώτες ιδιότητες· τούτων παράγωγες θεωρούνται οι δύο τελευταίες.

“Οροι εύνοιικοί γιά τήν άπόκτηση καλής μνήμης είναι:

α. Η έντονη πρσοχή, τό ζωηρό ένδιαφέρον καί ή καλή συναισθηματική διάθεση κατά τό σχηματισμό τών παραστάσεων.

β. Η πολλαπλή σύνδεση τών παραστάσεων μεταξύ τους· οι παραστάσεις πού έχουν άποκτήσει πολλαπλές σχέσεις μέσα σέ ένα συνειρμικά οργανωμένο σύνολο, διατηρούνται περισσότερο καί ξαναπλάθονται εύκολότερα· γιατί πηγαίνουμε πρός αυτές από πολλούς δρόμους.

γ. Ἡ κ α τ α ν ό η σ η τοῦ περιεχομένου καί τῶν σχέσεων τῶν παραστάσεων πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε.

δ. Ἡ ἄ σ κ η σ η μέ ἐπιμελείς καί μεθοδικές ἐπαναλήψεις τῶν ὄσων μαθαίνουμε.

Ἡ μνήμη εἶναι ἀπό τίς ψυχικές λειτουργίες πού ἀναπτύσσονται καί ἀποδίνουν περισσότερα ὅταν γυμνάζονται ἀπό τήν τρυφερή ηλικία.

3. Ἡ ἀπομνημόνευση

Μέ τρεῖς τρόπους ἀπομνημονεύουμε:

α. Μ η χ α ν ι κ ἄ. Δέν κατανοοῦμε δηλαδή τό περιεχόμενο καί τή λογική συνάρτηση, ἀλλά προσέχουμε καί συγκρατοῦμε τήν ἐξωτερική σχέση, τή σειρά τῶν παραστάσεων (μ ν ἤ μ η μ η χ α ν ι κ ἣ). Εἶναι φανερό ὅτι ὅσα ἀπομνημονεύουμε μέ αὐτό τόν τρόπο δέν διατηροῦνται ἐπί πολὺ χρόνο καί, τό σπουδαιότερο, δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν δημιουργικά ἀπ' αὐτόν πού τά ἔμαθε. Ἐπομένως, παρά τόν κόπο πού ἀπαιτεῖ, ἡ ἀπομνημόνευση τοῦ εἶδους τούτου εἶναι ὄχι μόνο ἐφήμερη, ἀλλά καί παθητική, «νεκρή».

β. Κ ρ ι τ ι κ ἄ. Ὄταν δηλαδή κατά τήν ἀπομνημόνευση προσέχουμε στό νόημα τῶν παραστάσεων καί τίς ὀργανώνουμε σέ «μορφές» ἀνάλογα μέ τίς λογικές σχέσεις τους (μ ν ἤ μ η κ ρ ι τ ι κ ἣ). Ἔτσι μόνο ἀπομνημονεύεται σταθερά π.χ. ἡ ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος ἢ ἕνα νομικό ἐπιχείρημα. Ἡ μάθηση μέ αὐτό τόν τρόπο εἶναι ἀσφαλής καί προπάντων γόνιμη, δημιουργική.

γ. Ἕνας τρίτος τρόπος εἶναι νά βρίσκουμε, ἀνάμεσα στίς νέες παραστάσεις πού θέλουμε νά συγκρατήσουμε καί σέ παλαιές (εὐμνημόνευτες ἀπό τήν πολλή χρήση), δευτερεύουσες ἀλλά εὐκόλα ἀποτυπώσιμες ὁμοιότητες (μ ν ἤ μ η ἄ γ χ ί ν ο υ ς). Αὐτό λ.χ. γίνεται συνήθως κατά τήν ἀπομνημόνευση ἱστορικών χρονολογιῶν ἢ γεωγραφικῶν σχημάτων· τό σχῆμα τῆς ἰταλικῆς χερσονήσου τό θυμούμαστε εὐκόλα, ὅταν τήν παρομοιάσουμε μέ ὑπόδημα· τό ἔτος πού κατακτήθηκε ἡ Κωνσταντινούπολη ἀπό τούς Φράγκους, 1204, ὅταν προσέξουμε ὅτι οἱ ἀριθμοί πηγαίνουν ἀνεβαίνοντας ἀπό τό 1 ἕως τό 4, μέ τή διαφορά ὅτι στή θέση τοῦ 3 βρίσκεται τό 0.

4. Ἡ ἀνάμνηση

Δέν εἶναι ὄλες οἱ μνημονικές παραστάσεις (ἢ συμπλέγματα παραστάσεων) ἀναμνήσεις. Ἄ ν α μ ν ῆ σ ε ι ς ὀνομάζουμε ἐκεῖνες πού τίς ἀ ν α γ ν ω ρ ῖ ζ ο υ μ ε ὡς γεγονότα τῆς δικῆς μας ζωῆς, ὡς προσωπικά δηλαδή βιώματα, καί μπορούμε λίγο-ὡς πολύ νά τίς τ ο π ο θ ε τ ῆ σ ο υ μ ε σέ ὀρισμένη χρονική θέση μέσα στό παρελθόν μας. Πολλά περιστατικά τοῦ τελευταίου μεγάλου πολέμου διατηρῶ στή μνήμη μου· ξεχωρίζω ὅμως ὅσα ὁ ἴδιος ἔζησα, τίς πρώτες λ.χ. ἡμέρες τῆς ἐπιδρομῆς τοῦ ἐχθροῦ στήν ἀνύποπτη χώρα μας, ἀπό ἴκεῖνα πού μου διηγῆθηκαν οἱ γνῶριμοί μου ἢ διάβασα ἀργότερα σέ δημοσιευμένα βιβλία. Τά πρώτα ἔχουν ἕναν ἐντελῶς ἰδιαίτερο χαρακτήρα· εἶναι κατά εἰδικό τρόπο «δικά μου βιώματα», ὅσο καί νά μέ ἐντυπωσίασαν, νά ἐπηρέασαν τίς σκέψεις καί τά συναισθήματά μου τά δευτέρα. Ἐκεῖνα λοιπόν εἶναι ἀναμνήσεις, αὐτά ὄχι.

Τό πρόβλημα πού θέτουν στόν ψυχολόγο οἱ ἀναμνήσεις, εἶναι διπλό: α. Πῶς ἀ ν α γ ν ω ρ ῖ ζ ε τ α ἰ μιά ἀνακαλούμενη στή συνείδηση παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) ὅτι ἀνήκει στήν προσωπική μας ἱστορία; Καί β. Πῶς τ ο π ο θ ε τ ε ἴ τ α ἰ μέσα στό πλαίσιο τοῦ παρελθόντος; Οἱ νόμοι τοῦ συνειρμοῦ καί τῆς ἀνάπλασης δέν ἐξηγοῦν ἐπαρκῶς οὔτε τό ἕνα οὔτε τό ἄλλο.

Ὡς πρός τό πρῶτο ζήτημα, οἱ γνῶμες τῶν εἰδικῶν διχάζονται. Ἄλλοι δέχονται ὅτι οἱ ἀναμνήσεις διαφοροποιοῦνται ἀπό τό ἄλλο μνημονικό ὄντο μέ μίαν ἰδιαίτερη σ υ ν α ἰ σ θ ῆ μ α τ ἰ κ ῆ ν ἀπόχρωση, ἕναν τόνο ο ἰ κ ε ἰ ὄ τ η τ α ς πού τίς χαρακτηρίζει. (Ἔτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε ἕνα πρόσωπο πού συναντοῦμε στό δρόμο μέσα σέ πλήθος ἄλλων ὡς ἕνα παλαιό μας γνῶριμο, χωρίς νά μπορούμε νά θυμηθοῦμε τό ὄνομά του ἢ τίς σχέσεις πού εἶχαμε ἄλλοτε μαζί του). Ἄλλοι πάλι ὑποστηρίζουν, ὅτι ἡ ἀναγνώριση εἶναι ἀποτέλεσμα πρόσθετης ἐπεξεργασίας τῶν παραστάσεων, προϊόν τῆς κ ρ ῖ τ ἰ κ ῆ ς λειτουργίας τῆς συνείδησης· αὐτή ἀνακαλύπτει ὅτι ὀρισμένη παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) βρίσκεται σέ ὀργανική ἀλληλουχία μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ τόν κόμο τῆς προσωπικῆς μας ἐμπειρίας καί πρέπει ὡς δικό μας βίωμα νά διαχωριστεῖ ἀπό τίς ἄλλες πού δέν ἔχουν αὐτή τή σχέση μαζί μας. Τό ὀρθότερο εἶναι νά ὑποθέσουμε ὅτι γιά τή διαφοροποίηση τῶν ἀναμνήσεων ἀπό τίς ἄλλες ἀπλῶς μνημονικές παραστάσεις ἀπαιτοῦνται καί τά

δύο στοιχεία που κακῶς χωρίζονται από τούς θεωρητικούς: ἡ συναισθηματική ἀποδοχή καί ἡ κριτική ἀπόφαση. Ἡ μία συμπληρώνει καί στηρίζει τήν ἄλλη.

Ὅσο γιά τήν ἔνταξη μιᾶς ἀνάμνησης μέσα στό χρόνο τοῦ παρελθόντος μας, φαίνεται ὅτι τοῦτο κατορθώνεται μέ μεγάλην ἀκρίβεια (χωρίς ὅμως καί ν' ἀποκλείονται τά λάθη, ὅταν τά περιστατικά εἶναι πολύ παλαιά) μέ τήν τοποθέτησή της ἀνάμεσα σέ ἄλλες που λαμβάνονται ὡς χρονικά ὀρόσημα. Σημεῖα προσανατολισμοῦ τῆς μνήμης μας στά περασμένα εἶναι οἱ ἀναμνήσεις χαρακτηριστικῶν γεγονότων τῆς ζωῆς μας, που ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο τούς μεγάλους σταθμούς τῆς προσωπικῆς μας ἱστορίας. Καί ἐπειδή αὐτά εὐκόλα χρονολογοῦνται, μπορούμε ἀνάλογα μέ τήν δαισιθητικά ἢ κριτικά ὑπολογιζόμενη ἀ π ὅ σ τ α σ ἡ νά προσδιορίζουμε χρονικά τίς ἄλλες μας ἀναμνήσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη, ὅτι ἀναγνώριση καί τοποθέτηση στό χρόνο ἑνός βιώματος συνήθως γίνονται ταυτόχρονα (χωρίς ἢ μέ κάποια προσπάθεια). Τότε ἡ ἀνάμνηση εἶναι πλήρης. Ὅχι σπάνια ὅμως ἀναγνωρίζουμε ἀμέσως μιᾶ παράσταση (ἢ σύμπλεγμα παραστάσεων) ὡς γεγονός τῆς δικῆς μας ζωῆς, ἀλλά ἀδυνατοῦμε νά προσδιορίσουμε μέ βεβαιότητα τή θέση της μέσα στό χρόνο τοῦ παρελθόντος μας. Ἐχουμε δηλαδή ἀνάμνηση ἀτελή.

5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης

Παθολογικές ἀνωμαλίες τῆς μνήμης εἶναι ἡ ἀ μ ν η σ ί α, ἡ ὑ π ε ρ μ ν η σ ί α καί ἡ π α ρ α μ ν η σ ί α.

Ὅσοι πάσχουν ἀπό ἀ μ ν η σ ί α δέν ἔχουν πλέον τήν ἰκανότητα νά διατηροῦν καί νά ξαναπλάθουν παραστάσεις. Ἡ ἀμνησία εἶναι ἄλλοτε κ α θ ο λ ι κ ῆ, ὁπότε λησμονοῦνται τά πάντα· καί ἄλλοτε μ ε ρ ι κ ῆ· τότε ἀπό τή συνείδηση ἐξαφανίζονται τά μνημονικά ἀποκτήματα ὀρισμένης μόνο περιόδου τῆς ζωῆς. Ὁ π ι σ θ ο χ ω ρ η τ ι κ ῆ λέγεται ἡ ἀμνησία, ὅταν στήν ἀρχή λησμονοῦνται πρόσφατες ἐντυπώσεις καί ἔπειτα σιγά - σιγά ἡ λήθη ἀπλώνεται σέ ὅλο τό παρελθόν, ἕως τίς παλαιότερες ἀναμνήσεις· καί π ρ ο χ ω ρ η τ ι κ ῆ, ὅταν ὁ ἄρρωστος παύει ἀπό τή στιγμή τῆς προσβολῆς του νά διατηρεῖ καί νά ξαναπλάθει τίς παραστάσεις του, θυμάται ὅμως ὅσα εἶχε ζῆσει καί μάθει πρὶν ἀπό

τό άτύχημά του. 'Υπάρχουν άμνησίες π α ρ ο δ ι κ έ ς, όπως λ.χ. συμβαίνει στις περιπτώσεις τής βαθιάς μέθης και τής έπιληψίας, και άμνησίες π ε ρ ι ο δ ι κ έ ς: σ' αυτές ή μνήμη έξαφανίζεται κατά χρονικά διαστήματα, αλλά ξαναγυρίζει πάλι. Βαρύτατη μορφή άμνησίας είναι εκείνη όπου ό άρρωστος χάνει τή δύναμη όχι μόνο νά ξαναπλάθει τίς παλαιές παραστάσεις του, αλλά και νά διατηρεί νέες.

'Υ π ε ρ μ η σ ί α λέγεται ή πολύ μεγαλύτερη από τή συνηθισμένη ικανότητα ν' άναπολεϊ κανείς παλαιές και από καιρό σβησμένες άναμνήσεις. Τό φαινόμενο παρατηρείται συχνά στους έτοιμοθάνατους: ξαναπλάθουν μέ έκπληκτικές λεπτομέρειες παραστάσεις σκηνών τής παιδικής τους ζωής, λησμονημένες τόσα χρόνια από τούς ίδιους. 'Αναφέρεται τό περιστατικό νεαρής γυναίκας, άρρωστης από νευρικό πυρετό, πού άρχισε ξαφνικά νά άπαγγέλλει έλληνικές, λατινικές και έβραϊκές φράσεις, ενώ ήταν άπαιδέυτη. 'Η έρευνα έδειξε ότι σέ μικρήν ήλικία ή άρρωστη ήταν ύπηρετρια στό σπίτι 'Αγγλου πάστορα πού συνήθιζε νά άπαγγέλλει μεγαλόφωνα διάφορα ρητά τής Παλαιάς και Καινής Διαθήκης και τών Πατέρων τής 'Εκκλησίας: οί παραστάσεις εκείνες είχαν χαραχτεί βαθιά στή συνείδηση τής μικρής ύπηρετριας, και τό περίεργο ήταν ότι μέ τό νευρικό πυρετό άναζωπυρώθηκαν και ξαναπλάστηκαν, ενώ στό μεταξύ είχαν λησμονηθεί.

Π α ρ α μ ν η σ ί α είναι ή ψευδής άνάμνηση. Διακρίνονται δύο μορφές της. Στήν πρώτη δέν άναγνωρίζεται ή ήλικία τών παραστάσεων και οί παλαιές θεωροΰνται πρόσφατες. 'Ο μεγάλος Σουηδός φυδιολόγος Carl von Linné (1707 - 1778) σέ προχωρημένη ήλικία δέν άναγνώριζε πιά τά συγγράμματά του και τά διάβαζε μέ θαυμασμό σάν ξένα. Στή δεύτερη μορφή συμβαίνει τό αντίθετο: ό άρρωστος νομίζει ότι έχει άλλοτε γνωρίσει πρόσωπα και πράγματα πού τώρα τά βλέπει ή τά πληροφορείται για πρώτη φορά. 'Η σύγχυση είναι μεγαλύτερη στις άναμνήσεις: γεγονότα πού τά διάβασε ή τά άκουσε, ό άρρωστος τά θεωρεί δικά του βιώματα. Παραλλαγή τής μορφής αυτής είναι ή λεγόμενη κ ρ υ π τ ο μ ν η σ ί α: όσοι πάσχουν άπ' αυτήν παίρνουν για δικές τους τίς σκέψεις πού άλλοι τούς έχουν άνακοινώσει.

Οί άνωμαλίες τής μνήμης όφείλονται σέ παθολογικές αλλοιώσεις όρισμένων ζωνών του έγκεφάλου από διάφορες νόσους και τραύματα ή από κατάχρηση αλκοολικών ποτών και ναρκωτικών.

6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης

Ἡ ἀξία τῆς μνήμης εἶναι γιὰ τὴ ζωὴ μας πολὺ μεγάλη. Χωρὶς αὐτὴν θὰ ἦταν ἀδύνατη ὄχι μόνο ἡ διαπαιδαγώγηση καὶ ἡ πνευματικὴ καλλιέργεια, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ στοιχειώδης γνώση τοῦ κόσμου τῶν ἀντικειμένων. Σέ κάθε ἀντίληψη οἱ ἄμεσες ἐντυπώσεις πλουτίζονται μὲ συγγενεῖς παραστάσεις πού διατηροῦνται μέσα στὴ συνείδηση χάρις στὴ μνημονικὴ μας ἰκανότητα. Μὲ τίς παραστάσεις αὐτές τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων ἀποκτοῦν τὴ σ η μ α σ ί α τους. Ἔτσι π.χ. στοὺς ἀτμούς πού ἀναδίνονται «βλέπουμε» ὅτι τὸ φαγητὸ μέσα στὴ χύτρα πού ξεσκεπάσαμε εἶναι ἀκόμα ζεστό· «ἀκοῦμε» στὴ φωνὴ τοῦ κραυγαλέου γείτονά μας ὅτι εἶναι ὀξύθυμος· «διαβάζουμε» στό πρόσωπο τοῦ ἄρρωστου γονιοῦ μας ὅτι εἶναι ἀπελπισμένος κ.ο.κ. Στὶς περιπτώσεις αὐτές ἡ μνήμη συμπληρώνει καὶ καθοδηγεῖ τίς αἰσθήσεις, καὶ ἔτσι ἐννοοῦμε.

Μὲ τὴ μνήμη ἀποθησαυρίζονται καὶ προσφέρονται, ὅταν ἔχουμε τὴν ἀνάγκη τους, τὰ διδάγματα τῆς πείρας (ἢ μάθησις), καὶ μὲ τὴν πείρα ὁ ἄνθρωπος γίνεται ἰκανὸς νὰ ἀντιδρᾷ εὐστοχα ὄχι μόνο στίς ἴδιες, ἀλλὰ καὶ σὲ νέες καταστάσεις τῆς ζωῆς. Ἐνα ὄν χωρὶς μνήμη δέν μπορεῖ νὰ ἔχει πείρα. Τὸ κάθε νέο ἀντικείμενο, τὸ κάθε νέο γεγονὸς θὰ ἔμνε ως ψυχικὴ εἰκόνα ἀπομονωμένο μέσα στὴ συνείδησή του καὶ μόνο γιὰ μιὰ στιγμή, ὅσο δηλαδὴ θὰ διαρκοῦσε ἡ ἐντύπωσή του· μόλις ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα, θὰ ἐξαφανιζόταν ἀμέσως κάθε ἴχνος ἀπὸ τὴν παράστασή του. Μπροστὰ στό ἴδιο ἀντικείμενο ἢ γεγονὸς, τὸ ὄν χωρὶς μνήμη θὰ στεκόταν ἐκπληκτο καὶ ἀμήχανο, γιατί θὰ νόμιζε ὅτι τώρα μόνο τὸ βλέπει γιὰ πρώτη φορά. Τέτοιος δέν εἶναι ὁ φυσικὸς κόσμος καὶ γι' αὐτὰ ἀκόμη τὰ κατώτατα στὴν κλίμακα τῆς ζωῆς ὄντα, γιατί καὶ αὐτὰ ἔχουν στοιχειώδη μνήμη. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τὸ κάθε πρᾶγμα δέν εἶναι ποτέ ἀπλή ἐντύπωση· πάντα συνυπάρχουν μὲ αὐτὴν παραστάσεις ἀπὸ προηγούμενη ἀντίληψη, καὶ προπάντων ἀναμνήσεις· κάθε γεγονὸς φέρνει στὴ μνήμη του πολλὰ ἄλλα, ἀναδεύει καὶ δραστηριοποιεῖ τὰ βιώματά του.

Ὁ κόσμος λοιπὸν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κόσμος ὄχι «γυμνῶν πραγμάτων», ἀλλὰ σ η μ ε ί ω ν καὶ σ υ μ β ὀ λ ω ν, εἰκόνων δηλαδὴ ψυχικῶν φορτισμένων μὲ σημασία. Τὸ μάρμαρο πού σκεπάζει τὸ χῶμα τοῦ τάφου, δέν εἶναι ἀπλῶς ἓνα σκληρὸ καὶ ἄσπρο «πρᾶγμα», ἀλλὰ τὸ μνη-

μείο ενός γνωστού ή άγνωστου νεκρού· ή φωτογραφία δέν είναι άπλώς ένα σύνολο άπό «έγχρωμα στίγματα» σέ όρισμένη διάταξη, αλλά ή εικόνα ενός φίλου· ό ήχος τής καμπάνας δέν είναι άπλώς έντύπωση άπό ένα δονούμενο στόν άέρα «μετάλλινο άντικείμενο», αλλά, άνάλογα μέ τήν ένταση καί τό ρυθμό του, πρόσκληση έορτινή ή πένθιμη άνακοίνωση κ.ο.κ. Σημεία καί σύμβολα γίνονται γιά μάς τά άντικείμενα όχι μέ τά αίσθήματα πού προκαλούν, αλλά μέ τίς παραστάσεις πού ξαναπλάθονται μέσα μας άπό τίς έντυπώσεις τους, όχι λοιπόν μέ τήν αίσθηση αλλά μέ τή μνήμη.

Πόσο φτωχός καί χαάδης γίνεται ό ψυχικός βίος χωρίς τή μνήμη, τό δείχνουν οι παθολογικές περιπτώσεις όπου ή μνημονική ικανότητα έλαττώνεται ή παρουσιάζει χάσματα άπό άρρώστια ή γερατεία. Τότε βλέπει κανείς καί άκούει, αλλά, επειδή δέ θυμάται, συμπεριφέρεται σάν ήλίθιος. Γενικά, ή νοημοσύνη έχει στενότατη σχέση μέ τή μνήμη. Καί μπορεί βέβαια νά παρουσιαστεί περίπτωση δυνατής μνήμης μαζί μέ χαλή κρίση, ποτέ όμως εύφυια μέ μνήμη άνάπηρη.

7. Τό έργο τής φαντασίας

Άπέναντι στις παραστάσεις της ή συνείδηση έχει τή δύναμη νά ενεργεί διαμορφωτικά μέ δική της πρωτοβουλία καί νά τίς μετασηματίζει σέ νέα πλάσματα. Δ ι α σ π ᾶ τίς ψυχικές εικόνες στά συστατικά τους στοιχεία καί ύστερα ἄ ν α σ υ γ κ ρ ο τ ε ῖ αὐτά τά στοιχεία σέ νέες μορφές, διαφορετικές άπό εκείνες πού είχαν άρχικά άντιληφθεῖ μέ τίς αίσθήσεις. Αὐτή τή λειτουργία, τή διαφορετική άπό τή μνήμη (ώς πρós τό πρόγραμμα καί τό έργο της), τήν ονομάζουμε φ α ν τ α σ ί α, καί τά προϊόντα της παραστάσεις φανταστικές.

Οί φανταστικές παραστάσεις, συγκρινόμενες μέ τίς μνημονικές ως πρós τήν «ύλη», δηλαδή ως πρós τό περιεχόμενό τους, δέν παρουσιάζουν τίποτα τό νέο. Τό νέο σ' αὐτές είναι ή «μορφή», δηλαδή ό πρωτότυπος καί άγνωστος άπό τήν προηγούμενη πείρα τρόπος πού συνδυάστηκαν στοιχεία μνημονικών παραστάσεων, γιά ν' άποτελέσουν νέες ψυχικές εικόνες. Στήν ἄ ν α μ ό ρ φ ω σ η λοιπόν τοῦ έποπτικοῦ ὕλικου, τοῦ άποθησαυρισμένου στή συνείδηση, έγκείται ή δ η μ ι ο υ ρ γ ι κ ῆ έέργεια τής φαντασίας.

8. Εἶδη φαντασίας

Ἡ φαντασία ἄλλοτε διεγείρεται καί κατευθύνεται ἀπό τή θέλησή μας καί ὀδηγεῖται ἀπ' αὐτήν πρὸς ὀρισμένη κατεύθυνση (ὅπως π.χ. συμβαίνει στίς καλές τέχνες, στίς ἐπιστήμες κ.τ.λ.) καί λέγεται σ κ ὀ π ι μ η ῆ· καί ἄλλοτε λειτουργεῖ ἐλεύθερα χωρίς τή συνειδητή μας προαίρεση (π.χ. στά ὄνειρα καί στά ὄνειροπολήματα) καί λέγεται α ὕ θ ὀ ρ μ η τ η.

Ὡς πρὸς τόν τρόπο πού ἐργάζεται, ἡ φαντασία εἶναι:

α. Π ρ ο σ θ ε τ ι κ ῆ· ὅταν σέ ὀρισμένο σύμπλεγμα παραστάσεων προσθέτει στοιχεῖα πού δέν τούς ἀνήκουν.

β. Ἀ φ α ι ρ ε τ ι κ ῆ· ὅταν ἀφαιρεῖ ἀπό τίς παραστάσεις πού ἐπεξεργάζεται ὀρισμένα στοιχεῖα τους καί τίς ἀπλουστεύει.

γ. Σ υ ν δ υ α σ τ ι κ ῆ· ὅταν ἄλλα στοιχεῖα ἀφαιρεῖ καί ἄλλα προσθέτει, γιά νά φτάσει σέ ριζικά νέα μορφώματα.

Κατ' ἐξοχήν δημιουργική εἶναι ἡ σκόπιμη καί συνδυαστική φαντασία.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες γλύπτες τοῦ 4ου αἰ., γιά νά εἰκονίσουν τόν τέλειο τύπο τοῦ ἀνθρώπινου σώματος, συνδύαζαν ὄγκους καί γραμμές τοῦ ἀνδρικοῦ μέ πλαστικά στοιχεῖα τοῦ γυναικείου σώματος κι ἔτσι κατόρθωσαν νά δημιουργήσουν μορφές πού ἰσορροποῦσαν τήν ἀνδρική δύναμη καί λιτότητα μέ τή γυναικεία κομψότητα καί χάρη. Ἡ φαντασία τους λοιπόν ἐργαζότανε συνδυαστικά.

Κατ' ἐξοχήν ἀφαιρετική εἶναι ἡ φαντασία τοῦ γεωμέτρη· αὐτός, γιά νά μελετήσει τίς καθαρές σχέσεις τῶν γραμμῶν, τῶν ἐπιφανειῶν καί τῶν ὀγκῶν, ἀφαιρεῖ μέ τή φαντασία του ἀπό τήν αἰσθητή πραγματικότητα τά στοιχεῖα πού δέν ἐνδιαφέρουν τήν ἐπιστήμη του.

Μέ τήν προσθετική φαντασία ἐργάζεται ὁ ἀρχαιολόγος, πού προσπαθεῖ νά συμπληρώσει νοερά τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου μνημείου πού ξέσκαψε, γιά νά ἐξακριβώσει τόν προορισμό του καί νά τό ἀποκαταστήσει στήν πλήρη μορφή του. Ἡ κατανόηση τῶν ἱστορικῶν γεγόνων τοῦ παρελθόντος θρῖσκει στήν προσθετική φαντασία ἕνα πολῦτιμο βοηθό· μέ γνωστά ἀπό τό παρόν στοιχεῖα συμπληρώνουμε καί φωτίζουμε καταστάσεις καί περιστατικά παλαιῶν χρόνων, γιά τά ὅποια μᾶς σώθηκαν ἀνεπαρκεῖς εἰδήσεις.

9. Ἡ εξέλιξη τῆς φαντασίας

Ἡ αὐθόρμητη καὶ ἐλεύθερη φαντασία (συνηθέστερη μορφή τῆς τῶ ὄνειρο-πόλημα) ἀναπτύσσεται στὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν τρυφερή του ἡλικία σὲ συνάρτηση μὲ τὸ π α ι χ ν ι δ ι. Πολὺ νωρὶς, περίπου ἀπὸ τὸ 3ο ἔτος τῆς ζωῆς, ἀρχίζει στὰ παιχνίδια ἡ δ ρ α μ α τ ι κ ῆ ἄ π ο μ ῖ μ ῆ σ η σκηνῶν τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Στὸ «θέατρο» τοῦτο, τὸ ἴδιο τὸ παιδί καὶ τὰ ἀντικείμενα πού μεταχειρίζεται γιὰ τὴν «παράσταση», εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ τους ὑπόσταση: ἓνα κοινὸ καλὰ μί γίνεται ἄλογο, τὸ σκαμνὶ ἄρμα, ἓνα κομμάτι χοντρὸ σύρμα ὄπλο, ἡ ἄρρωστη κούκλα τοποθετεῖται μὲ μύριες προφυλάξεις στὸ ξύλινο κουτί, τὸ κρεβατάκι τῆς, καλεῖται ὁ «γιατρός» πού μιλεῖ ἄόρατος κ.ο.κ.

Σ' ἓνα μεταγενέστερο στάδιο τὸ παιδί πού παίζει μπαίνει στὸ κέντρο τῶν φανταστικῶν παραστάσεων του: εἶναι ὁ «στρατιώτης» πού πολεμᾷ, ὁ «τεχνίτης» πού μαστορεῦει, ἡ «ἀρχόντισσα» πού δέχεται ἐπισκέψεις, ἡ «μαγεύτρια» πού ἐτοιμάζει τὸ φαγητὸ κ.ο.κ. Εἶναι φανερό ὅτι μέσα στὸν πλασματικὸ κόσμον τῶν παιχνιδιῶν του προοιμιάζεται τώρα σὲ τρόπους ἐνέργειας πού θὰ τοῦ χρειαστοῦν στὴν ἔπειτα ζωὴ του.

Ὅσο προχωρεῖ ἡ ἡλικία, τὰ νέα ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ ὑποχρεωτικὲς ἀσχολίες (μαθητεία στὸ σχολεῖο, βοήθεια στὸ νοικοκύρεμα τοῦ σπιτιοῦ κτλ.) περιορίζουν τὸ χρόνο καὶ τὸν κύκλον τῶν παιχνιδιῶν. Οἱ τάσεις ὁμως, οἱ κλίσεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες, ἐπειδὴ δὲν ἔχουν τὰ μέσα καὶ τίς εὐκαιρίες νὰ ικανοποιηθοῦν στὸν πραγματικόν, ζητοῦν καὶ βρίσκουν διέξοδο στὸν κόσμον τῆς φαντασίας. Ἔτσι γεννιέται τὸ ὄ ν ε ι ρ ο π ὀ λ ῆ μ α πού κατά τὴν ἐφηβικὴ ἡλικία φτάνει στὴν ἀκμὴ του. Ὁ ἐφηβος ἔχει ζωηρὴ, τολμηρὴ, γόνιμη φαντασία. Μὲ αὐτὴν δημιουργεῖ μιὰ δευτέρην, πλασματικὴ ζωὴ, ὅπου ὁ ἴδιος πάντοτε παίζει τὸν κύριον καὶ πῶς δύσκολον ρόλον. Φαντάζεται ἐπικίνδυνες περιπέτειες πού καταλήγουν σὲ θριαμβευτικὲς νίκες ἢ σὲ δεινὲς συμφορὰς. Κίνητρο τῆς μυθικῆς αὐτῆς δημιουργίας εἶναι ἡ ἀνάγκη πού αισθάνεται νὰ διακριθεῖ καὶ (μὲ τὸ θρίαμβον ἢ τὴ συντριβὴν του) νὰ ἐπιβληθεῖ στὴν ἐκτίμηση ἢ στὴ συμπάθεια τῶν γονέων, τῶν συντρόφων του, ὁλόκληρης – ἂν εἶναι δυνατόν – τῆς κοινωνίας.

Ἐπειδὴ εἶναι φραγμένος ἀκόμη ὁ δρόμος πρὸς τὴν ἀληθινὴ δράση, ἡ ἀνυπόμονη ψυχὴ τοῦ νέου βρίσκει καταφύγιον στὴ φαντασία. Εἶναι, κατὰ τὸ στάδιον τοῦτο τῆς ζωῆς, τόσο δυσανάλογες οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ φιλοδοξίες τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τίς πραγματικὲς του δυνάμεις, ὥστε μόνον ἡ φαντασία μὲ τοὺς μύθους τῆς (τὰ «ὄνειρα τῆς ἡμέρας») μπορεῖ ν' ἀποκαταστήσει (ἄλλοτε περισσότερο καὶ ἄλλοτε λιγότερον) τὴν ἐσωτερικὴν ἰσορροπία καὶ γαλήνην.

Στὴν ἄριμην ἡλικία ἡ φαντασία χαλιναγωγεῖται καὶ κατευθύνεται σκόπιμα στὴν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς ζωῆς. Τὴν ἐλεύθερον φαντασία ἐξακολουθεῖ νὰ καλλιεργεῖ, μὲ βαθύτερα πλέον ἐλατήρια καὶ ἀνώτερες μορφῆς ἐκδήλωσης, ὁ καλλιτέχνης· εἰδικότερα ὁ ποιητής.

10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας

Πιστεύεται συνήθως, ὅτι ἡ φαντασία ἔχει τόν κύριο λόγο μόνο στίς λεγόμενες καλές τέχνες. Ἄναμφισβήτητα ὁ ζωγράφος, ὁ γλύπτης, ὁ ἀρχιτέκτων, ὁ μυθιστοριογράφος, ὁ ποιητής, ὁ θεατρικός συγγραφέας μέ τή φαντασία δημιουργοῦν τά ἔργα τους· τήν ὕλη τους τήν προμηθεύονται μέ τήν παρατήρηση ἀπό τή φυσική καί κοινωνική πραγματικότητα, τή μορφή ὅμως στά ἔργα τους τή δίνει ἡ ἔμπνευση, δηλαδή ἡ φαντασία. Ἄλλά δέν εἶναι μόνο στίς καλές τέχνες ἀπαραίτητη ἡ ζωηρή καί γόνιμη φαντασία· καί τά μεγάλα ἐπιστημονικά ἔργα, οἱ «ὑποθέσεις» πού ἐρμηνεύουν τά φαινόμενα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, προϋποθέτουν πλούσια καί τολμηρή φαντασία. Ἡ ἀπλή παρατήρηση δέν ἀρκεῖ· πρέπει νά συναρμολογηθοῦν καί νά ὀργανωθοῦν, νά συμπληρωθοῦν καί νά ἐπεκταθοῦν τά δεδομένα τῆς σέ μεγάλες συνθέσεις («θεωρίες»), γιά νά φωτιστοῦν μέ τό φῶς τῆς ἔλλογης ἐρμηνείας τά γεγονότα, καί οἱ συνθέσεις αὐτές κατασκευάζονται ὄχι μόνο μέ τήν κρίση ἀλλά καί μέ τήν ἐπινοητική φαντασία.

Μεγάλη ἐπίσης εἶναι ἡ ἀξία τῆς φαντασίας στόν πρακτικό βίο. Ὁ ἔμπορος, ὁ ἐπαγγελματίας, ὁ τεχνίτης μέ τή φαντασία καταστρώνουν τό πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τους καί ἐπινοοῦν τά μέσα πού θά τοῦς φέρουν ἀσφαλέστερα καί γρηγορότερα στούς σκοπούς των. Βέβαια ἡ βάσανος τῶν σχεδίων καί ἡ ὀριστική ἐκλογή ἐκείνου πού τελικά θά προτιμηθεῖ, γίνεται μέ τήν κ ρ ί σ η. Ἡ φαντασία ὅμως, προεκτείνοντας καί συμπληρώνοντας τά δεδομένα τῆς πείρας, πλάθει τό πλῆθος τῶν πιθανῶν συνδυασμῶν πού ὀδηγοῦν στό στόχο, καί πού θά κληθεῖ ὁ κριτικός στοχασμός νά τοῦς ἀποτιμήσει ὠστοῦ, γιά νά δοθεῖ στό πρόβλημα ἡ καλύτερη λύση. Ὅσο λοιπόν πιά γόνιμη εἶναι ἡ φαντασία, τόσο ὁ ἀριθμός καί ἡ ποικιλία τῶν συνδυασμῶν εἶναι μεγαλύτερη, ἐπομένως τόσο περισσότερο διευκολύνεται καί κατευθύνεται ἡ κρίση στήν ἐπιλογή τῆς. Πολλές φορές ἡ ἀποτυχία ὀφείλεται ὄχι στήν ἀνεπάρκεια τῆς κρίσης, ἀλλά στή στεριότητα τῆς φαντασίας. Στούς ἀνθρώπους μέ φτωχή φαντασία, τῆς δράσης ὁ ὀρίζων εἶναι πολύ στενός καί ἐπομένως οἱ πιθανότητες τῆς ἐπιτυχίας περιορισμένες.

Τό ποιόν καί ἡ δύναμη τῆς φαντασίας ἀνήκουν στά φυσικά κεφάλαια τοῦ ἀνθρώπου· ἡ καλή ἀγωγή μπορεῖ νά τά ἀξιοποιήσει περισσότερο, ὄχι καί νά ἀναπληρώσει τίς ἐλλείψεις τους.

Η ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

1. Χῶρος καί χρόνος

Στή γλώσσα τοῦ κοινοῦ νοῦ τὰ ἀντικείμενα, γιά τή συνείδηση πού ἀντιλαμβάνεται, εἶναι ἡ π ρ ά γ μ α τ α (π.χ. τό τραπέζι, ἡ στέγη, τό δέντρο· ἀκόμα καί τὰ σώματα ζώων καί ἀνθρώπων) ἢ γ ε γ ο ν ό τ α (ἡ θροντή, ὁ περίπατος, μιὰ ἐμπορική ἢ πολεμική ἐπιχείρηση κ.τ.λ.). Τά πράγματα μᾶς δίνουν ἀναπότρεπτα τήν ἐντύπωση ὅτι κατέχουν ὀρισμένο χ ῶ ρ ο, ἔχουν δηλαδή μῆκος, πλάτος καί πάχος (ἢ ὕψος)· τὰ γεγονότα ὅτι ἀπλώνονται (καλύτερα: ξετυλίγονται) σέ ὀρισμένο χ ρ ό ν ο, ἔχουν δηλαδή διάρκεια· ἀρχή καί τέλος. Πράγματα πού δέν κατέχουν ὅπωςδήποτε χῶρο καί γεγονότα χωρίς καθόλου διάρκεια εἶναι κάτι πού δέν μπορούμε νά τό ἀντιληφθοῦμε, ἀκόμη καί νά τό φανταστοῦμε. Χῶρος καί χρόνος εἶναι βασικά καί ἀναφαίρετα πλαίσια τῆς συνείδησης πού ἀντιλαμβάνεται, σύμφυτα μέ τή λειτουργία τῆς.

Πῶς ἀραγε σχηματίζεται ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καί τοῦ χρόνου;

2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας

Στό θέμα τοῦ χώρου πρέπει νά διακρίνουμε δύο ζητήματα: α. τήν ἀντίληψη τῆς ἐ π ι φ ά ν ε ι α ς (τῶν δύο διαστάσεων: μῆκους καί πλάτους) καί β. τήν ἀντίληψη τοῦ θ ά θ ο υ ς ἢ τῆς ἀπόστασης (τῆς τρίτης διάστασης), γιατί τό καθένα παρουσιάζει ἰδιαίτερες δυσκολίες.

Ὅπτικοί ἐρεθισμοί, σέ μεγάλο ἀριθμό, ὅταν ἐπιδρῶν ταυτόχρονα πάνω στά μάτια μας, προκαλοῦν μιάν ἐντύπωση χαρακτηριστικά διάφορη ἀπό ἰκείνην πού ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἀκουστικοί ἐρεθισμοί.

Όσαδήποτε και όποιαδήποτε ήχητικά κύματα κι αν διεγείρουν τό αισθητήριο τής ακοής, ποτέ δέ γεννιέται ήχος τοπικά άπλωμένος· ό ήχος δέν έχει ποτέ επιφάνεια. Αντίθετα ή όραση συναρμολογεί τά αισθήματά της κατά τό σχήμα μιās έκτεινόμενης επιφάνειας. Τό πρόβλημα λοιπόν πού έχει νά λύσει ή Ψυχολογία, είναι: Πώς μέ τή συσσώρευση πολλών όπτικων αισθημάτων γεννιέται ή εικόνα τής τοπικής έκτασης; Πώς (μέ άλλες λέξεις), όταν μέ τίς ηλεκτρομαγνητικές κυμάνσεις έρεθίζονται γειτονικά σημεία του άμφιβλοτροειδή χιτώνα, τά όπτικά αισθήματα, αντί νά διαδέχονται τό ένα τό άλλο ή νά συμπλέκονται όπως τά ακουστικά, παρατάσσονται έτσι, ώστε νά μήν προκαλείται ή έντύπωση ενός πολύχρωμου μωσαϊκού από διαχωρισμένες κηλίδες, αλλά ή εικόνα μιās επιφάνειας;

Τό ίδιο πρόβλημα παρουσιάζεται και κατά τήν αντίληψη του λεγόμενου ά π τ ι κ ο υ χ ώ ρ ο υ. Τό χώρο τόν αντιλαμβανόμαστε όχι μόνο μέ τήν όραση αλλά και μέ τήν άφή. Όταν μέ κλειστά μάτια περιφέρουμε τά δάχτυλα του χεριού μας άπάνω στή λεία ράχη ενός βιβλίου, χωρίς από πριν νά γνωρίζουμε τό αντικείμενο πού χαϊδεύουμε, έχουμε τήν έντύπωση ότι άγγίζουμε μιάν επιφάνεια. Πώς όμως τά αισθήματα τής πίεσης, πού ταυτόχρονα ή διαδοχικά σχηματίζονται στή συνειδησή μας μέ τή διεγερση των σπαρμένων άπάνω στο δέρμα μας άπτικων θηλών, παρατάσσονται (κατά τόν ίδιο τρόπο όπως και τά όπτικά) και αισθανόμαστε ότι κάτω από τά δάχτυλά μας άπλώνεται μιá επιφάνεια; Τό φαινόμενο τούτο παρατηρείται μόνο στήν όραση και τήν άφή, όχι και στις άλλες αισθήσεις.

Πειραματικά αποδείχτηκε ότι και μέ τό άπλουστάτο όπτικό αισθημα έχουμε τήν έντύπωση μιās ελάχιστης έστω έκτασης. Εάν περιορίσουμε στο μηδέν τήν επιφάνεια μιās κόκκινης π.χ. κηλίδας, εξαφανίζεται μαζί μέ τήν έκταση και τό αισθημα του κόκκινου χρώματος. Ωστε ή έκταση φαίνεται νά είναι πρωταρχική και άναφαιρέτη ιδιότητα του όπτικού αισθήματος. Και μέ αύτήν όμως τήν παραδοχή, δέν έξηγείται άκόμα γιατί ό έρεθισμός πολλών παράπλευρων σημείων του άμφιβλοτροειδή χιτώνα έχει ως άποτέλεσμα τή συναρμολόγηση των άπλων έντυπώσεων τής έκτασης κατά τέτοιο τρόπο, ώστε στο τέλος νά σχηματίζεται ή εικόνα μιās επιφάνειας πού άπλώνεται.

Άπάνω στο δέρμα μας πειραματιζόμαστε μέ τό αισθησιόμετρο πού μοιάζει μέ διαβήτη. Εάν πλησιάσουμε παραπολύ τίς

δύο αίχμές του ὄργάνου καί τό τοποθετήσουμε στήν ἐπιδερμίδα ενός ἀνθρώπου (πού ἔχει βέβαια κλειστά τά μάτια καί δέν παρακολουθεῖ τό πείραμα μέ τήν ὄραση), αὐτός θά ἔχει μόνο ἀπλό αἶσθημα πίεσης, θά αἰσθάνεται δηλαδή ὅτι πιέζεται ἕνα μόνο σημεῖο τοῦ σώματός του, ἐνῶ στήν πραγματικότητα εἶναι δύο τά σημεῖα πού ἐρεθίζονται. Ἐάν ἔπειτα ἀπομακρύνουμε τίς αἰχμές τοῦ ὄργάνου, τή μίαν ἀπό τήν ἄλλη, καί ἐπαναλάβουμε τό πείραμα, γεννιέται στόν ἄνθρωπό μας ἡ ἐντύπωση ὅτι τό σημεῖο τῆς ἐπιδερμίδας του πού πιέζεται γίνεται κάπως πλατύτερο, ἀπλώνεται, ἔχει ἐπιφάνεια. Καί μόνο ὅταν ἀπομακρύνουμε ἀρκετά τίς αἰχμές τοῦ αἰσθησιομέτρου, ἔχει τό ὑποκείμενο τοῦ πειράματος τήν ἐντύπωση ὅτι ἐρεθίστηκαν δύο διαφορετικά σημεῖα τῆς ἐπιδερμίδας του. Στήν τελευταία περίπτωση, ἡ ἀπόσταση τῶν αἰχμῶν ποικίλλει κατά τά μέρη τοῦ σώματος. Ὡστε, ὅπως ἀποδείχνει ἡ πειραματική ἔρευνα, ἡ ἐντύπωση τῆς ἔκτασης εἶναι συνυφασμένη καί μέ τά ἀπλούστερα ἀπτικά αἰσθήματα. Πάλι ὁμως δέν ἐξηγεῖται πῶς ἡ ταυτόχρονη ἢ διαδοχική διέγερση τῶν ἀπτικῶν ὀργάνων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή συναρμολόγηση τῶν αἰσθημάτων ἔτσι, ὥστε νά σχηματίζεται ἡ ἐντύπωση τῆς ἐπιφάνειας.

Ἡ πιθανότερη ἐξήγηση τοῦ φαινομένου εἶναι, ὅτι δέν ἔχουμε ἀ-ἴ-σ-θ-η-σ-η, ἀλλά ἀ-ν-τ-ί-λ-η-ψ-η τῆς ἐπιφάνειας. Καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή δέ γεννιέται μέ μόνη τήν ὄραση ἢ μέ μόνη τήν ἀφή. Ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέ μυϊκά καί στατικά αἰσθήματα καί παραστάσεις, πού τίς ἀποκτοῦμε ὅταν κινούμε χέρια καί πόδια καί ὀλόκληρο τό σῶμα μας πρός διάφορες διευθύνσεις, καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὑλικό σ-υ-ν-τ-ά-σ-ε-τ-α-ι μέ τή βοήθεια τῆς φαντασίας ἀπό τήν κριτική, τή συνθετική δηλαδή καί ὀργανωτική ἐνέργεια πού χαρακτηρίζει τή συνείδησή μας, ἔτσι ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού γίνεται κατά τήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξης τοῦ ἀτόμου ἀλλά καί τοῦ εἶδους «ἄνθρωπος») νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται ἡ ἀ-ν-τ-ί-λ-η-ψ-η-τ-ῆ-ς-ἐ-π-ι-φ-ἀ-ν-ε-ι-α-ς. (Ἐδῶ ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅσα εἶπαμε γιά τήν ἀντίληψη στό κεφ 1ο, §§ 3 καί 4).

Ἐπομένως ὄχι μόνη ἡ πείρα, ἀλλά καί μιά ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα συνεργάζεται γιά τό σχηματισμό αὐτῆς τῆς ἀντίληψης. Ἡ πείρα μᾶς δίνει τή γνώση τῆς διάταξης τῶν σημείων τοῦ χώρου, τῶν διευθύνσεων: ἀπάνω - κάτω, δεξιά - ἀριστερά, καθῶς καί τῶν τιμῶν

τοῦ μεγέθους. (Στήν ἀπόκτηση τῶν γνώσεων τούτων βοηθεῖ πολὺ ἡ μυϊκὴ αἰσθησις κατὰ τὴν κίνηση τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν ὀριζόντια καὶ κατακόρυφα· τὰ μάτια κάνουν αὐτές τίς κινήσεις, γιὰ νὰ πέσουν οἱ φωτεινὲς ἀκτίνες ἀπάνω στὴν ὠχρὴ κηλίδα τοῦ ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα, στὴ θέση δηλαδὴ τῆς καλύτερης ὄρασης· βλ. κεφ. 4ο, § 4). Ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καὶ ἰκανότητα συντάσσει καὶ διαρθρώνει τίς ὀπτικές, ἀπτικές καὶ κινητικὲς παραστάσεις στοῦ σχῆμα - πλαίσιο τῆς ἐπιφάνειας.

Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι οἱ γεννημένοι τυφλοὶ σχηματίζουν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας μόνον μὲ τὰ ἀπτικά καὶ τὰ κινητικὰ αἰσθήματα καὶ τίς ἀντίστοιχες παραστάσεις.

3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα

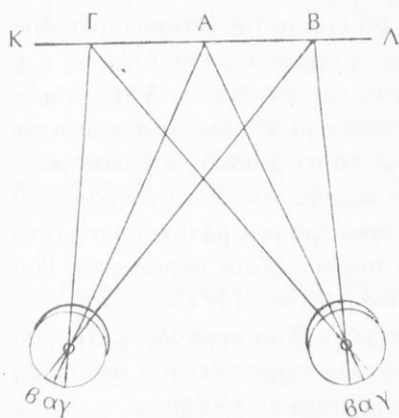
Ἡ ἀντίληψη τῆς τρίτης διάστασης τοῦ χώρου, τοῦ βάθους, θέτει τὸ ἐξῆς πρόβλημα: Ἀφοῦ ἡ εἰκόνα (εἶδωλο) τῶν ἀντικειμένων σχηματίζεται ἀπάνω στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα «γραφικὰ», δηλαδή μόνον κατὰ μῆκος καὶ πλάτος, ὅπως γίνεται καὶ στὴ φωτογραφικὴ πλάκα, πῶς ἐμεῖς βλέπουμε τὰ ἀντικείμενα «πλαστικά», δηλαδή καὶ μὲ βάθος;

Τὰ αἰσθητηριακά δεδομένα εἶναι ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα:

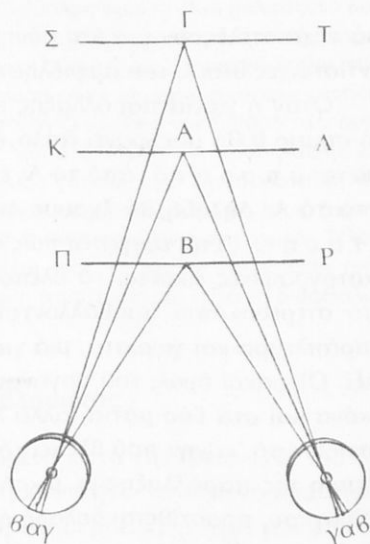
Ἄς παραστήσουμε σχηματικὰ τὴ διεύθυνση τῶν φωτεινῶν ἀκτίνων ποὺ ἐρεθίζουν τὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα τῶν δύο ματιῶν κατὰ τὴν ὀπτικὴ ἐντύπωση. Σχῆμα 1: Ἐάν ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπέναντί μας σημείου Α σχηματίζεται στοῦ κέντρο α τῆς ὠχρῆς κηλίδας καὶ τῶν δύο ματιῶν, τότε ἡ εἰκόνα τοῦ σημείου Β, ποὺ βρίσκεται στοῦ ἴδιου μὲ τὸ Α ἐπίπεδο ΚΛ, θὰ σχηματιστεῖ ἀπάνω στὸν ἀμφιβληστροειδῆ χιτώνα καὶ τῶν δύο ματιῶν πρὸς τὰ ἀριστερά τοῦ α καὶ στὴν ἴδια ἀπόσταση· δηλαδή σὲ θέσεις ἀ ν τ ῖ σ τ ο ἰ χ ε ς. Τὸ ἴδιο θὰ γίνῃ καὶ μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ σημείου Γ, ποὺ βρίσκεται στοῦ ἴδιου ἐπίπεδο ΚΛ· θὰ σχηματιστεῖ δηλαδή σὲ θέσεις ἀντίστοιχες, ἀλλὰ αὐτὴ τὴ φορά πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ Α καὶ στὰ δύο μάτια.

Ἐάν ὁμως τὰ σημεῖα Β καὶ Γ δὲ βρίσκονται στοῦ ἴδιου ἐπίπεδο μὲ τὸ Α, ἀλλὰ τὸ Β κεῖται μ π ρ ο σ τ ᾶ στό Α, καὶ τὸ Γ π ῖ σ ω ἀπὸ τὸ Α, τότε κατὰ τὸ σχῆμα 2 θὰ συμβεῖ τὸ ἐξῆς:

Ἡ εἰκόνα τοῦ Β, ποὺ βρίσκεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ Α (στό ἐπίπεδο ΠΡ), στοῦ ἑνα μάτι θὰ σχηματιστεῖ πρὸς τὰ ἀριστερά τοῦ α καὶ στοῦ ἄλλο μάτι πρὸς δεξιὰ τοῦ α, δηλαδή σὲ θέσεις μ ἦ ἀ ν τ ῖ -

Σχ. 1

Σχ. 2

στο ιχέος· επίσης, ή εικόνα του Γ, πού βρίσκεται πίσω από τό Α (στό επίπεδο ΣΤ), στό ένα μάτι θά σχηματισθεί πρós τά δεξιά του α καί στό άλλο μάτι πρós τά άριστερά του α, πάλι σέ θέσεις μή άντίστοιχες. Οι γωνίες βοα καί γοα λέγονται γωνίες παράλλαξης, καί τό μέγεθος τους εξαρτάται από τήν απόσταση μεταξύ των σημείων ΒΑ καί ΓΑ, καθώς καί από τήν απόσταση των σημείων τούτων από τό επίπεδο των ματιών μας. Ίδου τώρα ή σημασία αυτής τής γωνίας για τήν όπτική έντύπωση των αντικειμένων:

Όταν ή γωνία παράλλαξης είναι μεγάλη, τότε, εάν έχουμε προσηλωμένο τό βλέμμα στό σημείο Α, τό Β θά μās φανεί όχι άπλό, αλλά διπλό, γιατί ή εικόνα του σχηματίζεται σέ μή άντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδη χιτώνα των δύο ματιών· έτσι έχουν άμοιβαία προσαρμωστεί τά δύο όργανα. (Τό φαινόμενο τούτο μπορούμε νά τό παρατηρήσουμε καί μόνοι μας μέ τό έξής άπλό πείραμα: άς προσηλώσουμε τό βλέμμα σέ μιά μακρινή από μās επιφάνεια καί άς ύψώσουμε ένα δάχτυλο του χεριού μας έως τήν εύθεία γραμμή του βλέματος· τότε θά ίδουμε τό δάχτυλό μας διπλό· ό λόγος είναι ότι έχουμε μιάν εικόνα του μέ τό δεξί μας μάτι καί μιάν άλλη μέ τό άριστερό, πού δέν συμπίπτουν

γιά ν' αποτελέσουν μιά και μόνη εικόνα, εφόσον σχηματίζονται σέ μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδη χιτώνα).

Όταν ή γωνία παράλλαξης είναι μικρή, τότε μέ τίς ίδιες συνθήκες τό σημείο Β θά μάς φανεί άπλό, αλλά θά έχουμε τήν έντύπωση ότι θρίσκειται μ π ρ ο σ τ ά από τό Α· επίσης τό σημείο Γ άπλό, αλλά π ί σ ω από τό Α. Δηλαδή, θά έχουμε αντίληψη του θ ά θ ο υ ς ή τής ά π ό σ τ α σ η ς. (Έτσι εξηγείται πώς αντικείμενα μέ δύο διαστάσεις, σάν τίς φωτογραφικές εικόνες, τά βλέπουμε μέ τό στερεοσκόπιο «πλαστικά». Στο στερεοσκόπιο προβάλλονται δύο εικόνες του ίδιου αντικειμένου παράπλευρα και χωριστά, μιά για τό άριστερό μας μάτι και μιά για τό δεξί. Οί φακοί όμως του όργάνου δέν παρουσιάζουν άκριβώς τήν ίδια εικόνα και στά δύο μάτια, αλλά λίγο διαφορετική τήν εικόνα του ενός ματιού από 'κείνην που βλέπει τό άλλο μάτι. Έτσι προκαλείται τό φαινόμενο τής παράλλαξης μέ μικρή γωνία και σχηματίζεται ή έντύπωση του όγκου, προστίθεται δηλαδή ή τρίτη διάσταση, τό βάθος).

Όταν τέλος ή γωνία παράλλαξης είναι παραπολύ μικρή, τότε τό γεγονός ότι οί εικόνες των δύο αντικειμένων έχουν σχηματιστεί σέ μή αντίστοιχες θέσεις του άμφιβληστροειδη χιτώνα των δύο ματιών δέν έχει καμιάν επίδραση στην όπτική μας έντύπωση, και βλέπουμε τά αντικείμενα στο ίδιο επίπεδο. (Γι' αυτόν τό λόγο δέν μπορούμε νά αντιληφθούμε τό βάθος ή τή μεταξύ τους απόσταση αντικειμένων που βρίσκονται πολύ μακριά μας, και εύκολα γελιέται στην περίπτωση αυτή ή όρασή μας, όπως λ.χ. συμβαίνει μέ τά σκηνικά των κινηματογραφικών ταινιών).

Όστε έντύπωση του βάθους έχουμε, όταν οί εικόνες ενός αντικειμένου στον άμφιβληστροειδη χιτώνα των δύο ματιών δέν είναι έντελώς όμοιες και από τή διαφορά τους γεννιέται τό φαινόμενο τής παράλλαξης μέ μικρή γωνία. Καθώς στρέφονται οί βολβοί των ματιών προς τό σημείο τής προσήλωσης πάντοτε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε ή εικόνα του νά σχηματίζεται, για κάθε μάτι, στη θέση τής καλύτερης όρασης (στην ώχρη κηλίδα του άμφιβληστροειδη χιτώνα), τά αντικείμενα που βρίσκονται σέ μικρήν απόσταση από μάς δέν παρουσιάζουν τήν ίδια άκριβώς όψη και στά δύο μάτια μας, γιατί κάθε μάτι τά βλέπει από διαφορετική θ έ σ η· έτσι γεννιέται παράλλαξη μέ μικρή γωνία, μέ αποτέλεσμα νά τά βλέπουμε όχι «γραφικά» αλλά «πλαστικά», δηλαδή μέ τρίτη διάσταση.

Ἐπομένως ἡ παράλλαξη προϋποθέτει τὴ διόφθαλμη ὄραση. (Καί μάλιστα τὰ δύο μάτια νά βρίσκονται στό ἴδιο ἐπίπεδο· ἡ πάπια λ.χ. βλέπει σάν τόν μονόφθαλμο, ἄλλοτε μέ τό ἓνα καί ἄλλοτε μέ τό ἄλλο μάτι). Πῶς ὅμως βλέπει τό βάθος τῶν ἀντικειμένων ὁ μονόφθαλμος; Στήν περίπτωση αὐτή οἱ σημαντικότεροι ὀπτικοί παράγοντες εἶναι οἱ ἑξῆς: Ἡ ἀπόσταση ὑπολογίζεται ἀπό τόν ἀριθμό τῶν ἀντικειμένων πού βρίσκονται ἀνάμεσα στό μάτι καί στό σημεῖο τῆς προσηλωσης καί ἀπό τό γνωστό ἢ ὑποτιθέμενο μέγεθός τους. Ἐπειτα, ἀπό τήν προοπτική ἀλλοίωση τῶν ἀντικειμένων καί τίς μεταβολές πού παρουσιάζει ἡ ὄψη τους, ὅταν ὁ παρατηρητής κινεῖται πρὸς τό μέρος τους ἢ ἀπομακρύνεται ἀπ' αὐτά. Τέλος, ἀπό τίς ἀναλογίες τῆς σκιάς τῶν ἀντικειμένων καί τῆ μερική ἀπόκρυψή τους ἀπό ἄλλα. Μέ τὰ ἴδια στοιχεῖα ὑπολογίζεται ἡ ἀπόσταση καί κατὰ τὴ διόφθαλμη ὄραση.

4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος

Αὐτά εἶναι τὰ αἰσθητηριακά δεδομένα κατὰ τήν ἐντύπωση τοῦ βάθους. Ἐξακολουθεῖ ὅμως νά μένει ἀναπάντητο τό βασικό ἐρώτημα: Πῶς, ἐνῶ τό «εἶδωλο» ἀπάνω στόν ἀμφιβληστροειδή χιτώνα τῶν ματιῶν ἔχει δύο μόνο διαστάσεις, ἐμεῖς τό βλέπουμε μέ τρεῖς; Πῶς διαφοροποιεῖται στήν ἐντύπωσή μας τό «ἐμπρός» καί τό «πίσω», τό κοντινότερο ἀπό τό μακρινότερο ἐπίπεδο;

Ἀσφαλῶς καί ἐδῶ (ὅπως καί στήν περίπτωση τῶν ἐντυπώσεων τῆς ἐπιφάνειας) παίζουν σημαντικό ρόλο τὰ μ υ ἱ κ ἄ (καί στατικά) αἰσθήματα, καί γενικά οἱ κινητικές παραστάσεις. Γιά ν' ἀγγίξω π.χ. τό σημεῖο Α τοῦ ἐπιπέδου ΚΛ (σχ. 2), κάνω ὀρισμένη μυϊκή προσπάθεια· γιά νά πλησιάσω ἔπειτα τό σημεῖο Γ τοῦ ἐπιπέδου ΣΤ, ἡ προσπάθειά μου γίνεται μεγαλύτερη, γιά τό σημεῖο Β τοῦ ἐπιπέδου ΠΡ μικρότερη κ.ο.κ. Ἐτσι αἰσθάνομαι καί μυϊκά τήν ἀπόσταση.

Γιά νά σχηματιστεῖ ὅμως ἡ ἀ ν τ ἰ λ η ψ η τοῦ βάθους, δέν ἀρκεῖ ἡ εἰσφορά τῶν αἰσθήσεων. Θά ἐπαναλάβουμε καί γι' αὐτήν ὅ,τι εἴπαμε ἤδη γιά τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας: Ὀπτικά αἰσθήματα καί παραστάσεις συνείρονται μέ μυϊκά αἰσθήματα καί κινητικές παραστάσεις, καί τό ἐποπτικό τοῦτο ὕλικό μέ τῆ βοήθεια τῆς φαντασίας σ υ ν τ ἄ σ σ ε τ α ἰ ἀπό τήν κριτική (= συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησῆς μας ἔτσι, ὥστε ὡς προϊόν ὅλης αὐτῆς τῆς διεργασίας (πού ἔχει γίνεῖ ἀπό τούς μακρινούς προγόνους μας καί ἀπό μᾶς τούς ἴδιους στήν πρώτη φάση τῆς ἐγκόσμιας ὑπαρξῆς) νά σχηματίζεται καί νά ἐμπεδώνεται (μαζί μέ τήν ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας) ἡ ἀ ν τ ἰ λ η ψ η τ ο ὕ

βάθος των αντικειμένων. Καί ἐδῶ λοιπόν ἡ ἔμφυτη προδιάθεση καί ἰκανότητα καί ἡ πείρα συνεργάζονται στενά.

Ἡ ἐξήγηση αὐτῆ ἐπιβεβαιώνεται καί ἀπό τίς παρατηρήσεις πού ἔγιναν στούς γεννημένους τυφλοῦς πού ἀνέβλεψαν μέ ἐγχείρηση τῶν ματιῶν. Στήν ἀρχή δέν ἀντιλαμβάνονται τήν ἀπόσταση καί τό βάθος τῶν αντικειμένων πού τώρα τά βλέπουν γιά πρώτη φορά. Σιγά - σιγά ὅμως συνειρνοῦν οἱ ὀπτικές μέ τίς κινητικές ἐμπειρίες τους, καί ἡ ἔμφυτη κριτική ἐνέργεια τῆς συνείδησής τους διαρθρώνει τίς ἐντυπώσεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε ἀρχίζουν καί νά βλέπουν τά ἀντικείμενα μέ τρεῖς διαστάσεις, δηλαδή νά ἀποκτοῦν τήν ὀπτική ἀντίληψη τοῦ τρισδιάστατου χώρου. Ἔως τότε εἶχαν ἀντίληψη τοῦ βάθους, ὅπως καί τῆς ἐπιφάνειας, μόνο μέ τήν ἀφή καί τή μυϊκή αἴσθηση.

5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καί χρονικές σχέσεις

Ὅρισμένες διευκρινίσεις στό θέμα τοῦ χρόνου εἶναι ἀπαραίτητες γιά τήν ὀρθή κατανόησή του.

Πρέπει ἐξαρχῆς νά κάνουμε διάκριση μεταξύ χρονικῶν ἰδιοτήτων καί χρονικῶν σχέσεων.

Ὁ χρόνος ἔχει μιάν ιδιότητα: τή διάρκεια. Ἡ διάρκεια εἶναι ἄλλοτε πλήρης («γεμάτη» ἀπό κάτι πού γίνεται) καί ἄλλοτε κενή (π.χ. ἡ παύση στή μουσική: δέν ἀκούεται «τίποτε»).

Οἱ χρονικές σχέσεις εἶναι δύο: τό ταυτόχρονο καί ἡ διαδοχή.

Στή σχέση τῆς διαδοχῆς διακρίνονται τρία στάδια ἢ φάσεις: τό παρελθόν, τό παρόν καί τό μέλλον.

Τά περιεχόμενα τοῦ χρόνου (τά «συμβαίνοντα» ὅπως γίνονται ἀντιληπτά) τά αἰσθανόμαστε εἴτε σάν ἀνεξάρτητα τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, εἴτε σάν νά ἀνήκουν σέ ὁμάδες μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή» Π.χ. στή φράση:

«Τά χιόνια δέν πρόκειται οὔτε σήμερα νά λιώσουν»

οἱ συλλαβές κατά τό χρονικό τους ποιόν (=τή διάρκειά τους) ἀποτελοῦν μονάδες ἀνεξάρτητες τῆ μιάν ἀπό τήν ἄλλη. Ἀντίθετα οἱ συλλαβές στόν σολωμικό στίχο:

«Τοῦ πα / τέρα / σου σάν / ἔρθεις / δέ θά / βρεῖς πα / ρά τόν / τάφο»
- υ / - ' υ / - υ / - ' υ / - υ / - ' υ / - υ / - υ

συγκροτοῦν μιάν ὀκταμερῆ ὁμάδα μέ ὀρισμένη χρονική «μορφή».

Τῆ δεύτερη περίπτωση τήν ὀνομάζουμε ρυθμική ἄρθρωση τοῦ χρόνου ἢ ἀπλῶς ρυθμό.

Τό ζήτημα τώρα γιά τήν ψυχολογία τοῦ χρόνου εἶναι, πῶς ἀποκοῦμε γνώση:

α. τῆς μόνης χρονικῆς ιδιότητας: τῆς διάρκειας·

β. τῶν χρονικῶν σχέσεων: τοῦ ταυτόχρονου καί τῆς διαδοχῆς, τῆς ἀπλῆς διαδοχῆς καί τοῦ ρυθμοῦ.

6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας

Τῆ διάρκεια τήν πληροφοροῦμαστε διαμέσου ὄλων τῶν αἰσθήσεων: κάθε αἴσθημα ἔχει διάρκεια, μέ ὀποιοδήποτε ὄργανο κι ἂν σχηματίζεται μέσα στή συνείδησή μας. «Ἐκταση», ὅπως εἶπαμε (§ 2), ἔχουν ὡς ἀναπόσπαστην ιδιότητα τά ὀπτικά καί τά αἰσθήματα τῆς ἀφῆς. Ἡ διάρκεια εἶναι κοινή ιδιότητα ὄλων· ἀδύνατο νά ὑπάρξει ὀποιαδήποτε αἰσθητηριακή ἐντύπωση χωρίς «ἀρχή» καί «τέλος», χωρίς δηλαδή κάποια διάρκεια. Ἀπό τό γεγονός ὁμως ὅτι κάθε αἴσθημα διαρκεῖ, δέν ἐξηγεῖται ἀκόμη πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τόν χρόνο σάν συνεχῆ καί ἀδιάκοπη διάρκεια, ὅπως ἀκριβῶς δέν ἐξηγεῖται καί ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας ἀπό τό γεγονός ὅτι μαζί μέ τά ἀπλοῦστερα ὀπτικά καί ἀπτικά αἰσθήματα μᾶς «δίνεται» καί ἡ ἐκταση. Ἄν μόνη πηγή τῆς ἀντίληψης τοῦ χρόνου ἦσαν οἱ αἰσθήσεις, τότε ὁ χρόνος θά ἦταν γιά τή συνείδησή μας μιᾶ ἀσυνεχῆς σειρά στιγμῶν μέ μικρά ἢ μεγάλα χάσματα, ἕνα εἶδος μωσαϊκοῦ ἀπό ἀσυγκόλλητα πετράδια, καί ὄχι ὕφασμα, ὅπου τά νήματα συνενωμένα ἀποτελοῦν ἐνιαία καί συμπαγή μάζα – ὅπως θιώνεται ἀπό τή συνείδησή μας ἡ χρονική διάρκεια.

Πρέπει λοιπόν νά δεχτοῦμε καί γιά τό χρόνο τήν ἐξήγηση πού δώσαμε στό χῶρο. Ὅτι δηλαδή δέν ἔχουμε αἴσθηση, ἀλλά ἀντίληψη τοῦ χρόνου, καί ὅτι ἡ ἀντίληψη αὐτή σχηματίζεται μέ τή διεργασία αἰσθημάτων καί παραστάσεων ἀπό τήν κριτική (=συνθετική καί ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης· αὐτή διαρθρώνει τά χρονικά στοιχεῖα τοῦ ἐπιστημολογικοῦ ὕλικου ἔτσι, ὥστε νά πάρουν τή «μορφή» τῆς συνεχοῦς καί ἀδιάκοπης διάρκειας.

7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων

Καί τίς χρονικές σχέσεις (τό ταυτόχρονο, τήν ἐπαλληλία παρελθόντος, παρόντος καί μέλλοντος, καί τό ρυθμό) τίς πληροφορούμαστε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Ἀλλά δέν εἶναι οὔτε ἡ ἴδια οὔτε τῆς ἴδιας σημασίας ἡ συμβολή ὄλων τῶν αἰσθήσεων στήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων. Σημαντική εἶναι ἡ εἰσφορά τῶν ὀργάνων αἰσθημάτων μέ τήν περιοδική τους ἐμφάνιση· πείνα καί χορτασμός, δίψα καί κόρος, ἀκμή καί κάματος τρέφουν τήν ἀντίληψη τοῦ «πρίν» καί τοῦ «ὕστερα» μέ τά συναισθήματα τῆς προσδοκίας καί τῆς ἱκανοποίησης πού προκαλοῦν. Τά ὀργανικά αἰσθήματα μᾶς βοηθοῦν καί στόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού «πέρασε». (Ἔχει παρατηρηθεῖ ὅτι ὅσοι πάσχουν ἀπό ἀναισθησία τῶν ἐσωτερικῶν ὀργάνων χάνουν τήν ἱκανότητα τῆς σωστής ἐκτίμησης τοῦ χρόνου). Ἐξίσου σημαντική γιά τήν ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων εἶναι καί ἡ εἰσφορά τῶν μυϊκῶν αἰσθημάτων (ἀπό τήν κίνηση τῶν μελῶν τοῦ σώματος). Ἡ τάση πρὸς τή μετατόπιση καί ἡ μυϊκή κόπωση ἐναλλάσσονται: δίνουν λοιπόν τήν ἐντύπωση τῆς διαδοχῆς. Μέ τό αἶσθημα τῆς κόπωσης ἔχουμε καί μέτρο γιά τόν ὑπολογισμό τοῦ χρόνου πού διαθέσαμε γιά ἕνα ἔργο: τά κουρασμένα πόδια λ.χ. μᾶς πληροφοροῦν ὅτι βαδίσουμε πολλήν ὥρα. Στήν ἀντίληψη τῆς ρυθμικῆς ἄρθρωσης τοῦ χρόνου ἡ συνείδηση γυμνάζεται μέ τά ὀργανικά αἰσθήματα τῶν παλμῶν τῆς καρδιάς, μέ τά ὀπτικά αἰσθήματα τοῦ «πλήρους» καί τοῦ «κενοῦ» καί ἰδίως μέ τά ἀκουστικά αἰσθήματα ἀπό ρυθμικά τραγούδια. Γενικά, ἡ συμβολή τῆς ἀκοῆς στήν ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι μεγάλη, ἐπειδή οἱ ἀκουστικές ἐντυπώσεις ἔχουν μικρή διάρκεια καί, ὅταν εἶναι ἀλλεπάλληλες, διακρίνουμε τή διαδοχή τους εὐκόλα.

Στήν ἀντίληψη τοῦ παρελθόντος βοηθεῖ πολύ τόν ἄνθρωπο ἡ μνήμη καί στήν ἀντίληψη τοῦ μέλλοντος ἡ φαντασία. Ἡ ἀνάπλαση παλαιῶν ἐντυπώσεων μέ τή μορφή μνημονικῶν παραστάσεων ὡς βίωμα ἀποτελεῖ ἀμνηστική ἀναγωγή στό παρελθόν· καί ἡ τάση τῆς φαντασίας νά προσχεδιάζει, νά μᾶς δίνει τήν πρόγευση τῶν γεγονότων πού περιμένουμε, ἀποτελεῖ ἀναγωγή στό μέλλον.

Αἰσθήσεις ὅμως, μνήμη καί φαντασία συνεισφέρουν μόνο τό ὕλικό. Ἐκεῖνη πού θά διεργαστεῖ τό ὕλικό τοῦτο, ὥστε ν' ἀποκτήσει τήν τάξη τῶν σχέσεων τοῦ χρόνου, εἶναι ἡ κριτική (=συνθετική - ὀργανωτική) ἐνέργεια τῆς συνείδησης

Ἄς σημειωθεί ὅτι συγκρινόμενη πρὸς τὴν ἀντίληψη τοῦ χώρου ἢ ἀντίληψη τοῦ χρόνου εἶναι προϊόν πολυπλοκότερης ἐπεξεργασίας τῶν αἰσθητηριακῶν δεδομένων, λεπτότερο ἔργο τῆς διαμορφωτικῆς ἐνέργειας τῆς συνείδησης. Γιά τοῦτο μερικοὶ ψυχολόγοι ὑποθέτουν ὅτι τὰ ζῶα ἔχουν ἄρκετά ἀνεπτυγμένη ἀντίληψη τοῦ χώρου, ὄχι ὅμως καὶ τοῦ χρόνου (ἰδίως τῶν χρονικῶν σχέσεων).

ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

1. Ἐξήγηση τῶν ὄρων

Ἀναφέραμε πολλές φορές ὡς τώρα (στή διαδικασία τῆς ἀντίληψης) τήν κριτική ἐνέργεια τῆς συνείδησης. Εἶναι καιρός πλέον νά τή μελετήσουμε ἀπό κοντά.

Συνήθως ὀνομάζεται σκέψη ἢ στοχασμός. Ἄλλά καί οἱ δύο λέξεις ἔχουν τό μειονέκτημα ὅτι στή γλώσσα μας σημαίνουν ἄλλοτε τήν ἐνέργεια τοῦ σκέπτεσθαι ἢ τοῦ στοχάζεσθαι καί ἄλλοτε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της. (Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τή λέξη κρίση· σημαίνει καί τό κρίνειν καί τό «κρίμα»). Γιά τοῦτο θά προτιμήσουμε τήν ὀνομασία διανόηση, πού σημαίνει μόνο τήν ἐνέργεια τοῦ διανοεῖσθαι, ἀφοῦ, γιά νά ὀνομάσουμε τό ἀποτέλεσμα ἢ τό προϊόν της, ἔχουμε στή γλώσσα μας τή χωριστή λέξη διάνοημα.

Ἄς δηλώσουμε πάντως ἀμέσως, ὅτι στίς σελίδες μας οἱ ὄροι «κριτική ἐνέργεια» καί «διανοητική ἐνέργεια» ἔχουν τήν ἴδια ἐντελῶς σημασία: διανοοῦμαι θά πεῖ (ὅπως θά ἐξηγήσουμε στά ἐπόμενα) κρίνω, καί κρίνω θά πεῖ διανοοῦμαι.

Ὅσο γιά τήν πολύχρηστη καί πολύσημη λέξη λόγος, ἐδῶ θά τή μεταχειριστοῦμε μέ τή σημασία (ὄχι τῆς ἀνώτερης καί καθαρότερης σφαίρας τοῦ πνεύματος ἢ τοῦ πειθαρχημένου ἀπό δικούς του νόμους νοῦ, ὅπως συμβαίνει σέ μερικά παλαιά καί νέα φιλοσοφικά συστήματα, ἀλλά) τῆς ἐναρθητικῆς λαλίας, μέ τήν ὁποία ἐκφράζεται ὁ ἄνθρωπος· γιά νά διατυπώσει τίς ἀντιλήψεις, τίς σκέψεις, τίς συγκινήσεις, τίς ἐπιθυμίες του κτλ. τόσο πρός τόν ἑαυτό του ὅσο καί πρός τοῦς ὁμοίους του.

2. Ἡ σύλληψη τῶν σχέσεων

Ὅταν παρατηροῦμε δύο γραμμές ἢ δύο σχήματα ἢ ἄλλου εἶδους

πράγματα, ανακαλύπτουμε (πολλές φορές χωρίς προσπάθεια ή χρονοτριβή, αλλά με τό πρῶτο κιόλας βλέμμα) ὅτι εἶναι ἴσα ἢ ἄνισα, ὁμοία ἢ διάφορα, συναφή ἢ ἀνεξάρτητα κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αὐτές λέγουμε ὅτι διαπιστώνουμε μιά σ χ έ σ η μεταξύ δύο (ἢ περισσότερων) ἀντικειμένων. Μέ τίς φράσεις «τό α εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό β» ἢ «τό γ εἶναι ἀνόμοιο πρὸς τό δ» ἢ «τό ε βρίσκεται πρὸς τά δεξιὰ τοῦ ζ» κ.τ.λ. ἐννοοῦμε, ὄχι ὅτι ἔχουμε ἀντιληφθεῖ «τό α καί τό β», «τό γ καί τό δ», «τό ε καί τό ζ» κ.ο.κ., ἀλλά ὅτι ἔχουμε συλλάβει μιά ὀρισμένη σ χ έ σ η (μεγέθους, ὁμοιότητας, τοποθέτησης) πού ὑπάρχει ἀνάμεσά τους. Πειραματικά ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι μπορούμε νά ἔχουμε ἐντύπωση ἢ παράσταση δύο (ἢ περισσότερων) πραγμάτων, χωρίς ταυτόχρονα καί κατ' ἀνάγκη νά ἔχουμε συλλάβει καί τή σχέση (ἢ τίς σχέσεις) τους. Βλέπουμε λ.χ. δύο (ἢ περισσότερα) σχήματα πού μᾶς ἐπιδείχνουν, καί προβαίνουμε σέ περιγραφή καί χαρακτηρισμό τους, ἀλλά μᾶς διαφεύγει ἡ ἰσότητα, ἡ συνάφεια ἢ ἡ ἀλληλεξάρτηση, δηλαδή ἡ σχέση τους.

Ἀπό τοῦτο συμπεραίνουμε ὅτι ἡ σύλληψη μιᾶς σχέσης εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἀντίληψη τῶν δύο (ἢ περισσότερων) ὄρων της καί δέν ἐπιτρέπεται νά ταυτίζεται μαζί της. Οὔτε οἱ ἐντυπώσεις καθαυτές οὔτε οἱ παραστάσεις μέ τή συνειρμική τους σύνδεση ἀρκοῦν γιά νά μᾶς δώσουν τήν πληροφορία ὅτι ἀνάμεσα στά ἀντικείμενά τους ὑπάρχουν αὐτές ἢ ἐκεῖνες οἱ σχέσεις. Ἡ σύλληψη λοιπόν τῶν σχέσεων εἶναι ἕνα ξεχωριστό συνειδησιακό γεγονός, ἀπόκτημα τῆς συνείδησης πού ὀφείλεται σέ μιάν ἄλλη ἐνέργειά της, ὄχι ἀπλῶς καί μόνο στήν αἴσθησι καί στά παράγωγά της.

Αὐτή τήν ψυχική λειτουργία τήν ὀνομάζουμε: δ ι α ν ὀ σ η. Τίς σχέσεις –λέγουμε– δέν τίς αἰσθανόμαστε, ἀλλά τίς διανοοῦμαστε. Εἶναι ὄχι αἰσθητά, ἀλλά διανοητά γνωρίσματα τῶν ἀντικειμένων.

3. Ἡ ἀφαίρεση

Τῆ σύλληψη τῶν σχέσεων τήν προετοιμάζει καί τή διευκολύνει ἡ προσοχή. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου θά ἐξετάσουμε τίς ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης.) Καί ἀντίστροφα, ἡ ἀνακάλυψη σχέσεων κατευθύνει καί δυναμώνει τήν προσοχή. Ἔργο καί τῶν δύο εἶναι ἡ ἀ φ α ἱ ρ ε σ η – μέθοδος ἐξαιρετικά ἀποδοτική καί στίς θεωρητικές καί στίς πρακτικές ἀπασχολήσεις τοῦ ἀνθρώπου.

Όταν συγκεντρώνουμε την προσοχή μας σε μερικά μόνο στοιχεία μίας σύνθετης έντύπωσης (π.χ. ενός ζωγραφικού πίνακα ή μίας μουσικής σελίδας), τὰ στοιχεία αυτά προβάλλονται μέσα στη συνειδησή μας, γίνονται έντονότερα και σαφέστερα αισθητά (αυτή είναι η **θ ε τ ι κ ή** ή **α φ α ί ρ ε σ η**), και παράλληλα παραμερίζονται τὰ υπόλοιπα, «ξεθωριάζουν» (ή άλλη όψη του φαινομένου: η **α ρ ν η τ ι κ ή** ή **α φ α ί ρ ε σ η**). Μέ την απομόνωση αυτή όρισμένων στοιχείων μέσα στις έντυπώσεις μας, γίνεται ταχύτερα και καθαρότερα η σύλληψη των σχέσεών τους (από τή διανόηση). Συμβαίνει όμως και τό αντίστροφο: όταν η διανοούμενη συνειδησή μας συλλάβει μία σχέση μέσα στα στοιχεία όρισμένης έντύπωσης, η προσοχή μας στρέφεται άμέσως προς τούς **ό ρ ο υ ς** αυτής της σχέσης, μέ αποτέλεσμα οί όροι αυτοί νά προβάλλονται έντονα παραμερίζοντας τὰ υπόλοιπα στοιχεία.

Ίδού ένα άπλό πείραμα πού βεβαιώνει τή συνεργασία διανόησης και προσοχής στην άφαίρεση: "Ας δείξουμε σ' ένα πρόσωπο πίνακα, όπου έχουν τυπωθεί πολυάριθμα μικρά τετράγωνα σχήματα κόκκινα, γαλάζια, πράσινα και κίτρινα μέ τόν έξης τρόπο: όλα τὰ άλλα εκτός από τὰ πράσινα είναι ανακατωμένα χωρίς καμιά τάξη· τὰ πράσινα όμως, μέσα στό άτακτο πλήθος, έχουν τοποθετηθεί μέ τέτοιο τρόπο, ώστε όλα μαζί νά σχηματίζουν κανονικό κύκλο –και άς ρωτήσουμε τόν άνθρωπό μας: τί βλέπει; . Στην αρχή θά μäs απαντήσει ότι έχει τήν έντύπωση μωσαϊκού μέ πολύχρωμα πετράδια, όπου υπάρχει άταξία και σύγχυση. Σέ λίγο όμως η έντύπωσή του αλλάζει· έχει συλλάβει τίς σχέσεις των πράσινων τετραγωνιδίων, τὰ έχει απομονώσει από τό πλήθος και τώρα βλέπει καθαρά τόν κανονικό πράσινο κύκλο πού σχηματίζουν· τὰ άλλα, τὰ άτακτα, έπαψε νά τὰ βλέπει, σαν νά μήν υπάρχουν γι' αυτόν. Η άφαίρεση (ή απομόνωση της «μορφής») έγινε εδώ, όταν η διανόηση συσχέτισε όρισμένα έποπτικά στοιχεία, τὰ «έπιασε μαζί», και όδήγησε τήν προσοχή νά περιοριστεί σ' αυτά παραμελώντας, «σβήνοντας», όλα τὰ άλλα, τὰ «άσχετα».

Διανοούμενοι λοιπόν προσέχουμε, και όταν προσέχουμε διανοούμεμαστε: συσχετίζουμε δηλαδή όσα αντιλαμβανόμαστε. Μέ άλλες λέξεις: **ό ρ γ α ν ώ ν ο υ μ ε** κατά κάποιο τρόπο, βάζουμε τ **ά ξ η** στό πεδίο της αντίληψής μας. Τό πρώτο βήμα προς αυτή τήν κατεύθυνση είναι η άφαίρεση (μέ τίς δύο όψεις της: τή θετική και τήν άρνητική).

4. 'Ανάλυση καί σύνθεση

“Ας υποθέσουμε ότι για πρώτη φορά στή ζωή μας βλέπουμε έναν παλαιό χειροκίνητο φωνόγραφο, πού έχει τεθεί σέ λειτουργία, καί άκούμε τή μουσική πού παίζει. Τόν περιεργαζόμαστε πολλήν ώρα, άνοίγουμε τό κουτί, παρακολουθοῦμε τό μηχανισμό του, προσέχουμε ένα πρὸς ένα τά μέρη του, ξεετάζουμε τή συμβολή τοῦ καθενός στό τελικό αποτέλεσμα, καί τέλος εἴμαστε έτοιμοι νά δώσουμε σ' εκείνον πού θά μᾶς ρωτήσῃ «τί είναι αυτό;» τήν άπάντηση: «Τό μηχάνημα τοῦτο άποτελεῖται άπό ένα συντονισμένο σύστημα ὀργάνων, μέ τά ὁποία τά άποτυπωμένα σέ ειδικά κατασκευασμένο δίσκο ήχητικά κύματα άναπαράγονται τόσο καλά, ὥστε έχει κανείς τήν έντύπωση ὅτι άκούει τήν ἴδια τήν ὀρχήστρα πού έπαιξε τό αντίστοιχο μουσικό κομμάτι». Πῶς άποκτήσαμε αὐτή τή γνώση;

Πρῶτα μέ πολλές ὀπτικές, άκουστικές καί άπτικές έντυπώσεις σχημάτισαμε τήν αντίληψη δύο «άντικειμένων»: ενός μέσα στό χῶρο (τό πράγμα «φωνογράφος») καί ενός μέσα στό χρόνο (ή «άπόδοση σειρᾶς ήχων») – «Νά! τό κουτί... “Άκου τή μουσική!”». “Εως ἐδῶ φτάνει καί ένας άγριος τῆς ζούγκλας ἢ ένας ήλίθιος πού δέν μπορεί νά καταλάβει «πῶς άπό τό κουτί αυτό βγαίνει ἢ μουσική πού άκούει». Ἐμεῖς προχωρήσαμε πολύ περισσότερο: έρευνήσαμε καί άνακαλύψαμε τό πλήθος καί τήν ποικιλία τῶν σχέσεων πού υπάρχουν ανάμεσα στίς έντυπώσεις πού δεχτήκαμε, ὅταν περιεργαστήκαμε τό μηχάνημα, καί έτοι κατορθώσαμε νά συγκροτήσουμε μία π λ ή ρ η ν ο ή μ α τ ο ς εικόνα τοῦ αντικειμένου «φωνογράφος». Μέ άλλες λέξεις: ἄ ν α λ ὄ σ α μ ε τίς έντυπώσεις μας στά συστατικά τους στοιχεία, συλλάβαμε τίς μεταξύ τους σχέσεις, τ ἦ ν ἐ ξ ἄ ρ τ ῆ σ η π ο ὐ ἔ χ ε ι τ ὄ ἕ ν α ἄ π ὸ τ ὄ ἄ λ λ ο, καί ἄ ν α σ υ ν θ ἔ σ α μ ε σέ ενιαίαν εικόνα μέ έσωτερικήν ἀλληλουχία μόνο εκείνα τά στοιχεία πού άποτελοῦν τούς ὅρους τῶν σχέσεων παραλείποντας ὅλα τά λοιπά ὡς άσήμαντα. Στό παράδειγμά μας τά στοιχεία - ὅροι, πού άπομονώθηκαν καί περιλαμβάνονται στόν άπολογισμό μας κατά ζεύγη έξάρτησης, είναι τά εξής:

- Ἡ κίνηση τῆς βελόνας άπάνω στό δίσκο καί οἱ προκαλούμενες άπ' αὐτήν δονήσεις τῆς ήχητικῆς μεμβράνης.

- Οἱ ἔντομές τῆς ἐπιφάνειας τοῦ δίσκου καί ἡ προκαλούμενη ἀπ' αὐτές κίνηση τῆς βελόνας πού περνάει ἀπό πάνω τους.
- Ἡ περιστροφή τοῦ δίσκου καί τὸ ἀποκάτω ἐλατήριό πού δίνει τίς στροφές στό δίσκο.
- Ἡ συστροφή τοῦ ἐλατηρίου καί ἡ ἀποταμιευμένη σ' αὐτό ἐνέργεια ἀπό τὸ ἔργο τῶν χεριῶν πού στριφογύρισαν τὸ μοχλό.

Ἔτσι ὅλα τὰ ἄλλα (σχῆμα - χρῶμα τοῦ κουτιοῦ, ὑλικά κατασκευῆς κτλ.) θά παραλειφθοῦν.

Βέβαια ἡ γνώση αὐτὴ προϋποθέτει μνήμη καί φαντασία. Ἐάν δέ γνωρίζω ἀπὸ πρῖν πῶς ὁ ἦχος παράγεται ὡς ἐντύπωση ἀπὸ τὴν παλμική κίνηση τοῦ ἀέρα, καί πῶς ἡ περιστροφή ἑνὸς μοχλοῦ μπορεῖ νὰ θέσει σέ λειτουργία μιὰ σειρά τροχῶν πού μεταφέρουν τὴν κίνηση ἀπὸ τὸ ἓνα ἐπίπεδο στό ἄλλο κ.ο.κ.· καί ἐάν δὲν ἔχω τὴν ικανότητα ἀπὸ τὴν ὕλη μνημονικῶν παραστάσεων νὰ κατασκευάζω φανταστικές εἰκόνες, δὲν μπορῶ νὰ δεχθῶ τὸ νέο καί νὰ τὸ ἐξηγήσω. (Αὐτὴ τῆ διαδικασία τὴν ὀνομάζουμε ἀ φ ο ρ ὶ ω σ η). Προϋποθέτει ἀκόμη καί προσοχή, θεληματικὴ δηλαδή συγκέντρωση στὰ ὑποτιθέμενα καίρια στοιχεῖα τῶν ἐντυπώσεων, γιὰ νὰ γίνουν ἔντονα καί μὲ σαφήνεια ἀντιληπτά. Ὁ κύριος ὅμως παράγων σ' αὐτὴ τὴ γνώση εἶναι ἡ δ ι α ν ὀ η σ η· ἐκείνη ἀναλύει τὰ δεδομένα καί, ἀφοῦ ἀνακαλύψει τίς σχέσεις τους, τὰ συνθέτει σέ νέαν ὁλότητα, γιὰ νὰ δεῖξει τή λ ο γ ι κ ῆ τ ο υ ς τ ᾶ ξ η, τὴ δ ο μ ῆ τ οῦ ν ο ἡ μ α τ ὸ ς τους.

Γιὰ τοῦτο ὀνομάσαμε αὐτὴ τὴν ἐνέργεια τῆς συνείδησης σ υ ν θ ε τ ι κ ῆ καί ὀ ρ γ α ν ω τ ι κ ῆ. Ἔργο τῆς εἶναι ἡ ἀνασύνθεση ἢ ἀναδιοργάνωση μιᾶς ἀναλυθείσας ἐ π ο π τ ι κ ῆ ς ε ἰ κ ὸ ν α ς σέ ν ο η τ ῆ ν ὀ λ ὀ τ η τ α μὲ τὴν κατὰ λ ο γ ι κ ὸ τ ρ ὀ π ο συσχέτιση τῶν κύριων συστατικῶν στοιχείων τῆς. Καί ἐπειδὴ ἔτσι προχωροῦμε ἀπὸ τὴν ἐπιπόλαιη ἀντίληψη σὴ βαθύτερη γνώση τῶν πραγμάτων, λέγουμε ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν αἴσθηση, τὴ μνήμη καί τὴ φαντασία, ἡ γνώση ἀπαιτεῖ διανόηση.

5. Ἡ κρίση

Ἡ σύλληψη μιᾶς σχέσης γίνεται κάποτε τόσο αὐτόματα, ὥστε νομίζουμε ὅτι τὴ δεχτήκαμε παθητικά, μᾶς δόθηκε «ἀπέξω»· ἔτσι π.χ. διαπιστώνουμε ἀμέσως καί χωρὶς προσπάθεια τὴ διαφορὰ ἑνὸς κόκκινου

χαρτίου από ένα παρακαίμενο πράσινο. "Άλλοτε όμως ή ανακάλυψη μίας σχέσης απαιτεί ειδικήν εργασία: τή σ ύ γ κ ρ ι σ η. "Όταν λ.χ. απλώσουν μπροστά μας πλήθος χρωματιστά ύφασματα και μās δώσουν τήν έντολή νά βρούμε εκείνο πού παρουσιάζει τή μεγαλύτερη όμοιότητα μέ όρισμένο δείγμα, τότε πρέπει νά βάλουμε μέ τή σειρά κοντά στό δείγμα πού κρατούμε όλα όσα πλησιάζουν στό χρώμα του, γιά νά ανακαλύψουμε τό όμοιό του και ν' αποφανθούμε: «τούτο είναι πού ζητάτε». Σ' αυτή τήν περίπτωση δέν έχουμε π α θ η τ ι κ ή ν, αυτόματη σύλληψη σχέσης, αλλά έ ν ε ρ γ η τ ι κ ή συσχέτιση, πραγματικήν ανακάλυψη σχέσης.

"Ας προσέξουμε ότι, όταν αποφαινόμεσθε: «τούτο μοιάζει περισσότερο μέ τό δείγμα», δέ διατυπώνουμε μόνο τή σχέση τών δύο αντικειμένων, αλλά ταυτόχρονα δηλώνουμε ότι π α ρ α δ ε χ ό μ α σ τ ε, είμαστε βέβαιοι γιά τήν όμοιότητά τους. Τό αντίθετο συμβαίνει όταν παίρνουμε από τό σωρό άλλο ύφασμα και λέγουμε: «τούτο δέ μοιάζει καθόλου μέ τό δείγμα»: τώρα δηλώνουμε ότι ά π ο κ ρ ο ύ ο υ μ ε τήν όμοιότητά τους μέ βεβαιότητα πάλι. "Όστε οί προτάσεις:

«Τό Α μοιάζει μέ τό Β» και

«Τό Γ δέ μοιάζει μέ τό Β»,

καθώς και οί προτάσεις:

«Έάν αυτό τό σπíti έχει τόν αριθμό 10 στην όδό Πανεπιστημίου, τότε εδώ είναι τό γραφείο του φίλου μου Χ.» και

«Έάν αυτό τό σπíti έχει τόν αριθμό 10 στην όδό Πανεπιστημίου, τότε δέν είναι εδώ τό γραφείο του φίλου μου Χ.»

Περιέχουν στό νόημά τους κάτι περισσότερο από μιά συσχέτιση· εκφράζουν ταυτόχρονα ή τήν π α ρ α δ ο χ ή ή ότι δύο διακρινόμενα τό ένα από τό άλλο στοιχεία συνανήκουν στην ίδια τάξη εξαιτίας τής σχέσης πού έχουν, ή τήν ά π ό κ ρ ο υ σ η αυτής τής συνάρτησης. "Ότι αυτή ή παραδοχή και ή απόκρουση (μέ βεβαιότητα) είναι κάτι περισσότερο από τήν απλή διατύπωση μίας σχέσης, αποδειχεται από τό γεγονός ότι μπορεί νά μή δηλώνονται, και τότε οί προτάσεις έχουν διαφορετικό νόημα. Λέγω π.χ. «Ίσως τό Α νά μοιάζει μέ τό Β» ή «Μήπως τό Γ δέν μοιάζει μέ τό Β;». Στίς φράσεις αυτές διατυπώνεται θετικά ή άρνητικά μιά σχέση, αλλά δέ δηλώνεται ή προσωπική στάση μας άπέναντι στό ζήτημα, και γιά τούτο όποιος μās άκούει δέν ξέρει τί άκριβώς ύπο-

στηρίζουμε. Τήν πρώτη ονομάζουμε: ἄ π λ ῆ ν ἔ κ δ ο χ ῆ , τή δεύτερη: ἔ ρ ὠ τ ῆ σ η. Κ ρ ῖ σ ε ι ς εἶναι οἱ βέβαιες ἀποφάνσεις.

Ὡστε κ ρ ῖ σ η ονομάζεται ἡ παραδοχή ἢ ἀπόκρουση τῆς σύνταξης δύο διακρινόμενων (μέσα σ' ἓνα αἰσθητό ἢ νοητό πλήθος) στοιχείων ὡς ὄρων μιᾶς σχέσης. Ὄταν ἐκφράζει παραδοχή, ἡ κρίση λέγεται κ α τ α φ α τ ι κ ῆ, ὅταν ἐκφράζει ἀπόκρουση, λέγεται ἄ π ο φ α τ ι κ ῆ. Τό «ναί» καί τό «ὄχι» σ' αὐτή τήν περίπτωση σημαίνουν ἢ ὅτι οἱ ἴδιοι ἐλέγξαμε τό εὐρημά μας καί τό διατυπώνουμε μέ τήν ἀξίωση ὅτι εἶναι ἀληθές, ἢ ὅτι στηριζόμαστε στή μαρτυρία ἑνός ἄλλου, πού τή θεωροῦμε ἀuthεντική, καί γιά τοῦτο ἀποφαινόμεσθε μέ βεβαιότητα (ὅτι π.χ. «ὁ Θεός εἶναι δίκαιος»). –Οἱ περισσότερες κρίσεις μας ἀνήκουν στό δεύτερο εἶδος· γνήσιες ὁμως κρίσεις εἶναι οἱ πρώτες.

Ἡ τέλεια μέ λέξεις διατύπωση μιᾶς κρίσης περιέχει καί τούς δύο συναρτώμενους ὄρους τῆς σχέσης πού δηλώνεται: «Α Β» καί «Γ ὄχι Β», ἢ «Ἐάν Α τότε Β» καί «Ἐάν Γ τότε ὄχι Β». Πολύ συχνά ὁμως ἔχουμε στόν κοινό λόγο κρίσεις μονολεκτικές· π.χ. «δέντρο!», «ἀστράφτει» κτλ.–τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα ἐξυπνοοῦνται. Κάποτε πάλι μέ τό «ναί» ἢ τό «ὄχι» ἐκφράζουμε κρίσεις. Καί ἀπλή κίνηση τῆς κεφαλῆς πρὸς τά κάτω (κατάνευση) ἢ πρὸς τά πάνω (ἄρνηση) ἀρκεῖ νά ἐκφράσει κρίση. Ἄς σημειωθεῖ ὁμως ὅτι ἐπιφωνήσεις ὅπως: «Κύριοι!» ἢ «Προσοχή!» δέ σημαίνουν κρίσεις· εἶναι ἐπικλήσεις ἢ παραγγέλματα, ἐπομένως ἔχουν νόημα διαφορετικό.

6. Ὁ διαλογισμός

Ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται στήν κρίση μέ τή δήλωση τῆς παραδοχῆς ἢ τῆς ἀπόκρουσης μιᾶς σύνταξης σχετιζόμενων ὄρων, ἄλλοτε εἶναι ἄ μ ε σ η καί ἄλλοτε ἔ μ μ ε σ η. Ἐμμεση εἶναι ὅταν στηρίζεται ἀπάνω σέ ἄλλες κρίσεις, καί τότε ἡ πορεία πού ἀκολουθεῖ ἢ διανόηση· γιά νά φτάσει στήν τελική ἀπόφαση, ονομάζεται δ ι α λ ο γ ῆ σ μ ὁ ς.

Ἄς συγκρίνουμε λ.χ. τίς προτάσεις:

«Στό χρώμα τό ὕφασμα τοῦτο μοιάζει μ' ἐκεῖνο».

«Τοῦτο τό δέντρο εἶναι πιά νεκρό».

Μέ τήν πρώτη, ἡ βεβαιότητα πού ἐκφράζεται εἶναι ἄμεση· μόλις

βάλω κοντά τό ένα στό άλλο τά δύο ύφάσματα, άποφαινομαι άμέσως ότι έχουν τό ίδιο (ή παρόμοιο) χρώμα. Άν κανείς άμφιβάλλει, τόν προκαλούμε νά κάνει ο ίδιος τήν άντιπαραβολή μέ προσοχή, γιά νά βεβαιωθεί. Στή δεύτερη όμως πρόταση, ή διανόσή μας έφτασε οχι μέ μία, αλλά μέ πολλές κρίσεις πού τίς συναρμολόγησε, τίς ό ρ γ ά ν ω σ ε λ ο γ ι κ ά, γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα πού τώρα έκφράζει μέ βεβαιότητα. Γιά τούτο, εάν πάλι κανείς μάς διατυπώσει άντιρρήσεις, έπιχειρούμε νά τόν μεταπείσουμε έκθέτοντας άναλυτικά τήν ά π ό δ ε ι ξ ή μας, ως έξης περίπου:

«Τά νεκρά δέντρα έχουν ξερά κλαδιά.

Του δέντρου τούτου τά κλαδιά είναι ξερά.

Έπομένως τό δέντρο τούτο είναι νεκρό».

Όταν έκθέτουμε τά διανοήματά μας μέ αυτό τόν τρόπο, λέγουμε οχι άπλως ότι κρίνουμε, αλλά ότι δ ι α λ ο γ ι ζ ό μ α σ τ ε.

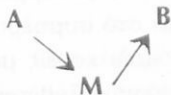
Ό διαλογισμός καί ή κρίση είναι μορφές τής ίδιας συνειδησιακής λειτουργίας πού τήν όνομάσαμε σ υ ν θ ε τ ι κ ή ν ή ό ρ γ α ν ω τ ι κ ή ν ένεργεια (μέ μία λέξη: κ ρ ι τ ι κ ή) καί πού κατασκευάζει τά προϊόντα της μέ τή μέθοδο τής άνάλυσης καί τής σύνθεσης (όπως είδαμε παραπάνω, § 4). Ίδου λ.χ. πώς εργάστηκε ή συνειδησή μας, γιά ν' άποδείξει ότι «τούτο τό δέντρο είναι νεκρό». Ά ν α λ ύ ε ι τούς δύο όρους «τούτο τό δέντρο» (Α) καί «δέντρο νεκρό» (Β) (πού τής παρουσιάστηκαν έ π ο π τ ι κ ά ένωμένοι μέσα στήν έντύπωση: «ένα νεκρό δέντρο») καί άνακαλύπτει ότι έχουν γνωρίσματα κοινά. Ένα άπ' αυτά, έκδηλο, είναι ότι καί τά «νεκρά δέντρα» καί «τούτο τό δέντρο» έχουν «κλαδιά ξερά» (Μ). Τώρα πλέον έχει τόν όρο (Μ) πού έγγυάται τή σχέση (Α Β) πού θέλει ν' άποδείξει. Ύστερα λοιπόν άπό τήν άνάλυση προβαίνει στή σ ύ ν θ ε σ η τών δύο άρχικων όρων, πού αυτή τή φορά είναι πλέον λ ο γ ι κ ά θεμελιωμένη. Η πορεία πού άκολούθησε μπορεί νά διατυπωθεί ως έξης:

«Α είναι Β, έπειδή Α είναι Μ καί Μ είναι Β».

Όστε ο διαλογισμός είναι άποδεικτική πράξη, μέ τήν όποία θεμελιώνεται ή βεβαιότητα μιās άπόφασης έμμεσα, δηλ. μέ τήν έξάρτησή της άπό άλλες.

(Στή Λογική αυτές οι άλλες αποφάνσεις λέγονται π ρ ο κ ε ί μ ε ν ε ς καί ή τελική σ υ μ π έ ρ α σ μ α).

Στίς σχέσεις του μέ τήν κρίση ό διαλογισμός δέν είναι ώς συνειδησιακή ενέργεια κάτι νέο. Είναι άπλώς σύμπλεγμα κρίσεων κατά τό σχήμα:

Ό αναγνώστης θά πρόσεξε ότι τή συνθετική καί όργανωτική παρέμβαση τής συνείδησης τή συναντήσαμε σέ όλα τά στάδια τής διαδικασίας τής γνώσης, πού μελετήσαμε: στήν έποπτεία, στήν αντίληψη, στήν κρίση, στό διαλογισμό. Τουτό είναι πραγματικά ένα από τά σπουδαιότερα πορίσματα τής ψυχολογικής έρευνας τών χρόνων μας: Ό συνείδηση καί όταν παίρνει πληροφορίες από τόν φυσικό καί τόν κοινωνικό (ιστορικό) κόσμο, καί όταν περιγράφει καί εξηγεί τά γεγονότα (μέ μεγαλύτερες ή μικρότερες αξιώσεις), μέ μιά λέξη: όταν γ ν ω ρ ί ζ ε ι ά ν τ ι - κ ε ί μ ε ν α, λειτουργεί βασικά κατά τόν ίδιο τρόπο, κι άς είναι κάθε φορά διαφορετικό τό επίπεδο τών άπασχολήσεών της, καί άλλα τά υλικά ή τό όργανο πού μεταχειρίζεται στό έργο της. Έπομένως μπορούμε ίσως, γιά λόγους πρακτικής εύκολίας, νά ξεχωρίζουμε τήν αντίληψη από τήν κρίση καί τίς δύο από τόν διαλογισμό, άκόμη καί νά δίνουμε ιδιαίτερο όνομα στό φορέα τής καθεμιάς («αισθήσεις» «διάνοια» «Λόγος»), άρκεί μόνο νά μή παρασυρόμαστε από τίς λεκτικές διακρίσεις μας καί νά μή πιστεύουμε ότι ή γνωστική λειτουργία μερίζεται σέ τομείς ανεξάρτητους μέ τό δικό του ό καθένας καθεστάς.

7. Ό έννοια

Ό διάνοηση γίνεται άσύγκριτα πιά άποδοτική (άποφασιστικότερη, δημιουργικότερη) στή διεργασία καί στή χρησιμοποίηση (γιά θεωρητικούς καί πρακτικούς σκοπούς) τών πληροφοριών πού έχει από τό φυσικό καί τόν κοινωνικό κόσμο, όταν στίς κρίσεις καί στούς διαλογισμούς της μεταχειρίζεται όρους γενικούς καί άφηρημένους, δηλαδή έννοιες.

Οί έννοιες είναι π λ ά σ μ α τ α τής διάνοησης, μέ τά όποια

ἀντιπροσωπεύεται ἀπεριόριστος ἀριθμὸς ἀντικειμένων πού ἀπό ὀρισμένην ἄποψη παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ὁμοιότητες καί ἐπομένως μποροῦν νά ὀνομαστοῦν μέ τήν ἴδια λέξη.

Λέγουμε λ.χ. «δύναμη», «δέντρο», «ἐργάζομαι», «τρέφομαι», «μαρασμός», «πλούτος», «αἰτία», «κίνηση» – καί μέ τούς ὅρους τούτους σχηματίζουμε κρίσεις, π.χ. :

«Τό δέντρο παθαίνει μαρασμό ὅταν δέν τρέφεται»

«Ἡ ἐργασία εἶναι πηγὴ πλούτου»

«Αἰτία τῆς κίνησης εἶναι ἡ δύναμη»

καί ἄλλες παρόμοιες, πού τίς ἀναπτύσσουμε σέ διαλογισμούς, εἴτε γιά ν' ἀποδείξουμε τήν ἀλήθεια τους, εἴτε γιά νά συμπεράνουμε ἀπ' αὐτές ἄλλες κρίσεις, ὅπως λ.χ. συμβαίνει στόν ἀκόλουθο διαλογισμό:

«Ἀφοῦ χωρίς δύναμη δέν ὑπάρχει κίνηση,

ἡ ἀκίνησία τοῦ τροχοῦ Χ θά ὀφείλεται σέ δύο λόγους:

ἢ δέν ἐπιδρᾷ ἀπάνω του καμιὰ δύναμη,

ἢ τόν ὠθοῦν δυνάμεις ἀντίρροπες πού ἡ μιὰ ἐξουδετερώνει τήν ἄλλη.

Ἐάν ἐρωτηθοῦμε:

- ποιό εἶναι οἱ προτάσεις αὐτές τό «δέντρο»;

(τό πεῦκο τῆς αὐλῆς μας μέ τά πεσμένα κλαδιά; ἡ ἐλιά στό κτῆμα τοῦ δεινά, ἐκεῖ στόν ἄκρη του τῆ βορινή; τό πλατάνι τῆς δημοσιᾶς τοῦ χωριοῦ μας, πού ὁ ἀσφαλτοστρωμένος δρόμος τοῦ στέρησε τό νερό; κτλ. κτλ.)

- ποιά ἡ «ἐργασία»;

(τό κέντημα; τό ζύμωμα; τό γράψιμο; ἡ ἀγοραπωλησία; κτλ.)

- καί ποιά ἡ «κίνηση»;

(ἡ ὀμαλή ἢ ἡ ἀνώμαλη μετατόπιση; ἡ γοργή ἢ ἡ ἀργή; ἡ εὐθύγραμμη ἢ ἡ περιστροφική; κτλ.)–

θά ἀπαντήσουμε ὅτι, ὅταν κάνουμε αὐτές τίς σκέψεις, δέν ἔχουμε στό νοῦ μας ὀρισμένο δέντρο, ὀρισμένην ἐργασία, ὀρισμένη κίνηση, ἀλλά γ ε ν ι κ ᾶ καί ἄ φ η ρ η μ ἔ ν α : τ ὄ δέντρο, τ ἦ ν ἐργασία, τ ἦ ν κίνηση. Ἐννοίες δηλαδή καί ὄχι παραστάσεις.

Στήν καθημερινή γλώσσα ταυτίζουμε (κακῶς) τίς λέξεις «ἐννοια» καί «νόημα». Λέγουμε π.χ. «Δέν καταλαβαίνω τήν ἐννοια τῶν λόγων σας». Βέβαια τό νόημα

μίας λέξης είναι συνάρτηση τῆς ἔννοιας πού διατυπώνεται μέ αὐτήν. Νόημα ὁμως καί ἔννοια δέν εἶναι τό ἴδιο πράγμα καί πρέπει νά μή συγχέονται. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τή λέξη «ἔννοια» μέ τή σημασία πού ἔχει στά φιλοσοφικά κείμενα, καί πού τήν ἐξηγοῦμε σ' αὐτήν ἐδῶ τήν παράγραφο.

8. Σχηματισμός τῶν ἔννοιῶν

Εἶπαμε σ' ἓνα προηγούμενο κεφάλαιο (7ο, § 3), ὅτι τίς παραστάσεις τίς χαρακτηρίζει κάποια ἀσάφεια καί ἀοριστία· εἶναι εἰκόνες ἀμυδρές καί παρουσιάζουν χάσματα. Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου οἱ ἐντυπώσεις ξεθωριάζουν, ἀποψιλώνονται ἀπό πολλές λεπτομέρειες καί γίνονται ἀπλουστερες, σχηματικότερες, γιατί ἡ μνήμη διατηρεῖ λίγα μόνο στοιχεῖα τους, ἐκεῖνα πού προοξέσαμε περισσότερο, ἐπειδή εἶχαν (καί ἐξακολουθοῦν ἀκόμη νά ἔχουν) ἄ ξ ἰ α γιά μᾶς. Καθώς ὁμως οἱ παραστάσεις ἀπλουστεύονται καί σχηματοποιοῦνται, πληθαίνουν καί γίνονται πῶς φανερός οἱ μεταξύ τους ὁμοιότητες. Ἔτσι μποροῦν νά συνδεθοῦν (εἴτε μνημονικά μέ τόν συνειρμό, εἴτε λογικά μέ τήν κρίση) καί ν' ἀποτελέσουν ὁ μ α δ ε ς. Στίς ὁμάδες αὐτές περιλαμβάνονται εἰκόνες ἀντικειμένων, πού ἐνδέχεται νά παρουσιάζουν διαφορές, ἔχουν ὁμως μεταξύ τους κάποιαν ἢ κάποιες χαρακτηριστικές καί ἐνδιαφέρουσες (γιά τήν προοπτική καί τίς ἀνάγκες τῆς ὥρας) ὁμοιότητες, εἴτε ὡς πρός τή σ ο σ τ α σ η τῶν ἀντικειμένων (π.χ. δαχτυλίδι χρυσό, λαβή χρυσή, νόμισμα χρυσό κτλ.) εἴτε – καί ἡ περίπτωση αὕτη εἶναι συνηθέστερη καί σπουδαιότερη – ὡς πρός τή λ ε ι τ ο υ ρ γ ἰ α τους, ὡς πρός τόν τρόπο δηλαδή πού παρεμβαίνουν καί ὑπηρετοῦν τή σκέψη καί τίς πράξεις μας (π.χ. ψωμί, τυρί, κρέας, γάλα, μέλι, φρούτα = τρόφιμα· ἀμάξι, πλοῖο, σιδηρόδρομος, αὐτοκίνητο, ἀεροπλάνο = μέσα συγκοινωνίας). Καί πλήθος ὁμοίων κατὰ τή σύσταση ἀντικειμένων ὑπάρχει στή Φύσῃ καί πολλά, διαφορετικά κατὰ τά ἄλλα, κατασκευάσματα τῶν τεχνῶν μποροῦν νά ικανοποιήσουν τήν ἴδια ἀνάγκη μας. Ἔτσι ἔχουμε πάμπολλες εὐκαιρίες καί ἀφορμές νά συγκεντρώνουμε τίς εἰκόνες τῶν ὁμοίων (κατὰ τή σύσταση ἢ κατὰ τή λειτουργία) ἀντικειμένων σέ ὁμάδες.

Οἱ παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ἴδια ὁμάδα, δέν συλλαμβάνονται μόνο σάν ἐνιαῖο σύνολο, ἀλλά συμβολίζονται καί μέ τήν ἴδια λ ἔ ξ η (πού μπορεῖ στήν ἀρχή νά σήμαινε ἢ μιάν ἀπ' αὐτές ἢ μιὰ χαρακτηριστικήν ιδιότητά τους) – ὅπως μέ τό ἴδιο ἐπίθετο ὀνομάζονται ὅλα τά μέλη μιᾶς οἰκογένειας. Καί ἔτσι «δέντρο» = ὅλα τά δέντρα· «ἐργασία» =

ὄλες οἱ ἐργασίες· «κίνηση» = ὄλες οἱ κινήσεις.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἔννοιες μποροῦμε νά σχηματίσουμε γιὰ κάθε ἀντικείμενο αἰσθητό ἢ νοητό: πρόσωπο, πράγμα, πράξη, κατάσταση, σχέση κ.τ.λ.

9. Νόημα καί λέξη

Ὅταν ὀνομάζουμε μέ λέξη ἢ λέξεις μίαν ἔννοια, δέν ξαναπλάθεται μέ σαφήνεια στή συνείδησή μας μιά ἢ περισσότερες ἀπό τίς παραστάσεις πού ἀνήκουν στήν ὁμάδα της, ἀλλά ἔρχεται στό νοῦ μας ἀόριστα καί συγκεχυμένα («συνηχεῖ» κατὰ κάποιο τρόπο μέ τή λέξη ἢ τίς λέξεις πού ἀκοῦμε) ὁλόκληρο τό πλήθος τῶν παραστάσεων τῆς ὁμάδας, μέ ἔξαρση ἑνός ἢ περισσοτέρων **χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων** πού εἶναι κοινά σέ ὄλες. Αὐτή ἡ συνοδεία καθορίζει τό νόημα τῆς ἔννοιας. Μέ τό ἄκουσμα λ.χ. τῶν λέξεων «μητροπολιτικός ναός» ἢ «κατάχρηση ἐξουσίας», δέν ἀναθυμούμαστε ὀρισμένο οἰκοδόμημα ἢ ἕνα συγκεκριμένο νομικό περιστατικό, ἀλλά, καθῶς ἀναδεύεται θολά μέσα μας ἕνας ἀριθμός παραστάσεων, ἐκεῖνες πού ἀποτελοῦν τό ἐπιπτικό περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν μας, στοχαζόμαστε ἕνα ἢ περισσότερα γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τόν ὁποιοδήποτε «μητροπολιτικό ναό» (τόν τύπο του) ἢ τήν ὁποιαδήποτε «κατάχρηση ἐξουσίας» (τόν τύπο της) – καί αὐτά ἀναφέρουμε ὅταν ρωτηθοῦμε τί ἐννοοῦμε μέ τίς λέξεις «μητροπολιτικός ναός» καί κατάχρηση «ἐξουσίας».

Ἔτσι, λίγο κατ' ὀλίγο, στή ρίγματα τῶν ἐννοιῶν καί φορεῖς τοῦ νοήματός τους γίνονται οἱ λέξεις μέ τίς ὁποῖες τίς ὀνομάζουμε, καί ἀδυνατοῦμε νά κρίνουμε ἢ νά διαλογιστοῦμε μέ ἔννοιες χωρῖς τίς λέξεις ὅπου συμπυκνώνεται καί περιορίζεται τό νόημά τους. Διανοοῦμαστε δηλαδή μέ λέξεις. Καί ἐξοικειωνόμαστε μαζί τους σέ τέτοιο βαθμό, ὥστε συλλαμβάνουμε τό νόημα τῶν ἐννοιῶν πού ἐκφράζουν, χωρῖς ἀνάπλαση σχετικῶν μέ τό περιεχόμενό τους παραστάσεων.

Διανόηση λοιπόν καί γλώσσα βρίσκονται σέ στενή μεταξύ τους συνάφεια. Ἡ ἔννοια στερεώνεται μόνον ὅταν ἐκφραστεῖ μέ λέξη ἢ λέξεις. Χωρῖς τήν ἀκριβή καί βόνιμη λεκτική διατύπωση, βρίσκεται σέ ρευστή κατάσταση, τό νόημά της ταλαντεύεται καί, ἐπομένως, οὔτε δικό μας κτῆμα γίνεται οὔτε στούς ὁμοίους μας μπορεῖ ν' ἀνακοινωθεῖ. Καί ἀντίστροφα ἡ γλώσσα ἀποκτᾷ σαφήνεια καί ἀκρι-

βεια όταν, με τις λέξεις της, εκφράζονται μεστές και ξεκάθαρες έννοιες. 'Η δικαιολογία «έχω σπουδαίες σκέψεις αλλά δυσκολεύομαι νά τις εκφράσω» δέ στέκει σκεπτόμαστε όσα εκφράζουμε, και γιά νά μιλήσουμε ή νά γράψουμε, πρέπει νά διανοηθούμε. Πλούτος και ακρίβεια στη γλώσσα σημαίνει γόνιμη και καθαρή σκέψη· και νους όξύς και φωτεινός μεταχειρίζεται γλώσσα πλούσια και ακριβή. Γιά τούτο ή ποιότητα της γλώσσας είναι δείκτης της παιδείας ενός άτομου και της στάθμης ενός πολιτισμού. Οι χαμηλής νοημοσύνης άνθρωποι έχουν γλώσσα φτωχή και δύσπλαστη· τό ίδιο και οι πρωτόγονες φυλές.

10. Έννοιες κοινές και επιστημονικές

Άφου τό περιεχόμενο των εννοιών (άρα και τό νόημα των λέξεων πού τις εκφράζουν) προσδιορίζεται άπό τό πλήθος και την ποικιλία των παραστάσεων πού «άποστάζονται» γιά νά σχηματιστούν τά πλάσματα αυτά της διάνοησης, και άπό την προοπτική μέ την όποία (ανάλογα μέ τά διαφέροντα και τις ανάγκες της) κάνει τή λογικήν «άπόσταξη» ή συνείδηση, έννοιες και λέξεις συναρτώνται στενά μέ την προσωπική του καθενός πείρα και φέρουν την άτομική του σφραγίδα. Μέ την άναστροφή όμως και την έπικοινωνία μέ τούς συνανθρώπους μας, δηλαδή μέ την κοινωνική συμβίωση, καθορίζεται μέ κάποιαν ακρίβεια και μονιμότητα τό περιεχόμενο των εννοιών (και τό νόημα των λέξεων) έτσι, ώστε μέ τις ίδιες εκφράσεις όλοι νά σκεπτόμαστε λίγο ως πολύ τά ίδια πράγματα, και έπομένως νά είναι δυνατή ή μεταξύ μας συνεννόηση.

'Αλλά και ύστερ' άπό την κοινωνική (=συμβατική) κωδικοποίησή τους οι έννοιες και οι λέξεις έξακολουθούν νά διατηρούν κάποιαν άοριστία και άσάφεια, όσο δέν τις έχει άκόμη έπεξεργαστεί ό επιστημονικός νους και δέν έχει καθιερώσει τό νόημά τους ή επιστημονική γλώσσα. Λέγουμε π.χ. «άρετή», «πλούτος», «πολίτευμα», «άριθμός» κτλ. και έννοούμε ποικίλα και δύσκολα καθοριζόμενα πράγματα. Αύτή την άοριστία και άβεβαιότητα προσπαθούν νά διαλύσουν οι επιστήμες (ή Φιλοσοφία, ή Οικονομική, ή Νομική, ή Μαθηματική) μέ την είσαγωγή και καθιέρωση των επιστημονικών εννοιών και όρων πού έχουν όσο τό δυνατόν περισσότερο ξεκάθαρο και άμετακίνητο νόημα.

'Η άπόλυτη ακρίβεια είναι και έδώ ένα ιδανικό άφθαστο. Τό νόημα μιās λέξης, κατά την έπιτυχημένη παρομοίωση ενός φιλοσόφου (του Άγγλου Bertrand Russell, 1872 - 1970), μοιάζει μέ τό χάρτινο δίσκο του στόχου στη σκοποβολή·

15. Έναρξη μαθημάτων και διατάξεις

Από τον πρώτο εθνικό νόμο που αφορά την εκπαίδευση, τον νόμο 157/1975, προέκυψε η ανάγκη να δοθεί η δυνατότητα των μαθητών να μετακινούνται από την περιοχή της κατοικίας τους στην περιοχή της φοίτησης, και αυτό πραγματοποιήθηκε με τον νόμο 179/1978 που αφορά την εκπαίδευση. Ο νόμος 179/1978 ορίζει ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα. Ο νόμος 179/1978 ορίζει επίσης ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα.

Ο νόμος 179/1978 ορίζει επίσης ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα. Ο νόμος 179/1978 ορίζει επίσης ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα. Ο νόμος 179/1978 ορίζει επίσης ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα.

Ο νόμος 179/1978 ορίζει επίσης ότι οι μαθητές που κατοικούν σε απόσταση μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα από το σχολείο τους, έχουν το δικαίωμα να μετακινηθούν στην περιοχή της φοίτησης, εφόσον η απόσταση από το σπίτι τους στο σχολείο είναι μεγαλύτερη από 10 χιλιόμετρα.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΨΥΧΙΚΟ ΜΑΣ ΚΟΣΜΟ

1. 'Ο όρος καί ἡ ἔννοια τοῦ συναισθήματος

1. Αἰσθήματα, παραστάσεις καί διανοήματα, τάσεις, ἐπιθυμίες καί ἀποφάσεις (θά μιλήσουμε γι' αὐτές στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου) δέν ἀφήνουν ἀπαθή τόν ἄνθρωπο, ἀλλά ἀπηχοῦν στό «θυμικό» του, ὅπως ἀπό πολλούς ὀνομάζεται τό βάθος τῆς συνείδησης. Τοῦ δίνουν δηλαδή χαρά ἢ λύπη, τόν ἐξεγείρουν ἢ τόν καθησυχάζουν, τόν εὐχαριστοῦν ἢ τόν στενοχωροῦν, τόν ἐνθαρρύνουν ἢ τόν φοβίζουν, τόν ἐξοργίζουν ἢ τόν ἱκανοποιοῦν, τόν ἐνθουσιάζουν ἢ τόν ἀπελπίζουν κ.ο.κ.

● Ὅταν λ.χ. μυρίζω ἕνα δροσερό λουλούδι ἢ τρώγω ἕνα νόστιμο καρπό, αἰσθάνομαι ἀ π ό λ α υ σ η· ἀντίθετα ἀ η δ ι ά ζ ω ἀπό τή μωδιά ἑνός χαλασμένου αὐγοῦ ἢ ἀπό τή γεύση ἑνός καθαρτικοῦ ἄλατιοῦ.

● Ὑστερ' ἀπό ἐπίπονη πορεία ἢ ἀνάπαυση γίνεται ἡ δ ο ν ι κ ά αἰσθητή στά μέλη μου· πολύωρη ἀναμονή χωρίς ἀποτέλεσμα μέ σ τ ε ν ο χ ω ρ ε ῖ .

● Ἡ ἀπροσδόκητη συνάντηση ἀγαπητοῦ προσώπου μοῦ δίνει χαρά· μιά ἐνοχλητική ἐπίσκεψη πού παρατείνεται μοῦ φέρνει δυσφορία.

● Μιά ἡρωϊκή πράξη μέ ἐνθουσιάζει· γιά τό ἀσύστολο ψεῦδος ἀγανακτῶ.

Ἡ ἀπόλαυση καί ἡ ἀηδία, ἡ ἡδονή καί ἡ στενοχώρια, ἡ χαρά καί ἡ δυσφορία, ὁ ἐnthουσιασμός καί ἡ ἀγανάκτηση καί τά παρόμοια ὀνομάζονται συναισθήματα.

Συναισθήματα λοιπόν εἶναι οἱ καταστάσεις μέ τίς ὁποῖες δηλώνεται ἡ διάθεση τῆς συνείδησης ἀπέναντι σέ ὅ,τι πληροφορεῖται (ἀντιλαμβάνεται, ἀναθυμᾶται, φαντάζεται, διανοεῖται) καί σέ ὅ,τι πράττει (ἀποφασίζει ἢ ἐπιθυμεῖ ἢ ἀπλῶς τείνει νά πράξει).

Τά συναισθήματα βιώνονται πάντοτε μαζί μέ γνωστικά ἢ βουλευτικά γεγονότα. Ἀδύνατο νά αἰστανθοῦμε χαρά ἢ λύπη, φόβο ἢ ὀργή, ἐnthουσιασμό ἢ ἀπογοήτευση κτλ. χωρίς νά ἔχουμε ἀντιληφθεῖ, θυμηθεῖ, φανταστεῖ, διανοηθεῖ ἢ χωρίς νά ἔχουμε ἀποφασίσει ἢ ἐπιθυμήσει ἢ ἐτοιμαστεῖ νά πράξουμε κάτι. (Γιά τά φαινόμενα τῆς χωρίς λόγο κατάθλιψης ἢ τοῦ χωρίς αἰτία φόβου θά μιλήσουμε παρακάτω, κεφ. 2ο, § 1).

Δέν πρέπει νά θεωροῦνται τά συναισθήματα παθητικῆς μόνο καταστάσεις. Γίνονται καί κίνητρα ἐνεργειῶν σέ πολλές λειτουργίες τῆς συνείδησης. Ὁ θαυμασμός π.χ. ἢ ἡ ἀποστροφή ὀξύνουν τήν ὄραση καί καθοδηγοῦν τή σκέψη νά διακρίνουν καλύτερα τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα ἑνός προσώπου ἢ ἔργου· ἡ ὀργή ἀπό μιά προσβολή δίνει τό θάρρος γιά τήν ἀνταπόδοση· ἡ ἀγάπη κάνει εὐκολούς πολλούς κόπους κτλ. Ἀποτελεῖ καί τοῦτο μίαν ἀπόδειξη ὅτι ἡ συνείδηση εἶναι ἐνιαία καί πάντοτε παρούσα τόσο στά ἐνεργήματα ὅσο καί στά παθήματά της.

Ὁ ὅρος συναίσθημα εἶναι γιά τήν ἑλληνική νεολογισμός (πιθανότατα ἀπό τή γερμανική *Mitempfindung*). Ἔχει τό μειονέκτημα ὅτι συνάπτει τά βιώματα τοῦ εἶδους τούτου μόνο μέ τά αἰσθήματα, ὄχι καί μέ τά ἄλλα ψυχικά γεγονότα. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή πιό ἀντιπροσωπευτικός εἶναι ὁ ἰσοδύναμος κατά τό ἄνοημα ὅρος συγκίνησις, ἐάν βέβαια ὀνομάσουμε μεταφορικά «κινήσεις» ὅλες τίς ἄλλες συνειδησιακές ἐνεργεῖες.

Ἡ γλώσσα μας λέγει χωρίς διάκριση συναισθήματα ἢ συγκινήσεις (ὡς οὐσιαστικά)· ὡς ἐπίθετο ὅμως ἐπικρατέστερος εἶναι ὁ «συναίσθηματικός» ἀπό τόν «συγκινησιακό». (Ὁ «συγκινητικός» ἔχει ἄλλη σημασία).

Μεταχειριζόμαστε ακόμη και τό ρήμα «συναισθάνομαι», ὄχι ὁμως μέ τό νόημα τοῦ «συγκινοῦμαι», ἀλλά ὡς ἰσοδύναμο περίπου μέ τό «ἔχω ἐπίγνωση αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ πράγματος».

2. Τά συναισθήματα στό σῶμα μας

Ἡ λειτουργία τῶν ἀγγείων καί τῶν ἀδένων (πού ρυθμίζεται ἀπό τό «συμπαθητικό» καί τό «παρασυμπαθητικό» νευρικό σύστημα, βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 2ο § 2) παίζει σπουδαιότατο ρόλο στίς συγκινήσεις μας. Ἡ καθημερινή πείρα βεβαιώνει τό πράγμα· τά συναισθήματα γ ρ ἄ φ ο ν τ α ι , κατά κάποιο τρόπο, ἀπάνω στό σῶμα μας. Λ.χ. στή χαρά ἢ ἀναπνοή εἶναι πιο γρήγορη καί ἐπιπόλαιη, ὁ σφυγμός ὑψηλότερος καί μακρότερος, τό αἷμα σπρώχνεται πρὸς τήν περιφέρεια καί τόν ἐγκέφαλο – ζωηρεύουμε καί κοκκινίζουμε. Στή λύπη ἢ ἀναπνοή ἐμποδίζεται καί γίνεται παραπολύ ἐπιπόλαιη, ἢ ἔπειτα ἀπό τήν ἀναχαίτηση γίνεται βαθιά καί ἀργή, ὁ σφυγμός εἶναι χαμηλότερος καί βραχύτερος, φεύγει ἀπό τόν ἐγκέφαλο τό αἷμα – ἀδυνατίζουμε καί χλωμιάζουμε.

Ἡ συσώρευση τοῦ αἵματος στήν περιφέρεια καί στόν ἐγκέφαλο αὐξάνει τήν ἱκανότητα τῶν αἰσθητηρίων ὀργάνων γιά νά δεχτοῦν τοὺς εὐχάριστους ἐρεθισμούς, ἐπομένως μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά διατηρήσει τή χαρά· ἐπίσης ἢ ἀναιμία στόν ἐγκέφαλο ἀναισθητοποιεῖ ὅπως ὅποτε τά ὄργανα εἰσοδοχῆς δυσάρεστων ἐρεθισμῶν, μπορεῖ λοιπόν καί αὐτή νά ἐρμηνευτεῖ ὡς τάση τοῦ ὀργανισμοῦ νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τή λύπη.

Ἐρεθισμοί μέ τοὺς ὁποίους προάγεται ἡ ζωή καί εὐνοεῖται ἡ ὁμαλή ἀνάπτυξη τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶναι εὐχάριστοι· ἀντίθετα γίνονται μέ δυσάρεσκεια δεκτοί ἐκεῖνοι πού βλάπτουν τήν ὑγεία καί δυσκολεύουν τόν ψυχικό βίο. Συμβαίνει βέβαια νά δοκιμάζουμε εὐχαρίστηση ἀπό τή γεύση γλυκοῦ δηλητήριου, καί δυσάρεσκεια ὅταν καταπίνουμε ἱαματικό φάρμακο πικρό. Ἀλλά ὁ κανόνας ἰσχύει γιά τό ἄμεσο ἀποτέλεσμα, ὄχι γιά τίς μακρινές συνέπειες τῶν ἐρεθισμῶν. Τό γλυκό δηλητήριο εἶναι εὐπρόσδεκτο καί τό πικρό φάρμακο ἀποκρουστικό μόνο γιά τή γλώσσα. Ὁ νοῦς ἔχει τά δικά του κριτήρια. Ἡ ὀρθή λ.χ. ἐκτίμηση τῶν ἔμμεσων ἀποτελεσμάτων μᾶς πείθει νά δεχτοῦμε μέ προθυμία μίαν ὀδυνηρή ἐγχείρηση, ὅταν πρόκειται νά ἀποκατασταθεῖ μ' αὐτὴν ἡ ὑγεία μας.

Τό πρόβλημα τίθεται ὡς ἐξῆς:

Χαρούμενοι γελοῦμε, λυπημένοι κλαίμε, θυμωμένοι χειρονομοῦμε, ἐνθουσιασμένοι κραυγάζουμε, φοβισμένοι τρέμουμε, ἀπελπισμένοι ζαρώνουμε κ.ο.κ. Μαζί δηλαδή μέ τίς συναισθηματικές καταστάσεις (ἀπό

κάποιο βαθμόν έντασης και πέρα, πού φυσικά ποικίλλει κατά τήν ιδιοσυγκρασία τών ατόμων και τό κλίμα του πολιτισμού) έμφανίζονται τρόποι σωματικής συμπεριφοράς: συστολή και διαστολή άγγείων, σύσπαση και χαλάρωση μυώνων, πλουσιότερη ή φτωχότερη έκκριση άδένων και όργανικά αισθήματα άκμής, κατάπτωσης, πνιγμού, ίλίγγου κτλ., πού έχουν τά έξής χαρακτηριστικά: είναι τυπικοί για κάθε περίπτωση, κοινοί στό είδος μας και έμφυτοι, όχι προϊόντα άγωγής, άνήκουν δηλαδή στήν κατηγορία τών ένστίκτων.

Υπάρχει λοιπόν στενή συνάρτηση μεταξύ συγκινήσεων και σωματικής συμπεριφοράς. Πώς πρέπει νά έννοήσουμε αυτή τή σχέση;

Έχει διατυπωθεί ή υπόθεση (θεωρία τών συγκινήσεων τών James-Lange) ότι τά συναισθήματα είναι προϊόντα όργανικών άλλοιώσεων ή όργανικών αισθημάτων. Μέ άλλους λόγους ότι: χαιρόμαστε έ π ε ι δ ή γελοΰμε, λυπούμαστε έ π ε ι δ ή κλαίμε, όργιζόμαστε έ π ε ι δ ή χειρονομούμε βίαια, δυσφορούμε έ π ε ι δ ή αισθανόμαστε δύσπνοια κ.ο.κ. (Αντίθετα πρós ό,τι πιστεύουμε: ότι δηλ. γελοΰμε έπειδή χαιρόμαστε, κλαίμε έπειδή λυπούμαστε κλπ.).

Τόσο όμως ή υπόθεση αυτή όσο και εκείνη πού κατατάσσει τά συναισθήματα στήν ίδια μέ τά αισθήματα κατηγορία βιωμάτων ή θεωρεί τό συναίσθημα ιδιότητα του αισθήματος και μιλεί για «συναισθηματικό τόνο» τών έντυπώσεων (όπως μιλεί για τό ποιόν και τήν «έντασή» τους) δέν εύσταθει. Μεταξύ συγκινήσεων και σωματικής συμπεριφοράς δέν υπάρχει ή σχέση τής αίτιότητας, γιατί, όπως μπορεί κανείς νά ίσχυριστεί ότι όργανικές άλλοιώσεις «γεννούν» τά συναισθήματα, έτσι μπορεί νά υποστηρίξει και τό αντίστροφο: ότι τά συναισθήματα «γεννούν» όργανικές άλλοιώσεις. Στήν περίπτωση αυτή και οι δύο όροι συνυπάρχουν άλληλένδετοι (χωρίς προτεραιότητα του ενός ή του άλλου) μέσα στό ίδιο γεγονός.

Απαράδεκτο επίσης είναι νά θεωρούνται τά συναισθήματα όμοιεδή μέ τά αισθήματα βιώματα ή μιά από τίς ιδιότητες τών κοινών αισθημάτων. Υπάρχουν αισθητήρια όργανα για τίς συγκινήσεις, όπως υπάρχουν για τίς έντυπώσεις; Έπειτα, ενώ όταν συνθλίβονται έως τήν έκμηδένιση οι ιδιότητες τών αισθημάτων (τό ποιόν και ή ένταση), αυτά έξαφανίζονται, δέν συμβαίνει τό ίδιο και μέ τόν υποτιθέμενο «συναισθηματικό τόνο» τους: ή συνεχής επανάληψη τών ίδιων άπαράλλαχτα έντυπώσεων μäs αφήνει στό τέλος άσυγκίνητους: εκείνες έξακολουθούν

νά σχηματίζονται, ό «συναισθηματικός τόνος» τους όμως παύει νά υπάρχει – ή μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα: οι τόσο ευχάριστες άλλοτε έντυπώσεις, γίνονται τώρα δυσάρεστες.

Τά συναισθήματα λοιπόν αποτελούν άλλη τάξη βιωμάτων.

3. Ίδιότητες τών συναισθημάτων

Πολλοί ψυχολόγοι διακρίνουν τίς διαστάσεις από τίς ιδιότητες τών συναισθημάτων. Διαστάσεις άλλοι παραδέχονται πολλές, άλλοι πάλι (όπως π.χ. ό W. Wundt) μόνο τρείς:

- α. χαρά - λύπη
- β. διεγερση - κατευνασμός
- γ. τέντωμα - χαλάρωση.

Ή επικρατέστερη είναι ή γνώμη ότι μιά μόνο διάσταση υπάρχει στά συναισθήματα, εκείνη πού χαρακτηρίζεται από τήν αντίθεση: Ή ευχάριση - δυσαρέσκεια.

Από τήν άποψη αυτή ένα συναίσθημα, όποιοδήποτε, θά είναι εύχάριστο ή δυσάρεστο.

Τών (ευχάριστων ή δυσάρεστων) συναισθημάτων ιδιότητες αναφέρονται τρείς: τό ποίον, ή ένταση και ή διάρκεια.

Ευχάριστησης και δυσαρέσκειας μπορούμε νά διακρίνουμε πολλές, διαφορετικές κατά τό ποιόν, περιπτώσεις:

Άλλη λ.χ. είναι (κατά τό ποιόν) ή ευχαρίστηση πού έχουμε από ένα χλιαρό λουτρό ύστερ' από μακρά πεζοπορία (ή ή δυσαρέσκεία μας από έναν επίμονο πονόδοντο), άλλη ή ευθυμία πού αισθανόμαστε από τήν άκμή τών σωματικών μας δυνάμεων στόν καθαρό άέρα του βουνού (ή ή δυσθυμία μας από μιά μεγάλη και χωρίς θετικό αποτέλεσμα σωματική κόπωση), και πάλι άλλη ποιοτικά είναι ή χαρά πού μās δίνει ή θέα ενός γλυπτου άριστουργήματος στό Έθνικό μας Μουσείο (ή ή άποστροφή πού αισθανόμαστε όταν βλέπουμε πόσο ένας άδέξιος ζωγράφος έχει κακοποιήσει στόν πίνακά του τό πρόσωπο μιάς ώραιας κόρης). Και τά τρία πρώτα μέλη του κάθε ζευγαριου είναι εύχάριστα συναισθήματα: (τά τρία δεύτερα, δυσάρεστα). Ή διαφορά τους όμως βρίσκεται στό ποιόν, και για νά τήν έπισημάνουμε ονομάζουμε τό πρώτο: ευχαρίστηση τών αισθήσεων (και τό αντίθετό του: δυσαρέσκεια τών αισθήσεων), τό δεύτερο: χαρά τής ζωής (τό αντίθετό του: λύπη τής

ζωής) και τό τρίτο: καλαισθητικήν ἀπόλαυση (τό ἀντίθετό του: ἀποστροφή ἀπό τήν ἀσχήμια ἢ τήν κακοτεχνία).

Ἐάν ἀναλύσουμε περισσότερο αὐτές τίς συναισθηματικές καταστάσεις, θά βεβαιωθοῦμε ὅτι διαφέρουν κατά τό ποιόν, ἐπειδή τό πρῶτο ζευγάρι προκαλεῖται ἀπό ὀργανικά αἰσθήματα, τό δεύτερο ἀπό ποικίλα αἰσθήματα ἐμπλουτισμένα μέ πολλές παραστάσεις, ἐνῶ στή γένεση τοῦ τρίτου μετέχει ὄχι μόνο ἡ ὄραση, ἀλλά καί ἡ μνήμη καί ἡ φαντασία καί ἡ διανόηση. Τό «ἀντικείμενο» λοιπόν εἶναι κάθε φορά διαφορετικό, καί ἐπομένως παραλλάζει τό ποιόν τῆς συναισθηματικῆς ἀπήχησης πού ἔχει μέσα στή συνειδησή μας. Στή δεύτερη καί ἰδίως στήν τρίτη περίπτωση ἡ συναισθηματική ἀπήχηση εἶναι πλούσια, ὄχι ἀπλή ἀλλά πολλαπλή.

Μέ τήν πολλαπλή συναισθηματική ἀπήχηση πού ἔχουν μέσα στή συνειδηση μας σύνθετα «ἀντικείμενα», ἐξηγεῖται καί τό λεγόμενο β ἄ θ ο ς τοῦ συναισθήματος. Ἄλλα συναισθήματα ὀνομάζουμε βαθιά καί ἄλλα ἐπιπόλαια· ἕνας σωματικός πόνος λ.χ. δέν ἔχει τό βάθος μιάς ἀπογοήτευσης (ἀπό μίαν ἐρωτική ἢ ἐπαγγελματική ἀποτυχία), καί ἡ τύψη εἶναι γιά τοὺς εὐαίσθητους ἠθικά ἀνθρώπους συναισθημα ἀκόμα πιό βαθύ ἀπό τήν ἀπογοήτευση.

Ἐξάλλου δέν ἔχουν ὅλα τά συναισθήματα τό ἴδιο ἄ π λ ω μ α στό σύνολο τῆς ὑπαρξῆς μας· π.χ. ἡ εὐχαρίστηση ἀπό ἕνα ἐξαιρετο φαγητό ἀπλώνεται, κατά κάποιο τρόπο, σέ μιά μικρή μόνο περιοχή τῆς συνειδησης μας, ἐνῶ ἡ χαρά μιάς λαμπρῆς ἐπιτυχίας (ἐπιστημονικῆς, πολιτικῆς κτλ.) χρωματίζει ὀλόκληρον τόν ψυχικό μας κόσμο καί διατηρεῖται ἐπί πολύ σάν εὐφρόσυνη διάθεση.

Τόσον ὁμως τό β ἄ θ ο ς ὅσο καί τό ἄ π λ ω μ α δέν εἶναι κύριες ιδιότητες τῶν συναισθημάτων (ὅπως τό ποιόν, ἡ ἔνταση καί ἡ διάρκεια). Καί ὀφείλονται στό γεγονός ὅτι τά «ἀντικείμενα», πού προκαλοῦν τή συγκίνηση, εἶναι ὡς πρὸς τή σύνθεσή τους (ἀπό ἐντυπώσεις, μνημονικές καί φανταστικές εἰκόνες, διανοήματα, ὀρμές, προθέσεις κτλ.) διάφορα. Ὡς ἐκ τούτου ἡ συναισθηματική ἀπήχηση πού ἔχουν μέσα στή συνειδησή μας, εἶναι ἄλλοτε ἀπλή, καί ἄλλοτε πολλαπλή. Στή δεύτερη περίπτωση ἡ συγκίνηση ἀποκτά μεγαλύτερο βάθος καί ἀπλώνεται περισσότερο στό σύνολο τῆς ὑπαρξῆς μας.

Κατά τήν ἔ ν τ α σ η, τά συναισθήματα διακρίνονται σέ δυνατά (πιό δυνατά) καί ἀδύνατα (πιό ἀδύνατα). Ἡ εὐχαρίστηση ἀπό ἕνα ἄρωμα δέν ἔχει πάντοτε τήν ἴδια ἔνταση· καί ἡ μεταμέλεια δέν εἶναι ἐξίσου δυσάρεστη ἀπό ὅλα τά παραπτώματά μας. Ἐχουμε θυμούς δυνατούς καί ἀδύνατους, φόβους περισσότερο ἢ λιγότερο δυνατούς κ.ο.κ.

Τά συναισθήματα διαφέρουν καί κατά τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α· ἡ εὐθυ-

μία από ένα έξυπνο λογοπαίγνιο περνάει γρήγορα· ή αγανάκτηση από μία προσβολή διατηρείται επί πολύ. (Πολλοί ψυχολόγοι δέν αναφέρουν τή διάρκεια μαζί μέ τίς άλλες ιδιότητες του συναισθήματος, επειδή είναι γνώρισμα όλων άνεξαιρέτως τών ψυχικών γεγονότων).

Ἡ ένταση καί ἡ διάρκεια τών συγκινήσεων έξαρτώνται ὄχι μόνο ἀπό τή φύση του «άντικειμένου» πού τίς προκαλεῖ, ἀλλά καί ἀπό τόν χαρακτῆρα του κάθε προσώπου καί τή δίαθεση τῆς ώρας.

4. Οἱ ἀψιθυμίες

Τά βίαια συναισθήματα, πού συγκλονίζουν ψυχικά καί σωματικά τόν άνθρωπο, λέγονται ἀψιθυμίες. Τέτοια εἶναι π.χ. ὁ έξαλλος ένθουσιασμός, ἡ ἔως τή συντριβή ντροπή, ἡ ἀσυγκράτητη ὀργή, ὁ τρόμος καί τά παρόμοια.

Στίς ἀψιθυμίες διαταράσσεται ἡ πορεία τών παραστάσεων καί τών διανοημάτων (στή λύπη δυσκολεύονται, χάνουν τή σαφήνεια, τόν εἶρμό τους κτλ., στή χαρά ἡ ροή τους εὐκολύνεται, συντάσσονται κανονικότερα κτλ.), ἡ κυκλοφορία του αἵματος ἄλλοτε ἐπιταχύνεται, ἄλλοτε ἐπιβραδύνεται, καί οἱ ἐκφραστικές κινήσεις (μορφασμοί, χειρονομίες, φωνές κτλ.) ξεπερνοῦν κάθε μέτρο.

Σέ μερικές ἀψιθυμίες οἱ μυῶνες συστέλλονται δυνατά· π.χ. στήν ὀργή. Σέ άλλες πάλι χαλαρώνονται· π.χ. στόν τρόπο. Τίς πρώτες (τίς διεγερτικές) τίς ὀνομάζουμε σθενικές· τίς δεύτερες (τίς καταθλιπτικές) ἀσθενικές.

Ἡ ἀψιθυμία στήν ἀρχή παρουσιάζεται σάν δυνατή ταραχή· σέ λίγο ὁτόνος της πέφτει καί παραμένει σανδιάθεση εὐθυμίας ἢ δυσθυμίας μέ μέτρια ένταση, ἀλλά μακρά διάρκεια – επειδή τά ὀργανικά αἰσθήματα του ἀψιθυμικοῦ ἔξακολουθοῦν νά ὑπάρχουν καί μετά τήν πάροδο τών έντυπώσεων. Αὐτά εἶναι πού κρατοῦν τό συναίσθημα στό κέντρο τῆς συνείδησης καί ξαναπλάθουν (πρόσφατες ἀλλά καί παλαιότερες) συναφεῖς παραστάσεις, μέ τίς ὁποῖες τρέφεται καί ἀνανεώνεται ἡ συγκίνηση. Ὁ ὀργισμένος καί ὁ τρομαγμένος συντηροῦν τήν ὀργή καί τόν τρόπο μέ τή μνήμη καί τή φαντασία τους.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

1. Έντύπωση και συναίσθημα

Η εξάρτηση του συναισθήματος από την ένταση των εντυπώσεων μελετήθηκε πειραματικά και η έρευνα έδωσε τα εξής πορίσματα:

Η έντύπωση πρέπει ν' αποκτήσει κάποια ένταση (νά περάσει, καθώς συνηθίζουμε νά λέγουμε στη γλώσσα της Ψυχολογίας, τό «κατώφλι» τής έντασης), γιά νά χρωματιστεί συναισθηματικά, νά γίνει δηλαδή μέ εύχαρίστηση ή μέ δυσαρέσκεια δεκτή από τή συνείδηση. Έπειτα, όσο αúξάνει ή έντασή της, τόσο καί ή συγκίνηση πού αισθανόμαστε γίνεται πιό δυνατή. Στο σημείο όμως τούτο παρατηρείται μιά χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στην εύχαρίστηση καί στην δυσαρέσκεια. Όταν μέ τό συνεχές δυνάμωμα ή εύχαρίστηση φτάσει στον ύψηλότερο βαθμό της, αρχίζει νά πέφτει ό τόνος της καί στό τέλος μετατρέπεται σέ δυσαρέσκεια· αντίθετα ή δυσαρέσκεια μέ τήν ένταση των εντυπώσεων δυνάμνει περισσότερο καί δέ μεταπίπτει στό αντίθετο συναίσθημα. Παραδείγματα έχουμε από τήν καθημερινή ζωή πολλά: Ένα παραπολύ ζαχαρωμένο γλύκισμα ή υπερβολικά δυνατό άρωμα, μέ όλο πού μās εύχαριστεί στην αρχή, γίνεται έπειτα ανυπόφορο. Η ντροπή όμως ή ό θυμός μεγαλώνει άπεριόριστα όσο έντείνονται οι εντυπώσεις πού μās ντροπιάζουν ή μās έξοργίζουν.

(Προσεχτικότερες παρατηρήσεις έπεισαν τούς ψυχολόγους, ότι δέν είναι μόνο ή ένταση των εντυπώσεων πού έχει αυτά τά αποτελέσματα, αλλά μαζί μέ αυτήν καί τό γεγονός ότι στίς αρχικές εντυπώσεις έρχονται νά προστεθούν καί άλλες καί έτσι οι έρεθισμοί πολλαπλασιάζονται).

Τήν ίδια διαδρομή ακολουθεί τό συναίσθημα καί μέ τήν άλλη ιδιότητα των εντυπώσεων, τή διάρκεια. Γιά νά γεννηθεί εύχαρίστηση ή

δυσαρέσκεια, πρέπει ή έντύπωση νά έχει κάποια διάρκεια (νά περάσει καί έδώ τό «κατώφλι» τής διάρκειας). Έπειτα, όσο περισσότερο διαρκεί ή έντύπωση, τόσο μεγαλώνει καί ή συγκίνησή μας. Όχι όμως άπεριορίστα, γιατί ύστερ' άπό κάποιο χρονικό όριο έρχεται ή άμβλυση του συναισθήματος (θά μιλήσουμε γι' αυτή στό έπόμενο κεφάλαιο) – γρηγορότερα του εύχάριστου καί άργότερα του δυσάρεστου – χωρίς ν' άποκλείεται καί ή μετάπτωση τής εύχαρίστησης σέ δυσαρέσκεια (ποτέ τό άντίστροφο), όταν μαζί μέ τήν αύξηση τής διάρκειας τών έντυπώσεων συντρέξουν καί άλλοι όροι (νέες έντυπώσεις, άναμνήσεις, σκέψεις κτλ).

Συμβαίνει κάποτε νά έχουμε μιάν εύχάριστη ή δυσάρεστη διάθεση χωρίς νά μπορούμε νά εξηγήσουμε τήν προέλευσή της, νά προσδιορίσουμε δηλαδή τίς έντυπώσεις πού τήν έφεραν στή συνείδησή μας. Τουτό δέ σημαίνει ότι είναι δυνατόν μιá αυθύπαρκτη (χωρίς συνάρτηση μέ κάποιο γνωστικό ή βουλητικό γεγονός) συγκίνηση νά έγκατασταθεί μέσα μας, αλλά γίνεται ως εξής: Μιά σειρά παραστάσεων – άναμνήσεων δέν έχει άκόμη γίνει έντελώς συνειδητή καί τά συναισθήματα πού άποτελούν άναπόσπαστα στοιχεία τους, έχουν κιόλας άπλωθεί καί χρωματίσει τόν ψυχικό μας κόσμο· ή μιá δέσμη έντυπώσεων έχει άπομακρυνθεί άπό τό κέντρο τής συνείδησής μας, γιατί παραμερίστηκε άπό παραστάσεις καί σκέψεις (προθέσεις καί έπιθυμίες) πύό πρόσφατες, αλλά εξακολουθεί νά μάς κατέχει ή εύχαρίστηση ή ή δυσαρέσκεια πού αίστανθήκαμε έξαιτίας της.

Παρατεινόμενες καί αύτοδιειγρόμενες διαταραχές του «θυμικού», φοβίες, καταθλίψεις κτλ., γενικότερα άγχώδεις καταστάσεις πού δέν συναρτάνται ή έχουν μικρή καί άσήμαντη συνάρτηση μέ άλλα συνειδησιακά γεγονότα, είναι συμπτώματα ψυχικών νόσων, άλλοτε λιγότερο καί άλλοτε περισσότερο σοβαρών. Η άπόσχιση του συναισθήματος άπό τόν ψυχικό κορμό καί ή αύτοτελής λειτουργία του άποτελεί σύνδρομο άνωμαλιών βαρειάς μορφής.

2. Ανάπλαση τών συναισθημάτων

Η ανάπλαση τών συναισθημάτων διαφέρει ριζικά άπό τήν ανάπλαση τών παραστάσεων (γιά τήν όποία μιλήσαμε στό κεφ. 8ο του Πρώτου μέρους). Οί παραστάσεις δένονται, όπως είπαμε, μεταξύ τους καί άποτελούν συνειρμικά σύνολα πού έχουν τέτοιαν έσωτερική συν-

οχή, ὥστε τό ἓνα στοιχεῖο τους ξαναπλάθει μέσα στή συνείδηση ὄλα τά ἄλλα.

Συνειρμός ὁμως δέ γίνεται στά συναισθήματα. (Συναισθήματα τῆς ἴδιας διάστασης, εὐχάριστα ἢ δυσάρεστα, συγχωνεύονται σέ ἓνα συναισθήματα διαφορετικῆς διάστασης δέν ἀνακατεύονται ἀλλά γίνονται αἰσθητά διαδοχικά, τό ἓνα ὕστερ' ἀπό τό ἄλλο). Ἐντούτοις ξαναπλάθονται, ὅταν ξαναπλάθονται τά βιώματα (ἀναμνήσεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες) πού μᾶς ἔκαναν νά τά αἰστανθοῦμε. Ὅταν ἀναπολήσουμε ἓνα ἀγαπητό μας πρόσωπο πού χάθηκε ἀπό πρόωρο θάνατο, νιώθουμε πάλι τή θλίψη πού δοκιμάσαμε ἀπό τό χαμό του. Περνοῦμε ὕστερ' ἀπό χρόνια πολλά ἀπό τό μέρος ὅπου ἓνας βάνουσος ἀντίπαλος μᾶς πλήγωσε μέ λόγια βαριά, καί μέσα μας ξυπνάει πάλι ἡ ντροπή καί ὁ θυμός ἀπό 'κείνη τήν προσβολή. Οἱ συγκινήσεις μας αὐτές ξαναπλάστηκαν ὄχι ἀπό συναφείς συγκινήσεις, ἀλλά ἀπό τίς παραστάσεις καί τά διανοήματα πού μᾶς τίς πρωτόδωσαν, καί πού τώρα, ἀπό μιά ὁποιαδήποτε ἀφορμή, ἐπανήλθαν στήν ἐπιφάνεια τῆς συνειδησῆς μας.

Εἶναι ἄραγε τά ξαναπλασμένα συναισθήματα τά ἴδια μέ τά ἀρχικά, ἢ διαφορετικοῦ ποιοῦ; – Τό θέμα ἔχει ἐρευνηθεῖ σέ συσχετισμό μέ τίς «προσποιετῆς» διαθέσεις τῶν ἠθοποιῶν π.χ. πού παίζουν ρόλους συγκινημένων προσώπων, ἢ καί τῶν θεατῶν πού «συγκινοῦνται» στό θέατρο ἀπό ὄχι πραγματικά ἀλλά ἀπεικονισμένα περιστατικά τῆς ζωῆς. Ὑποστηρίχθηκε ὅτι στίς περιπτώσεις αὐτές ἔχουμε ὄχι ἀληθινά ἀλλά π λ α σ μ α τ ι κ ᾶ σ υ ν α ι σ θ ῆ μ α τ α πού ἐκδηλώνονται μέ τούς ἴδιους τρόπους συμπεριφορᾶς. Τοῦτο ὁμως δέν εἶναι ὀρθό. Δέν ὑπάρχουν, ἀπό καθαρά ψυχολογικήν ἄποψη, πλασματικά συναισθήματα· ἀκόμη καί ἐκεῖνος πού μέ τή φαντασία μεταφέρεται στή θέση ἑνός ψυχικά ταραγμένου ἀνθρώπου, χαίρει ἢ λυπᾶται, ὀργίζεται ἢ φοβᾶται, ἐνθουσιάζεται ἢ ἀπελπίζεται πραγματικά, μέ τή διαφορά ὅτι οἱ συγκινήσεις του τρέφονται ἀπό φανταστικές εἰκόνες. Ἡ διευκρίνηση αὐτή δίνει τήν ἀπάντηση καί στό ἐρώτημα ποιά εἶναι ἡ φύση τῶν ξαναπλασμένων (ἀπό προηγούμενα βιώματά μας) συναισθημάτων. Ἐχθῶν καί αὐτά τό ἴδιο ποιόν μέ τά ἀρχικά, κάποτε μάλιστα μποροῦν νά γίνουν μέ τήν ἴδια ἔνταση αἰσθητά.

Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι κατά τήν ἀνάμνηση πολύ παλαιῶν γεγονότων τά εὐχάριστα συναισθήματα ἐπικαλύπτουν τά δυσάρεστα. (Μέ τήν ἐξαιρέση τῶν βιωμάτων πού μᾶς εἶχαν ἄλλοτε βαθιά συγκινήσει καί ἐπαιξαν ἀποφασιστικό ρόλο

στή ζωή μας). Τοῦτο ὀφείλεται στή φυσική τάση τῆς συνείδησης νά προσπερνᾶ τὰ σκοτεινά σημεῖα καί νά ἐξωραΐζει, κατά κάποιον τρόπο, τό παρελθόν. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται αἰσιοδοξία τῆς ἀνάμνησης.

3. Ἀνάμειξη τῶν συναισθημάτων

Ὅταν μέσα στή συνείδηση σχηματίζονται ἀλλεπάλληλα βιώματα (ἐντυπώσεις, σκέψεις, ἐπιθυμίες κ.τ.λ.), πού τό καθένα τους συνοδεύεται ἀπό συναίσθημα ἀδύνατο ἀλλά τῆς ἴδιας διάστασης (ὄλα «χαρά» ἢ ὄλα «λύπη»), τότε ἀπό τή συρροή τους γεννιέται ὀλικό συναίσθημα μέ σημαντική ἔνταση. Τό φαινόμενο ὀνομάζεται: ἀθροιστική τόνωση τῶν συναισθημάτων. Ἡ συνένωση πάντως δέν ἀφαιρεῖ τήν αὐτοτέλεια τοῦ καθενός, καί γίνεται τόσο στενότερη ὅσο τά βιώματα, πού προκαλοῦν τᾶ συντασσόμενα συναισθήματα, μποροῦν νά συγκροτήσουν ἕνα ἐνιαῖο ψυχικό γεγονός. Ὅταν λ.χ. διασκεδάζουμε σέ μίαν ἑορταστική συγκέντρωση, οἱ ἐντυπώσεις μας δέ συμπλέκονται σέ ἐνιαῖαν εἰκόνα, γιατί ἔχουν μεγάλη ποικιλία, ἐπομένως καί τά συναισθήματα πού ζοῦμε ἐξαιτίας τους, μέ ὄλο πού εἶναι ὄλα εὐχάριστα, δέ συγχωνεύονται, ἀλλά παρατάσσονται. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στήν περίπτωση ὅπου μέ θαυμασμό παρατηροῦμε ἕνα ἄριστα τεχνουργημένο κόσμημα καί ἀπολαμβάνουμε τά ὕλικά, τή μορφή καί τήν κατασκευή του. Ὅπως συνενώνονται οἱ ἐντυπώσεις μας σέ ἐνιαῖαν εἰκόνα, ἔτσι συγχωνεύονται καί τά συναισθήματα μας σέ ὀλική συγκίνηση.

Ὁ λόγος αὐτός ἐξηγεῖ καί γιατί δέν μποροῦν νά ἀναμειχθοῦν συναισθήματα διαφορετικῆς διάστασης (ἕνα εὐχάριστο μέ ἕνα δυσάρεστο): τά βιώματα πού τά προκαλοῦν δέ συνενώνονται, ἀλλά μένουν χωριστά μέσα στή συνείδηση.

Μερικοί ψυχολόγοι δέχονται ὅτι ὑπάρχουν συναισθήματα μερικτά ἀπό χαρά καί λύπη. Καί παραδείγματα φέρνουν τήν ἐλπίδα, τήν προσδοκία, τή νοσταλγία, τή χαρά στή χαρά τοῦ ἄλλου, τή λύπη στή λύπη τοῦ ἄλλου. Ὅποιος ἐλπίζει – λέγουν – καί προσδοκᾷ, καί περισσότερο ἀκόμη ὅποιος νοσταλγεῖ, λυπάται ἀπό κάτι πού τοῦ λείπει καί ταυτόχρονα χαίρει πού μπορεῖ νά τό περιμένει ἢ νά ἐντρυφᾷ στήν ἀνάμνησή του. Καί ἐκεῖνος πού αἰσθάνεται χαρά μέ τήν εὐτυχία τοῦ ἄλλου (ἢ λύπη μέ τή δυστυχία του), κατά βάθος νιώθει καί κάποια λύπη (ἢ χαρά) πού δέν εἶναι καί αὐτός ἐξίσου εὐτυχῆς (ἢ δυστυχῆς). Ἡ ἀντί-

ληψη αυτή δέ φαίνεται ὀρθή· στίς ἀναφερόμενες περιπτώσεις δέ συγχωνεύονται οἱ δύο ἀντίθετες συγκινήσεις σέ μία, ἀλλά ἐν α-
λ λ ὶ ὁ ὄ ν τ α ἰ μέσα στή συνείδηση, καί ἐπικρατεῖ πότε ἡ μία καί πότε
ἡ ἄλλη. Ὅπως ὅποτε ἡ συνεχῆς παράταξη δέν ἀφήνει ἀναλλοίωτα τά
συναισθήματα· ἡ δυσαρέσκεια κάνει πικρή τή γειτονική χαρά, καί ἡ εὐ-
χαρίστηση μαλακώνει τή γειτονική λύπη. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀπόχρωση
καρκτηρίζει τά λεγόμενα μεικτά συναισθήματα.

4. Μεταφορά τοῦ συναισθήματος

Τό μικρό παιδί πού ἔκαψε τό δάχτυλό του στή φλόγα ἑνός κεριοῦ,
φοβᾶται ὄχι μόνο ὅταν βλέπει ἀναμμένο κερί, ἀλλά καί ὅταν μπαίνει
στό δωμάτιο ὅπου ἔπαθε τό ἀτύχημα. Οἱ σύντροφοι ἑνός ταξιδιοῦ πού
μᾶς ἔδωσε πολλές ἀπολαύσεις, γίνονται πρόσωπα ἀγαπητά, ἄν καί ἔμ-
μεσα μόνο σχετίζονται μέ τά εὐχάριστα γεγονότα πού ζήσαμε κάποτε.
Ὅχι μόνο ἡ ἔφημερίδα πού δημοσίευσε λίβελλο ἐναντίον μας, ἀλλά καί
ὁ ἔφημεριδοπώλης πού τή διαλαλεῖ, μᾶς ἐνοχλεῖ. – Στά περιστατικά
αὐτά γίνεται μ ε τ α φ ο ρ ἄ τοῦ συναισθήματος ἀπό ὀρισμένα βι-
ώματα σέ ἄλλα.

Τό φαινόμενο ἐξηγεῖται ὡς ἑξῆς: τά ἀντικείμενα ἢ τά γεγονότα πού
χρωματίζονται συναισθηματικά μ' ἕναν τόνο πού δέν τούς ἀνήκει, ἔχουν
συνειρμικά δεθεῖ μέ ὀρισμένες εὐχάριστες ἢ δυσάρεστες ἀναμνήσεις μας
καί τώρα τίς ἀνασύρουν στή συνείδησή μας. Ἐνῶ ὅμως οἱ παλαιές
παραστάσεις ἀργοποροῦν ἢ δέν ἀποσαφηνίζονται, ἐπειδή ἔμειναν ἐπί
μεγάλο χρονικό διάστημα ἀδρανεῖς, ἢ συγκίνηση πού τίς συνόδευε ἔχει
προτρέξει καί δίνει τό χρῶμα της στήν ψυχική μας διάθεση.

Πολλές φορές δέν μπορούμε νά θυμηθοῦμε τόν συνειρμό πού προ-
κάλεσε τή μεταφορά τοῦ συναισθήματος, καί ἀποροῦμε γιατί ἕνα
πρόσωπο μᾶς εἶναι ἀντιπαθητικό, ἕνα ὄνομα ἀποκρουστικό, μιά μελω-
δία θλιβερή κ.ο.κ. Ἡ δυσκολία εἶναι μεγαλύτερη, ὅταν ὁ συνειρμός ἔγινε
σέ πολύ παλαιά φάση τῆς ζωῆς, στά πρῶτα παιδικά μας χρόνια· Ἀνα-
φέρεται τό παράδειγμα ἀνθρώπου ὑγιῆ κατά τά ἄλλα, πού μόλις
ἔβλεπε κρέας, ὠμό ἢ μαγειρεμένο, αἰσθανόταν ἀνεξήγητο φόβο καί
ἀηδία. Ἡ ἀνάλυση τῶν παιδικῶν του ἀναμνήσεων (ἀπό ψυχοθεραπευ-
τή) ἔδειξε, ὅτι σέ μικρήν ἡλικία εἶχε ἰδεῖ σφαγή ζώου πού ἔβγαζε σπαρα-
χτικές κραυγές· ἀπό τότε (μέ ὄλο πού εἶχε λησμονήσει ἐντελῶς τό περι-

στατικό) δέν μπορούσε νά δαμάσει τήν ἀποστροφή του πρὸς τό κρέας «σφαγμένου ζώου».

Τό φαινόμενο τῆς μεταφορᾶς ἐξηγεῖ πολλές ἰδιορρυθμίες τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς. Ὁ ἀθῶος ἄγγελος κακῆς εἰδησης γίνεται ἀντιπαθητικός· ὅ,τι ἔχουν ἀγγίξει τά χέρια ἀγαπητοῦ μας προσώπου εἶναι πολύτιμο γιά μᾶς κειμήλιο· οἱ μητέρες αἰσθάνονται στοργή πρὸς ξένα παιδιά πού μοιάζουν μέ τά δικά τους κτλ. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές δεισιδαιμονίες ἢ προλήψεις· συμπτώσεις λ.χ. καί γεγονότα ἀτυχή ἔκαναν τήν Τρίτη καί τήν Παρασκευή ἡμέρες ἀποφράδες, τόν κεραυνό πλήγμα θείας τιμωρίας, τό κυπαρίσσι δέντρο πένθιμο κτλ.

5. Συναισθήματα καί ὁρμές

Διάρκεια καί δύναμη ἀκτινοβολίας μεγάλη ἀποκτᾶ τό συναίσθημα, ὅταν δένεται μέ μίαν ὀρμῆν, δηλαδή μέ μίαν τάση ἔμφυτη καί ἀκατάσχετη πού ὑπηρετεῖ βασικές ἀνάγκες τοῦ εἶδους. (Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). Τότε ἀντανακλᾶ (μεταφέρεται) σέ κάθε σχετική παράσταση, σκέψη καί ἐπιθυμία.

Ἐξαιρετική σοβαρότητα ἔχουν ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη τά βιώματα τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Ὁ μέγας Βιεννέζος ψυχίατρος Sigmund Freud (1856-1939) ἔδειξε πόσο τά βιώματα αὐτά ἐπηρεάζουν τό χαρακτήρα καί ἀφήνουν ἴχνη βαθιά σέ ὀλόκληρη τή ζωῆ τοῦ ἀνθρώπου. Μπορεῖ λ.χ., ὅταν ἡ προσήλωση εἶναι μεγάλη, ἡ ἀγάπη τοῦ παιδιοῦ πρὸς τή μητέρα καί τόν πατέρα νά χρωματίζει μέ τόν δικό της τόνο ὅλα τά συναισθήματα τρυφερότητας καί στοργῆς πού θά γεννηθοῦν ἀργότερα στή συνείδησή του· στό σύζυγο ἢ στή σύζυγο θά «βλέπει» καί θά «ἀγαπᾷ» τό κορίτσι τόν πατέρα, τό ἀγόρι τή μητέρα του. Πολλές δυσκολίες τοῦ συζυγικοῦ βίου ἔχουν ἐδῶ τή ρίζα τους.

Μέ παρόμοιο τρόπο ἐξηγοῦνται καί πολλές σεξουαλικές διαστροφές· ὁμογενήτα συναισθήματα προσδένονται «κακῶς» σέ ἀνοίκειους τρόπους συμπεριφορᾶς, ἀπό τά χρόνια τῆς παιδικῆς ἡλικίας, καί φέρνουν τήν ἐκτροπή.

6. Συνειρμική ἢ συσσωρευτική ἀπήχηση

Κάποτε ἡ ἔνταση, μέ τήν ὁποία γίνεται αἰσθητή καί ἐκδηλώνεται ἡ

συγκίνηση, είναι δυσανάλογη προς την εντύπωση που έγινε ή αιτία της. 'Απλή λ.χ. παρατήρηση σε φίλο που μās έκανε να τον περιμένουμε ώρα πολλή, προκαλεί σ' αυτόν έκρηξη όργης. 'Ο ξένος που παραστέκεται στη σκηνή, δέν μπορεί να εξηγήσει την παραφορά του, έμεις όμως εννοούμε την εξέγερση που έφερε ο λόγος μας. 'Η τωρινή εντύπωση ανάκαλεσε στη συνείδηση του φίλου παραστάσεις εξίσου ή και περισσότερο δυσάρεστες (του έχουμε γίνει κατ' επανάληψη φορτικοί μέ τίς επιτιμήσεις μας), καί από τή συσσώρευση των συγκινήσεων γεννήθηκε ή άφιθυμία που έκτονώνεται αυτή τή στιγμή μέ άπροσδόκητη ζωηρότητα.

'Η ένταση λοιπόν ενός συναισθήματος προσδιορίζεται όχι μόνο από τή φύση του άντικειμενικού έρεθίσματος, αλλά καί από όλόκληρη τήν έμπειρία του ύποκειμένου. Οί αναδυόμενες παραστάσεις, από τά άποθέματα τής μνήμης, τό δυναμώνουν άθροιστικά προσθέτοντας καί τό δικό τους συναισθηματικό φορτίο.

7. 'Η αντίθεση καί ή άμβλυνση στά συναισθήματα

'Ο νόμος τής ά ν τ ί θ ε σ η ς στά συναισθήματα: 'Η συγκίνηση κερδίζει σε ένταση, όταν συνοδεύεται από έντυπώσεις, (ξαναπλασμένες) παραστάσεις καί σκέψεις φορτισμένες μέ αντίθετα συναισθήματα. 'Ακόμη καί όταν έχουν προηγηθεί συναισθήματα τής ίδιας διάστασης, αλλά άσθενέστερα.

Παραδείγματα: 'Επειτα από βαρειάν άρρώστια, καθώς άναπολούμε τούς πόνους που περάσαμε καί σκεπτόμαστε τούς κινδύνους που διατρέξαμε, αισθανόμαστε έντονότερη τή χαρά τής ύγείας που τώρα άπολαμβάνουμε. Του ξενιτεμένου καί μοναχικού άνθρώπου ή πίκρα γίνεται πιό μεγάλη, όταν βλέπει τήν εύτυχία εκείνων που έορτάζουν ένα χαρμόσυνο γεγονός στην πατρίδα καί στό σπίτι τους. Μιά καλή είδηση δίνει μεγαλύτερη χαρά, όταν έρχεται τήν ώρα που έχουμε εύθυμη διάθεση από άλλα μικρότερης σημασίας βιώματα. Καί μιá κακή είδηση, άκόμη καί μικρής σημασίας, μπορεί να μās συνταράξει, όταν μās βρίσκει στενοχωρημένους από κάποιο μικροατύχημα.

'Ο νόμος τής ά μ β λ υ ν σ η ς στά συναισθήματα: "Όταν κατ' επανάληψη δοκιμάζουμε τά ίδια συναισθήματα από περιστατικά τής ζωής που έχουν γίνει στερεότυπα, ή συγκίνηση μας άμβλύνεται καί μέ-

νομε αδιάφοροι απέναντι σέ νέα παρόμοια έρεθίσματα. Έτσι λ.χ. τά αλληπάλληλα καί σταθερά κέρδη δέ συγκινούν πιά τόν εϋτυχιμένο στίς έπιχειρήσεις του έμπορο, καί σωματικές ποινές πού έπιβάλλονται συχνά καί όμοιόμορφα, δέν κάνουν πιά καμιάν αίσθηση στους τιμωρούμενους.

Ή άμβλυση τών συναισθημάτων όφείλεται όχι μόνο στήν έξοικείωση μας μέ τά πολύ συχνά καί άπαράλλαχτα έπαναλαμβανόμενα βιώματα, πού δέν τά προσέχουμε πιά γιατί έχουν πάψει νά μās ενδιαφέρουν, αλλά καί σέ λόγους φυσιολογικούς : ό κόρος κουράζει τόν όργανισμό, τόν κάνει άναίσθητο απέναντι σέ έρεθισμούς πού δέν άποτελοϋν γι' αυτόν κάτι τό άγνωστο καί τό άπροσδόκητο.

8. Συστήματα συναισθημάτων

Μέ τόν τρόπο πού έρχονται σέ συνάφεια καί συμπλέκονται τά βιώματα (τής άντιλαμβανόμενης, τής συγκινούμενης καί τής έπιθυμούσας συνείδησης), δέ γίνεται μόνο πλουσιότερη (περιεκτικότερη, πολυσχιδέστερη, πολυκύμαντη) αλλά καί ό ρ γ α ν ώ ν ε τ α ι ή συναισθηματική μας ζωή. Τά συναισθήματα δηλαδή συναρμολογοϋνται γύρω άπό τόν άξονα όρισμένων παραστάσεων, έπιθυμιών, ιδεών κτλ., καί άποτελοϋν άστερισμούς ή «συστήματα», πού όνομάζονται στή γλώσσα τής Ψυχολογίας ιδιόμορφες διαθέσεις τοϋ θυμικοϋ .

Συναισθήματα λ.χ. τρυφερότητας καί εϋφροσύνης διάφορων άποχρώσεων οργανώνονται μέ άξονα τήν παράσταση ενός προσώπου καί τήν κλίση μας πρós αυτό, καί συγκροτοϋν τή διάθεση πού όνομάζουμε ά γ ά π η . "Αλλά πάλι συναισθήματα, άπέχθειας, φόβου, όργης, (πολωμένα πρός ένα πρόσωπο πού μās έχει βλάψει), (ή ύποφιαζόμαστε ότι είναι ικανό νά μās βλάψει), οργανώνονται καί σχηματίζουν τή διάθεση πού όνομάζουμε μ ί σ ο ς .

Στά συστήματα αυτά, τήν άγάπη καί τό μίσος, έχει όρθά σημειωθεί ότι ύπάρχουν κοινά συστατικά στοιχεία, πού κατέχουν όμως μέσα στό καθένα θέση διαφορετική: Λ.χ. στήν άγάπη αισθανόμαστε χαρά άπό τήν παρουσία τοϋ προσώπου πού αγαποϋμε, φόβο όταν τό βλέπουμε νά κινδυνεύει, καί θυμό απέναντι σ' εκείνον ή σ' εκείνους πού τοϋ έπιτίθενται. Στό μίσος φοβούμαστε ή θυμώνουμε (ή καί τά δυό), όταν συναντοϋμε τό πρόσωπο πού άπεχθανόμαστε, καί δοκιμάζουμε (φα-

νερά ή κρυφά) ευχαρίστηση, χαιρεκακούμε, όταν δυστυχεί.

Άλλα συστήματα συναισθημάτων, αρκετά περίπλοκα, είναι ή ζήλεια, ό φθόνος, ή μεταμέλεια, ή πλήξη, ή νοσταλγία, τό πάθος τής έκδίκησης κ.ά.

9. Τό συναίσθημα τής ενοχής

Ξεχωριστή θέση ανάμεσα στά «συστήματα» κατέχει τό συναίσθημα τής ενοχής. Συστατικά του στοιχεία είναι κατά κύριο λόγο ό οίκτος και ή ντροπή: οίκτος απέναντι στό πρόσωπο πού βλάψαμε, ντροπή για τό κακό πού πράξαμε.

Έκτός όμως από τήν ενοχή πού αισθανόμαστε για ένα συγκεκριμένο αδίκημα, υπάρχει και ένα βαθύτερο, έως τics ρίζες τής ύπαρξής μας απλωμένο συναίσθημα ενοχής, πού τρέφεται από πολλά και ποικίλα βιώματα, αλληλοσυγκρουόμενα (υπεροψίας και ανεπάρκειας, ιδεοληψίας και ασυνέπειας, ύποκρισίας και άναισχυντίας κ. ά.), και συγκροτείται από εξίσου πολλά και ποικίλα στοιχειακά συναισθήματα (συντριβής, απόγνωσης, αγωνίας κ. ά.). Στή συναισθηματική αυτή κατάσταση νιώθουμε ενοχοι, όχι μόνο για πράξεις πού έκάναμε, και τics θυμούμαστε ή τics έχουμε λησμονήσει, αλλά και για όσες δέν έκάναμε, αλλά τics σχεδιάσαμε και τics έγκαταλείψαμε, ή θά μπορούσαμε νά τics είχαμε σκεφθεί ή θελήσει.

Ό,τι χαρακτηρίζει τό συναίσθημα τής ενοχής στή γενικότητά του είναι, πρώτα ότι αποτελεί προνόμιο του ανθρώπου – όντος μέ δυσανάλογες πρός τics φυσικές του δυνάμεις ήθικες αξιώσεις, και αναγκασμένου νά επιβάλλει στά όρμέμφυτά του σκληρή πειθαρχία, για νά μπορεί νά ζει ειρηνικά μέ τους όμοίους του· και έπειτα ότι μεταφέρεται και άντανაკλά σέ παραστάσεις και σκέψεις, προθέσεις και επιθυμίες πολύ άπομακρυσμένες από τά αρχικά έρεθίσματα. Μύθοι και σύμβολα όλων τών ιστορικών πολιτισμών σχετίζονται μέ αυτό άμεσα ή έμμεσα.

10. Συναισθήματα και χαρακτήρας

Οι συγκινήσεις μας (κατά τό ποιόν και τήν έντασή τους) εξαρτώνται όχι μόνο από τά περιστατικά τής ζωής πού τics προκαλούν, αλλά και από τήν εύαισθησία μας, δηλαδή από τics συναισθηματικές μας

π ρ ο δ ι α θ έ σ ε ι ς . Οί προδιαθέσεις αυτές, άπόρροια τής ιδιοσυγκρασίας μας, άποτελούν έμφυτες ιδιότητες τού χαρακτήρα μας.

Περισσότερο άπό κάθε άλλο γνώρισμα, εκείνο πού άποκαλύπτει τó χαρακτήρα ενός ανθρώπου φαίνεται ότι είναι ή συναισθηματική του δυναμικότητα, τó ποιόν καί ή ένταση τών συγκινήσεών του.

11. Διαταραχές τής συναισθηματικής ζωής

Πολλές άρρώστιες τού νευρικού συστήματος έπίδρουν στη συναισθηματική ζωή καί προκαλούν ψυχικές διαταραχές.

Οί διαταραχές αυτές έκδηλώνονται είτε ως υπερβολική ελάττωση τής έντασης τών συναισθημάτων, μέ άποτέλεσμα τήν άμβλυνσή τους, είτε ως υπέρμετρη έρεθιστικότητα πού γεννά άλλεπάλληλα βίαια συναισθήματα (άψιθυμίες). Άμβλυνση τών συναισθημάτων παρατηρείται στους ήλιθιους· αυτοί, όταν άδρανούν, δε στενοχωρούνται ούτε πλήττον, όπως οί ύγιεις στό νού· καί πάλι έχουν τέτοια άναισθησία στην κούραση, ώστε μπορούν νά καταπονούνται έπί μακρό χρονικό διάστημα, χωρίς νά υποφέρουν.

Βαριές μορφές άνωμαλίας τής συναισθηματικής ζωής είναι ή μ α ν ί α καί ή μ ε λ α γ χ ο λ ί α . Ό μανιακός βρίσκειται σέ διαρκή έξαψη άπό εύθυμία ή όργή, είναι υπεραισιόδοξος, άναθυμάται μόνο τίς έπιτυχίες του, υπερτιμά τίς ικανότητές του, δείχνει πάντοτε πυρετώδη δραστηριότητα χωρίς νά τελειώνει τίποτα, καί πέφτει συχνά σέ παροξυσμό πού τόν κάνει βίαιο. Άντίθετος τύπος είναι ό μελαγχολικός· βρίσκεται σέ μόνιμη καταθλιπτική διάθεση, άναθυμάται μόνο τίς άποτυχίες καί τά πένθη του, είναι άθεράπευτα άπαισιόδοξος, δέν έχει έμπιστοσύνη στις δυνάμεις του, αισθάνεται διαρκώς κόπωση καί άπελπισία, καί κατατρύχεται άπό άγωνία πού μπορεί νά τόν όδηγήσει στην αυτοκτονία.

Γενικά ή συναισθηματική ζωή τών ψυχοσθενών χαρακτηρίζεται άπό τή δ υ σ α ν α λ ο γ ί α μεταξύ έντασης καί διάρκειας τού έρεθίσματος, καί έντασης καί διάρκειας τού συναισθήματος πού προκαλείται άπ' αυτό. Μερικοί λ.χ. πάσχουν άπό δυνατό καί διαρκή φόβο χωρίς σοβαρό λόγο.

Φ ο β ί α όνομάζεται ή ταραχή πού προκαλείται άπό όρισμένα πράγματα ή πράξεις, πού δέν μπορεί νά τήν καταστείλει ό άρρωστος,

μέ ὄλο πού ἀναγνωρίζει ὅτι δέ δικαιολογεῖται. Μερικοί λ.χ. αἰσθάνονται τρόπο ἢ ἴλιγο ὅταν ὑποχρεώνονται νά διασχίσουν ἔρημη πλατεία ἢ ὅταν βρίσκονται σέ κλειστό χώρο κ.ο.κ.

Μέ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μελετᾶ σήμερα ὄχι μόνο ἡ Ἰατρική ἀλλά καί ἡ Ψυχολογία τίς παράδοξες ἀνωμαλίες πού παρουσιάζουν ὅσοι πάσχουν ἀπό ν ε υ ρ ω σ ε ι ς καί ὑ σ τ ε ρ ί α .

Σ' αὐτούς παρατηροῦνται, μαζί μέ βαθιές διαταραχές τῆς συναισθηματικῆς ζωῆς (ὑπερευαισθησία καί ἐρεθιστικότητα, κρίσεις ὀργῆς καί φόβου, ἔντονο συναίσθημα γενικῆς κόπωσης, ὑπερβολική ζωηρότητα στίς παραστάσεις καί στίς πράξεις κ. ἄ.), σωματικές ἀλλοιώσεις π.χ. παραλυσία τῶν ἄκρων, τύφλωση, ἀνωμαλίες στή λαλιά κ. ἄ., χωρίς σοβαρά ὀργανικά αἰτία.

Στήν ἔρευνα καθώς καί στή θεραπευτική ἀγωγή τῶν περιπτώσεων τούτων χάραξε καινούριους δρόμους ἡ Ψυχανάλυση τοῦ S. Freud καί τῶν ὀπαδῶν του. Θά μιλήσουμε γι' αὐτήν σέ ἄλλο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. (Μέρος Τρίτο, κεφ. 4ο).

ΕΙΔΗ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ

1. Πίνακες τῶν συναισθημάτων

Ἡ διερεύνηση τῶν συναισθημάτων εἶναι γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ Ψυχολογία θέμα δύσκολο, πρῶτα ἐπειδὴ οἱ συγκινήσεις εἶναι, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα συνειδησιακὰ γεγονότα, βιώματα ὑποκειμενικά, καὶ ἔπειτα ἐπειδὴ οἱ λέξεις πού ἐκφράζουν συγκινήσεις δὲν ἔχουν σέ ὅλες τίς γλώσσες τὸ ἴδιο ἀκριβῆς νόημα, ὅσο κι ἂν στὰ λεξικά παρουσιάζονται ὡς ἰσοδύναμες. Εἶναι ἐπομένως τόσες οἱ ἰδιορρυθμίες καὶ οἱ ἀποχρώσεις τῶν διαθέσεων τοῦ «θυμικοῦ», καθὼς καὶ οἱ ὀνομασίες πού δίνουν οἱ ἄνθρωποι διάφοραν γλωσσικῶν καὶ πολιτιστικῶν κλιμάτων οἷς μορφές τοῦ συναισθηματικοῦ βίου, ὥστε ὁ ψυχολόγος πού θὰ ἐπιχειρήσει νὰ συγκεντρώσει μὲ λογικὴ τάξη τὸ πλῆθος καὶ τίς ποικιλίες τῶν σπουδαιότερων ἔστω συναισθημάτων, ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει πολὺ μεγάλες, ἂν ὄχι ἀνυπέρβλητες, δυσχέρειες.

Θὰ περιοριστοῦμε λοιπὸν κατ' ἀνάγκη στίς διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις πού ἔχουν γίνεи δεκτές ἀπὸ τοὺς ἐγκυρότερους συγγραφεῖς Ἑγχειριδίων Ψυχολογίας.

Μιά πρώτη διαίρεση εἶναι ἐκείνη πού παίρνει ὡς βάση τίς θεμελιακές (ἐμφυτες) τάξεις τοῦ εἶδους: τὴν ὁρμὴ τῆς συντήρησης καὶ τῆς ἀνάπτυξης, τὴν ὁρμὴ τῆς σύμπραξης καὶ τῆς ἀντίθεσης μὲ τοὺς ὁμοίους μας στὸ στενὸ περιβάλλον, καὶ τὴν κοινωνικὴ ὁρμὴ, ὅπως ἐκδηλώνεται στίς πολλαπλές σχέσεις μας μὲ τὸ πλατύτερο περιβάλλον, τὴν κοινωνία.

Μὲ αὐτὴ τὴν βάση τὰ συναισθήματα διαιροῦνται σέ τρεῖς κατηγορίες, ἀντίστοιχες πρὸς καθεμιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς παραπάνω ὁρμές, δηλαδή σέ:

- α. Συναισθήματα τοῦ ἐγώ,
- β. Συναισθήματα τοῦ σὺ,
- γ. Συναισθήματα κοινωνικά.

2. Συναισθήματα του ἐγώ

Συναισθήματα του ἐγώ είναι τό θετικό καί τό ἀρνητικό α ὕ τ ο σ ο υ ν α ἰ σ θ ἡ μ α .

Θετικό αὐτοσυναίσθημα: ἡ χαρά καί ἡ ὑπερηφάνεια ἀπό τήν ἐπίγωση τῆς ἀξίας μας, τῶν ἱκανοτήτων καί τῶν ἀρετῶν μας. .

Ἀρνητικό αὐτοσυναίσθημα: ἡ λύπη καί ἡ ταπείνωση ἀπό τήν ἐπίγωση τῆς ἀπαξίας μας, τῶν ἀδυναμιῶν καί τῶν ἐλαττωμάτων μας.

Ἀπό τίς διαθέσεις τοῦ εἴδους τούτου πρόσφατες ψυχολογικές ἐρευνες (τοῦ Βιεννέζου ψυχιάτρου Alfred Adler, 1870-1937, καί τῆς σχολῆς του) ἔδειξαν τή σημασία τοῦ ἀρνητικοῦ αὐτοσυναίσθηματος, πού ἡ κοινότερη ὀνομασία του εἶναι: σ ο υ ν α ἰ σ θ ἡ μ α μ ε ι ο ν ε κ τ ι κ ὄ τ η τ α ς . Ἐντονο συναίσθημα μειονεκτικότητας, προϊόν ἀπό πικρές ἐμπειρίες κατά τήν παιδική καί τήν ἐφηβική κυρίως ἡλικία, μπορεῖ νά ἔχει καταθλιπτική ἐπίδραση καί νά φθείρει τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ νέος αἰσθάνεται πάντοτε τόν ἑαυτό του μικρό καί ἀδύνατο νά διεκδικήσει τή θέση πού φιλοδοξεῖ νά ἔχει ἀνάμεσα στοὺς «μεγάλους»: τήν ἐντύπωση αὐτή τῆ δυνάμεων ἐνδεχόμενα σωματικά ἐλαττώματα (δυσμορφία, ἀναπηρία κτλ.), πραγματικός ἢ ὑποτιθέμενος παραμερισμός μέσα στήν οἰκογένεια (τοῦ κοριτσιοῦ ἀπό τό ἀγόρι, τοῦ ἀγοριοῦ ἀπό τόν πρωτότοκο ἢ ἀπό τόν βενιαμίν), ἄψυχολόγητη ἀνατροφή καί ἐκπαίδευση, οἰκονομικές στερήσεις κτλ. Μέ τήν ὠριμότητα καί τίς πρώτες ἐπιτυχίες (στό σχολεῖο, στή φιλία καί στόν ἔρωτα, στό ἐπάγγελμα) ἀνορθώνεται συνήθως τό αὐτοσυναίσθημα καί ἀποφεύγονται οἱ ἀνωμαλίες. Ἐάν ὁμως ἐπισυμβοῦν δυσάρεστα γεγονότα καί ταπεινωτικές «ἠττες», οἱ ὑπερευαίσθητοι καί μέ ἀσταθές ψυχικό ἔδαφος χαρακτήρες ἀντιδρῶν ἀρνητικά. Οἱ ἀλλεπάλληλες ἀπογοητεύσεις καί ἀνεπιτυχίες ἀπόπειρες προβολῆς (τῆς φυσικῆς ρώμης, τοῦ ἐρωτικοῦ γοήτρου, τοῦ ἐπαγγελματικοῦ ταλάντου κτλ.) τοὺς βυθίζουν στήν ἀποθάρρυνση, καί αὐτή, ἀναχαιτίζοντας τίς πρωτοβουλίες καί αὐξάνοντας τή δειλία, γίνεται αἰτία νέων ἀποτυχιῶν πού δυνάμειν ἀκόμη περισσότερο τό συναίσθημα τῆς μειονεκτικότητας («φαῦλος κύκλος»).

3. Συναισθήματα τοῦ σὺ

Ἡ θετική ἢ ἀρνητική στάση τοῦ «ἐγώ» ἀπέναντι στό «σὺ» (τοῦ ἐνός

καί συγκεκριμένου προσώπου μέσα στο στενό περιβάλλον) γεννά τά συναισθήματα τῆς ἀ γ ά π η ς καί τῆς φ ι λ ί α ς , τῆς ἐ χ θ ρ ό τ η - τ α ς καί τοῦ μ ί σ ο υ ς . Οἱ διαθέσεις αὐτές ὀνομάζονται συναισθήματα τοῦ σὺ. Στὴν κατηγορία τους ἀνήκουν ἡ στοργή πρὸς τοὺς γονεῖς, τοὺς ἀδελφούς, τοὺς γιούς καί τίς θυγατέρες κ.λ. συγγενεῖς, ἡ εὐνοια πρὸς τοὺς φίλους καί συναδέλφους, ἡ ἐρωτική τρυφερότητα, καί οἱ ἀντίστοιχες ἀρνητικές συγκινήσεις: τῆς ἀπέχθειας, τοῦ φθόνου, τῆς (ἐρωτικῆς) ζήλειας κτλ. Ἐπίσης τά συναισθήματα τῆς σ υ μ π ά - θ ε ι α ς (χαίρω μέ τῆ χαρά καί λυπᾶμαι μέ τῆ λύπη τοῦ ἄλλου) καί τῆς ἀ ν τ ι π ά θ ε ι α ς ἢ χαιρεκακίας (χαίρω μέ τῆ λύπη τοῦ ἄλλου, λυπᾶμαι μέ τῆ χαρά του).

Ἐντελῶς ἰδιαίτερη θέση, στά συναισθήματα τοῦ εἴδους τούτου, ἔχει ἡ ἐ ρ ω τ ι κ ῆ τρυφερότητα (ἀγάπη). Θεμελιώνεται στό γενετήσιο, ἕνα ἀπό τά ἰσχυρότερα ἔνστικτα κάθε ζωντανοῦ ὄντος, καί στόν ἄνθρωπο (ἐξαιτίας τῆς πνευματικῆς του ἀγωγῆς, ἀλλά καί τῶν περίπλοκων σχέσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς) παρουσιάζει πολλές ἀποχρώσεις ἀπό τῆ βαναυσότητα ἕως τὴν εὐγένεια. (Γιά τὴν ἐρωτική ὀρμὴ καί τά ψυχολογικά προβλήματα τῆς θά μιλήσουμε στό Τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου, κεφ. 4ο).

4. Κοινωνικά συναισθήματα

Τά συναισθήματα τοῦ σὺ εἶναι ἡ γέφυρα γιά τῆ μετάβαση ἀπό τά συναισθήματα τοῦ ἐγὼ πρὸς τά κοινωνικά· ἡ μικρὴ ὀμάδα (ἡ οἰκογένεια, τό συζυγικό ζευγάρι, ἡ φιλικὴ συντροφιά, ὁ ἐπαγγελματικὸς κύκλος) προσχεδιάζει καί στηρίζει τῆ μεγάλη: τό κοινωνικό σύνολο (φυλὴ, ἔθνος, λαό). Τά κυριότερα κοινωνικά συναισθήματα εἶναι τό ο ἰ κ ο - γ ε ν ε ι α κ ὸ (καμάρι γιά τὴν εὐτυχία καί τὴν προκοπή, θλίψη γιά τά πένθη ἢ τὸν ξεπεσμό τῆς οἰκογένειας) καί τό π α τ ρ ι ω τ ι κ ὸ (καμάρι γιά τὴν εὐτυχία καί τὴν προκοπή, θλίψη γιά τά πένθη ἢ τὸν ξεπεσμό τῆς πατρίδας).

Συνδυασμὸς κοινωνικῶν καί συναισθημάτων τοῦ ἐγὼ εἶναι τά συναισθήματα τῆς ὑ π ε ρ ο χ ῆ ς καί τῆς ὑ π ο τ α γ ῆ ς , τῆς ε ὑ - θ ὴ ν η ς καί τῆς π ε ι θ α ρ χ ί α ς , μέ τίς διαφορες, κατά περιπτώσεις καί ἰδιοσυγκρασίες, παραλλαγές τους.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι τά συναισθήματα αὐτά ἀποτελοῦν θετικό

άνθρώπινο κεφάλαιο, ή ύπερβολή τους όμως δημιουργεί πολλούς και σοβαρούς κινδύνους τόσο στον άτομικό όσο και στο συλλογικό βίο. Ίσχυρότερα από τό κοινό μέτρο συναισθημάτων ύπεροχής και ύποταγής διαστρέφουν τό χαρακτήρα, έκτροχιάζουν τον άνθρωπο: τό πρώτο πρός τήν αυθαιρεσία και τό δεσποτισμό, τό δεύτερο πρός τή δουλοπρέπεια και τήν εύθυνοφοβία, μέ αποτέλεσμα νά καταρρέουν έκλεκτές κατά τά άλλα προσωπικότητες και άνεπτυγμένες στον πολιτισμό κοινωνίες, πού άξιζαν νά έχουν καλύτερη τύχη.

5. «Κατώτερα» και «άνώτερα» συναισθήματα

Κατά μίαν άλλη διαίρεση διακρίνονται δύο σφαίρες συναισθημάτων: μιά κατώτερη και μιά άνώτερη. Στην κατώτερη περιλαμβάνονται εκείνα πού προκαλούνται από άπλην ενέργεια των αισθητηρίων οργάνων, αισθήματα και έντυπώσεις στην άνώτερη όσα προϋποθέτουν σύνθετη πνευματική εργασία, κρίσεις και έννοιες (ιδέες). Π.χ. ή εύχαρίστηση πού μäs δίνει τό δροσερό νερό μιά ζεστήν ήμέρα του καλοκαιριού ή ό φόβος πού αισθανόμαστε από μιά ξαφνική έκπυροσκόρτηση όπλου πολύ κοντά μας, άνήκουν στην πρώτη σφαίρα: αντίθετα ή ίκανοποίηση από μίαν αγαθή πράξη ή ή δυσαρέσκεια για τήν κκοκοτεχνία πού βλέπουμε σε μιά πλαστικήν εικόνα, στην δεύτερη. Για νά νιώσουμε τίς συγκινήσεις του κατώτερου επίπεδου, μäs άρκει νά λειτουργήσουν οι αισθήσεις μας: για τά συναισθήματα του άνωτερου επίπεδου απαιτούνται σκέψεις και διαλογισμοί, εύαισθησία όδηγούμενη από τό «νοϋ». Αυτά δέν είναι τόσο άπλά και επιπόλαια, όπως εκείνες, αλλά περίπλοκα και προπάντων «βαθύτερα». Για τούτο λέγονται και πνευματικά.

Παρά τη σοβαρήν αντίρρηση των διαφωνούντων, ότι τό καθαρά επιστημονικό βλέμμα, όπως πρέπει νά είναι τό βλέμμα του ψυχολόγου, δέν πρέπει νά κάνει διακρίσεις άξίας, αλλά νά θέτει τά γεγονότα στην ίδια μοίρα (όχι νά θεωρεί άλλα «άνώτερα» και άλλα «κατώτερα»), άφου για τήν επιστήμη όλα είναι ισάξια, ό κατά μεταφορά χαρακτηρισμός όρισμένων συγκινήσεων ως «άνώτερων» δικαιώνεται μέ τήν όρθή διαπίστωση ότι τίς συγκινήσεις αυτές τίς αισθάνονται και τίς έκτιμουν μόνο κορυφαία στο βασίλειο των ζώων όντα, οι «άνθρωποι», και άπ'

αυτούς πάλι ιδιαίτερα οι προχωρημένοι στην κλίμακα του πολιτισμού, οι πνευματικά εξελιγμένοι.

6. Συναίσθημα και ένστικτο

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των συναισθημάτων της κατώτερης σφαίρας (πού κατ' αντιδιαστολή προς τὰ πνευματικά ονομάζονται α ἰ σ θ η σ ι α κ ά) είναι ἡ συνάρτησή τους με μίαν ἔμφυτη τάση ἢ ἔνστικτο. Ὡς ἐξῆς:

φόβος	- ἔνστικτο φυγῆς (μπροστά στον κίνδυνο)
ὀργή	- μαχητικό ἔνστικτο
ἀηδία	- ἔνστικτο ἀποστροφῆς
στοργή	- ἔνστικτο γεννητόρων
θετικό καί ἀρνητικό αὐτοσυναίσθημα	- ἔνστικτο ἐπιβολῆς καί ὑποταγῆς
«ἀγάπη»	- σεξουαλικό ἔνστικτο.

Γιά τὰ συναισθήματα τοῦ εἴδους τούτου ἰσχύει ὁ κανόνας:

Ὅταν μιά ἔμφυτη τάση ἰκανοποιηθεῖ με τίς πράξεις πού ἀποτελοῦν τήν πλήρωσή της, τό ἀντίστοιχο συναίσθημα χάνει τήν ἔντασή του καί σιγά-σιγά ἐξαλείφεται. Τό ἀντίθετο συμβαίνει ὅταν ἐ μ π ο δ ι σ τ ε ἰ ἢ ἰκανοποίησή της, ἀπό ἐξωτερικά αἷτια ἢ ἀπό ἐσωτερικές ἀνασχέσεις. Τότε ἡ ἐκκένωση γίνεται ὄχι πρὸς τὰ ἔξω, με κινήσεις τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ἀλλά πρὸς τὰ μέσα, με ἀλλοιώσεις τῶν σπλάχνων, ἐκκρίσεις ἀδένων κτλ., καί τό συναίσθημα συμπυκνώνεται καί ἐντείνεται. Π.χ. με τό τρέξιμο ἐκτονώνεται καί σβήνει σιγά-σιγά ὁ φόβος· στόν δεμένο ὅμως (ἢ σ' ἐκεῖνον πού ἡ «θέση» του δέν τοῦ ἐπιτρέπει νά σωθεῖ με τή φυγή) ὁ φόβος δυναμώνει περισσότερο καί τόν διαποτίζει ὀλόκληρο. Με τίς κραυγές καί τίς χειρονομίες ὁ θυμός βρῖσκει διέξοδο καί ὁ ὀργισμένος κατευνάζεται γρήγορα· ἀντίθετα τρέμει καί ἀρρωσταίνει, καθὼς λέμε, ἀπό τήν ὀργή του ἐκεῖνος πού ἀναγκάζεται νά καταστεῖλει τίς ἐκδηλώσεις της, ἢ νά ὑποκριθεῖ τόν ἀσυγκίνητο. Κ.ο.κ. Στίς περιπτώσεις αὐτές ἡ πύκνωση καί ἔνταση τοῦ συναισθήματος ἔχει τή (βιολογική) ὁκοπιμότητά της: ὁ ὀργανισμός ὀπλίζεται περισσότερο, γιά νά ἐπιδικῶ-ξει ἀπαιτητικότερα τήν ἰκανοποίηση τῆς ὀρμῆς.

Ο έμπεδοσμός όμως των ξμφυτων τάσεων (όπως θά ίδουμε στό Τρίτο μέρος, κεφ. 4 §§ 4-6) είναι επικίνδυνος στην όμαλή ανάπτυξη του ψυχικού βίου.

7. Θεωρητικά συναισθήματα

Τά κατ' έξοχήν πνευματικά συναισθήματα κατατάσσονται συνήθως σέ τέσσερις ομάδες, κατά τή σχέση πού έχουν μέ τίς τέσσερις κύριες εκδηλώσεις τής πνευματικής ζωής του ανθρώπου, τούς τομείς – μέ άλλες λέξεις – του πνευματικού πολιτισμού: τήν έπιστήμη, τήν καλλιτεχνία, τήν ήθική καί τή θρησκεία. Μέ αυτά δηλώνεται ή στάση τής συνειδησης άπέναντι στις άξιες πού εκπροσωπούνται άπό τά ύψηλότερα άγαθά τής παιδείας: άπέναντι στην άλήθεια, τήν όμορφιά, τήν άρετή καί τήν άγιότητα. Καί αντίστοιχα όνομάζονται:

- α. θεωρητικά συναισθήματα
- β. καλαισθητικά συναισθήματα
- γ. ήθικά συναισθήματα
- δ. θρησκευτικά συναισθήματα.

Τά θεωρητικά συναισθήματα άπορρέουν άπό τήν άσβεστη δίψα γιά γνώση, πού χαρακτηρίζει τόν άνθρωπο. Έμφανίζονται, στά πρώτα κιόλας βήματα τής ζωής, μέ τήν έκπληξη καί τήν άπορία πού αισθανόμαστε, όταν ξαφνικά αντικρίζουμε ένα αντικείμενο (πράγμα ή γεγονός) άνεξήγητο άπό τήν πείρα του κόσμου πού έχουμε ως τότε άποκτήσει. Καί επειδή τό νέο καί τό ξένο, τό μή «οικείο», μπορεί νά είναι επικίνδυνο, μέ τήν έκπληξη στή μικρήν ήλικία συνυπάρχει φόβος καί ύποψία. Άργότερα, μαζί μέ τή φυσική καί πνευματική ώριμότητα, ή μεγαλύτερη αυτόπεποιθήση καί άσφάλεια έξαλείφει τό φόβο, καί ή έκπληξη γίνεται θεωρητική άπορία (τό «θαυμάζειν» των Αρχαίων) καί περιέργεια.

Θεωρητικά είναι καί τά συναισθήματα τής πεπότησης καί τής άμφιβολίας, πού συνοδεύουν τό πρώτο τήν έπιδοκιμασία των όρθών κρίσεων, καί τό δεύτερο τήν άποδοκιμασία των εσφαλμένων.

Η εύρεση τής άλήθειας καί ή άπόδειξη του ψεύδους δίνουν χαραά καί ίκανοποίηση στον άνθρωπο. Έντονες είναι οί συγκινήσεις αυτές σ' εκείνους προπάντων πού έχουν κάνει τήν έπιστημονική έρευνα σκοπό τής ζωής τους καί υποβάλλονται σέ μεγάλες θυσίες γιά νά τήν προαγάγουν. (Τό «εύρηκα» του Αρχιμήδη συμβολίζει τόν ένθουσιασμό τους).

8. Καλαισθητικά συναισθήματα

Καλαισθητικά λέγονται τὰ συναισθήματα πού έχουμε από ὅσα ἀντικείμενα μᾶς δίνουν τό βίωμα τοῦ ὤραϊοῦ ἢ τοῦ ἄσχημοῦ. Εὐφροσύνη καί θαύμασμός αισθανόμαστε μπροστά στό ὠραίο, ἀηδία καί ἀπίοστροφή μπροστά στό ἄσχημο.

Καί ἀπλές ἀκόμη ὀπτικές καί ἀκουστικές ἐντυπώσεις συνυφαίνονται μέ καλαισθητικά συναισθήματα· χρώματα καί σχήματα μέ τούς συνδυασμούς των, μουσικοί τόνοι μέ τή ρυθμική καί τήν ἄρμονική τους σύνθεση ἄλλοτε μᾶς εὐχαριστοῦν καί ἄλλοτε μᾶς δυσαρεστοῦν ὡς καθαρές «μορφές» (ἀνεξάρτητα δηλαδή ἀπό τήν ὁποιαδήποτε πρακτική σημασία τους γιά τή ζωή μας). Πολύ πλουσιότερες ὁμως καί βαθύτερες γίνονται οἱ συγκινήσεις μας, ὅταν οἱ «μορφές» αὐτές μέ τή φαντασία καί τή σκέψη τοῦ καλλιτέχνη - δημιουργοῦ γίνονται φορεῖς νοήματα, ὅπως συμβαίνει στά ἔργα τῆς Ζωγραφικῆς καί τῆς Μουσικῆς.

Πολλά εἶναι τὰ καλαισθητικά συναισθήματα· μεταξύ τους διαφέρουν ὄχι μόνο κατά τήν ἔνταση ἀλλά καί κατά τό ποιόν. Τό ὠραίο καί προπάντων ἡ τρυφερή καί διασκεδαστική του παραλλαγή· τό χαριτωμένο ἀντικείμενο (π.χ. ἕνα κομψό ἄγγεῖο ἢ κόσμημα) μᾶς δίνει μιάν ἡρεμη τέρψη· τό ὑπέροχο (π.χ. ὁ ἕναστρος οὐρανός ἢ ἕνα θαῦμα τῆς τεχνικῆς ὅπως ἡ ἐκτόξευση ἑνός διαστημικοῦ πυραύλου) δέος καί ἔξαρση· τό τραγικό (π.χ. ἡ μοῖρα τοῦ Οἰδίποδα ἢ τοῦ Βασιλιά Lear) συγκίνηση συγκλονιστική, «ἔλεος» καί «φόβος» (κατά τόν Ἀριστοτέλη). Ἐπίσης, ἄλλη εἶναι ἡ θυμηδία πού δίνει τό χιόμορο (ἕνα ἐξυπνο λ.χ. καί πειραχτικό λογοπαίγνιο) ἢ τό γελοῖο (π.χ. μιᾶ χοντροειδῆς μεταμφίεση), καί ἄλλη ἡ εὐθυμία μας ἀπό τό κωμικό (ἀπό μιᾶ σκηνή π.χ. τοῦ Ἀριστοφάνη ἢ τοῦ Μολιέρε). Οἱ ἔννοιες τοῦ «χαριτωμένου» καί τοῦ «ὑπέροχου», τοῦ «τραγικοῦ» καί τοῦ «κωμικοῦ» λέγονται αἰσθητικές κατηγορίες· τὰ προβλήματα πού θέτουν ἐξετάζονται ἀπό τή φιλοσοφία. Ὅτι ἔχει νά παρατηρήσει ἐδῶ ἡ Ψυχολογία εἶναι μόνο τοῦτο: οἱ ἀντίστοιχες πρὸς αὐτές τίς κατηγορίες συγκινήσεις περιέχουν ὄχι μόνο καλαισθητικά, ἀλλά καί ἠθικά, ἀκόμη καί θρησκευτικά συναισθήματα. Ἡ τραγική λ.χ. μοῖρα ἑνός ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου εἶναι μιᾶ πτώση πού ἐμπνέει φόβο καί οἶκτο (ἀπό συμπάθεια πρὸς τόν μάρτυρα)· καί τό κωμικό πάθημα ἑνός ἐλαφροῦ χαρα-

κτηρα είναι ένας ξεπεσμός που του αξίζει ο εμπαιγμός (ή αποδοκιμασία). Έξάλλου το θρησκευτικό στοιχείο είναι φανερό στην ψυχική δόνηση που έχουμε από το υπέροχο θέαμα: μας γοητεύει αλλά και μας συντρίβει το άπειρο μεγαλείο που μας αποκαλύπτεται εκείνη την ώρα σαν κάτι δεινό και άπροσπέλαστο.

9. Ἠθικά συναισθήματα

Αυτά γεννιούνται όταν, κρίνοντας δικές μας και ξένες πράξεις, τις επιδοκιμάζουμε και τις τιμούμε, ή τις αποδοκιμάζουμε και τις περιφρονούμε. Ἡ ἐπιδοκιμασία συνυφίνεται με τὰ συναισθήματα τοῦ θαυμάσιου και τῆς ἰκανοποίησης, ἡ ἀποδοκιμασία με τὰ συναισθήματα τῆς ἀποστορφῆς και τῆς μετameλειας.

Δέν είναι μόνο σκέψεις αλλά και συναισθήματα που παρορμούν τόν άνθρωπο στίς ἠθικές πράξεις: ὁ φόβος (στούς ἀνύριμους ἀνθρώπους) μήπως πράττοντας τό κακό ξεπέσουμε στή δική μας ἐκτίμηση και στήν ἐκτίμηση τῶν συνανθρώπων μας, και τό συναίσθημα τοῦ καθήκοντος (στούς πνευματικά ἄριμους) που γίνεται συνειδητό ὡς ἐντολή ἀπαράβατη. Τό ἀγαθό ἔργο δίνει γαλήνη και ἀγαλλίαση, ἡ παράλειψη τῆς ἀγαθοεργίας και ἡ κακουργία τό ἠθικό ἄλγος τῆς τύψης.

Ἀφότου τὰ ἱστορικά θρησκευματα στήριξαν τόν κώδικα τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς στή βούληση τοῦ Θείου, τὰ ἠθικά συμπλέκονται με θρησκευτικά συναισθήματα.

10. Θρησκευτικά συναισθήματα

Τὰ συναισθήματα αυτά συνοδεύουν τίς παραστάσεις και τίς ἐννοιες τοῦ Θείου και τοῦ Ὑπερέραν (τῆς πέρ' ἀπό τόν τάφο ζωῆς) και παρουσιάζουν (κατά ἐποχές, κλίματα πολιτισμοῦ, ἐπίπεδα παιδείας και ἰδιοσυγκρασίες) πολλές παραλλαγές. Οἱ κυριότερες είναι: τό δέος και ἡ συντριβή, ἡ κατάνυξη και ἡ φρίκη, ἡ τιμή και ὁ σεβασμός, ἡ εὐγνωμοσύνη και ἡ ἐμπιστοσύνη, ἡ ἀγάπη (με τό χριστιανικό νόημα τοῦ ὄρου).

Πυρήνας τῶν θρησκευτικῶν συγκινήσεων θεωρεῖται τό συναίσθημα τῆς ἐξάρτησης, που νιώθει ὁ εὐαίσθητος και στοχαστικός

άνθρωπος, από δυνάμεις που υπερβαίνουν και με τη βούλησή τους καθορίζουν την εφήμερη και περιορισμένη ύπαρξή του, καθώς και το συναίσθημα της έλπίδας που αναφερώνει, σε ώρες δοκιμασίας, τη συνείδησή του με την προσδοκία μιας «ἀποκατάστασης» είτε σε τούτο τον κόσμο είτε σ' έναν άλλο.

...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...

3. Τίτλος άρθρου 104

...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...

...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...

4. Τίτλος άρθρου 105

...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...

...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...
...από την οποία προκύπτει ότι η διαδικασία της ...

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

ΜΟΡΦΕΣ ΤΗΣ ΘΕΛΗΣΗΣ

1. Κεντρικός πυρήνας: ή τάση

Η «συνείδηση πού θέλει» (β ο ύ λ η σ η τήν όνομάζουν συνήθως τὰ έγχειρίδια τής Ψυχολογίας) έκδηλώνεται μέ μεγάλη ποικιλία ψυχοφυσικών γεγονότων. Παραδείγματα:

- Μέ κόπο, γιατί γύρω μου φωνασκοϋν πολλοί, σ υ γ κ ε ν τ ρ ώ ν ο μ α ι στό τηλεγράφημα πού μόλις έλαβα, για να καταλάβω τό μήνυμα πού μου φέρνει.
- Π ό θ ο ς μου άνέκαθεν είναι ν' άποκτήσω ένα έξοχικό σπίτι κοντά στη θάλασσα.
- Ε ύ χ ο μ α ι να είναι αύριο ό καιρός καλός, για να μή ταλαιπωρηθώ στό ταξίδι μου.
- Αútές τίς ήμέρες, πού δέν άπασχολούμαι άρκετά μέ βιοποριστικήν εργασία, αισθάνομαι μιάν άκατανίκητη ό ρ μ ή για δράση.
- Έ π ι θ υ μ ώ ένα ποτήρι δροσερό νερό.

● 'Επειτ' από πολλούς δισταγμούς ἄ π ο φ ἄ σ ι σ α πλέον νά ὑποβληθῶ σέ μιάν ὀδυνηρή ἐγχείρηση, ἀφοῦ διαφορετικά κινδυνεύω νά χάσω τή ζωή μου.

● Ἄ π α ι τ ῶ ἀπό τούς συνεργάτες μου ν' ἀναγνωρίσουν τήν ἀποκλειστική μου ἀρμοδιότητα στήν ἐκλογή τοῦ προσωπικοῦ.

Ἡ συγκέντρωση (τῆς προσοχῆς), ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ὄρμη, ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἀπόφαση, ἡ ἀπαίτηση καί τά παρόμοια εἶναι ἐκδηλώσεις (=ἔργα) τῆς «συνειδησῆς πού θέλει». Παρά τίς διαφορές τους ὀνομάζουμε τά βιώματα αὐτά β ο υ λ η τ ι κ ἄ, γιατί ἔχουν ἓνα οὐσιαστικό γνώρισμα κοινό: εἶναι τ ἄ σ ε ι ς. Σέ καθεμιά ἀπό τίς παραπάνω περιπτώσεις τ ε ἶ ν ω πρὸς κάτι τι, διευθύνομαι, σκοπεύω, ἐπιδιώκω νά πράξω κάτι, ἔστω καί ἂν δέν ἔχω πάντοτε σαφῆ ἀντίληψη τούτου τοῦ κάτι. Ἡ τάση λοιπόν εἶναι ὁ πυρήνας ψυχοφυσικῶν γεγονότων αὐτῆς τῆς κατηγορίας. Καί ἐπειδή ἡ τάση εἶναι ὅπως οἰκονομῶμεν (δυναίμεν τουλάχιστον) ἐνέργεια (ἀκόμη καί ὅταν τό ἀντικείμενό της μᾶς ἔλκει ἀκαταμάχητα, ἐμεῖς εἴμαστε πού ἐνεργοῦμε ἢ θά ἐνεργήσουμε γιά νά τό ἀποκτήσουμε), ἡ θέληση ἀποτελεῖ τήν κυρίως ἐνεργητική ὄψη τῆς συνειδησῆς. Μέ τή θέληση δραστηριοποιεῖται περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη λειτουργία τῆς ἡ συνειδησῆς – τόσο μάλιστα, πού μπορεῖ κανεὶς νά ὑποθέσει ὅτι σ'αὐτήν καταλήγει καί μέ αὐτήν ἀποκορυφώνεται ὁ ψυχικός βίος.

Τά βουλητικά βιώματα μπορούμε νά τά φανταστοῦμε σέ μιὰ προοδευτική σειρά, πού μέ τήν παρεμβολή νέων ποιοτικῶν στοιχείων διακόπτεται, καί ἔτσι σχηματίζονται διαδοχικά στάδια, τό καθένα μέ τά δικά του διακριτικά γνωρίσματα.

Τό πρῶτο, ἡ ἀφετηρία, εἶναι ἡ ἀπλή τ ἄ σ η πού δέν ἔχει συγκεκριμένο περιεχόμενο καί ὀρισμένη κατεύθυνση· ἀποτελεῖ ξέσπασμα ἢ ἀνακούφιση ἀπό μιὰ δυσάρεστη ἀνησυχία ἢ ἔνταση.

Τό δεύτερο εἶναι ἡ ὀ ρ μ ῆ, ἐμφυτη ροπή, πού ἀσύνειδα κατευθύνεται πρὸς ὀρισμένους στόχους. Ὅταν ἡ ὄρμη ἐκδηλώνεται ἀπευθείας, χωρίς σύγκρουση (ἐσωτερική) οὔτε ἀπόφαση, ὑπόκειται ὁμως στόν ἀφανή ἐλεγχό τοῦ ἐγώ, ὀνομάζεται ἐ ν σ τ ι γ μ α τ ι κ ῆ. Ὅταν ὁμως δέν μπορεῖ νά ἀναχαιτιστεῖ καί ξεφεύγει ἐντελῶς ἀπό τόν ἐλεγχό μας, λέγεται π α ρ ο ρ μ η τ ι κ ῆ.

Τό τρίτο στάδιο, ἡ ἀπόληξη, εἶναι ἡ καθαυτό ἐ κ ο ὑ σ ι α πράξη. Ἐδῶ ἔχουμε συνειδητό στόχο καί τήν ἀντίληψη τῶν μέσων πού χρειαζόμαστε γιά νά τόν ἐπιτύχουμε, καθὼς καί τῶν συνεπειῶν πού εἶναι ἐνδεχόμενο νά ἀκολουθήσουν (Karl Jaspers, 1883-1969).

Ἀναλυτικότερα γιά τά στάδια αὐτά θά μιλήσουμε στά ἐπόμενα εἰσακτάδια.

Στίς έκδηλώσεις τῆς θέλησης διακρίνουμε τίς τ έ λ ε ι ε ς (τίς ὀλοκληρωμένες) ἀπό τίς ἀ τ ε λ ε ι ς (τίς ἀνολοκληρωτες).

Τέλειες εἶναι ἐκεῖνες ὅπου ἡ τ ά σ η συνοδεύεται ἀπό τῆ γ ν ώ σ η τοῦ στόχου (ἢ τῶν στόχων), κατευθύνεται μέ τῆ σύμπραξη τοῦ σ υ ν α ι σ θ ή μ α τ ο ς ἀπό τήν κ ρ ί σ η γιά τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ καί ἀπολήγει στήν π ρ ά ξ η.

Στά ἐπόμενα θά εξετάσουμε τό κάθε στοιχεῖο χωριστά.

Ἐκδηλώσεις τῆς θέλησης, ὅπως ὁ πόθος, ἡ εὐχή, ἡ ἀόριστη ροπή, ὀνομάζονται ἀτελεῖς, γιατί τοὺς λείπουν ἓνα ἢ περισσότερα ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, καί προπάντων ἡ πράξη πού τερματίζει τῆ διαδικασία.

2. Ἡ γνώση τοῦ στόχου

Σ τ ό χ ο ς λέγεται ἐκεῖνο πού ἔχουμε νά πράξουμε, γιά νά ἐπιτύχουμε τό σ κ ο π ό πού ἐπιδιώκουμε. Εἶναι ἐπομένως τό μέσον ἢ τά μέσα πού χρησιμοποιοῦμε, γιά νά φτάσουμε στό ἐπιθυμητό ἀποτέλεσμα. Θέλω λ.χ. νά ζεσταθῶ καί ἀνάβω τῆ θερμάστρα· τό ἀνάμμα τῆς θερμάστρας εἶναι ὁ στόχος, σκοπός νά ζεσταθῶ. Κάνω νεῦμα σ' ἓναν ἀνύποπτο διαβάτη τῆς μεγάλης λεωφόρου, γιά νά τόν προφυλάξω ἀπό τόν κίνδυνο τῶν τροχῶν· τό νεῦμα εἶναι ὁ στόχος, σκοπός ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Τό στόμα μου ἔχει στεγνώσει καί ἀναζητῶ νερό νά πιῶ· ἡ δημόσια κρήνη (ἢ τό γειτονικό πανδοχεῖο) εἶναι ὁ στόχος, καθώς καί τό ποτήρι τό νερό πού περιμένω νά βρῶ ἐκεῖ, σκοπός νά ξεδιψάσω.

Ἐὐαν ἀπλῶς ἀντιδρούμε σ' ἓναν ἐξωτερικό ἐρεθισμό μέ μιάν αὐτόματη κίνηση, δέν ἔχουμε γνώση στόχου· π.χ. στό δυνατό κρότο φράζουμε τ' αὐτιά μας, μόλις ἀγγίξουμε ἓνα καυτό ἀντικείμενο τραβοῦμε ἀπότομα τό χέρι μας κ.ο.κ. Οἱ κινήσεις μας εἶναι στίς περιπτώσεις αὐτές σκόπιμες (προστατεύουν τά ὄργανά μας), ἀλλά δέν ἔχουμε γνώση τοῦ στόχου πού μᾶς ἔδωσε τό καλό ἀποτέλεσμα.

Γιά νά ἐπιθυμήσω ὀρισμένο καρπὸ, πρέπει νά ἔχω τήν ἐντύπωση ἢ τήν παράστασή του στή συνειδησή μου· γιά νά θελήσω νά ἐπισκεφθῶ ἓνα φιλικό μου πρόσωπο, πρέπει νά περάσει κατά κάποιον τρόπο ἀπό τίς σκέψεις μου. Δέν ἀρκεῖ ὁμως νά θυμηθῶ ἢ νά σκεφθῶ κάτι, γιά νά γίνῃ τοῦτο στόχος μου, παρά μόνο ἐάν ἡ παράσταση ἢ ἡ σκέψη ἔρχονται νά ὑπηρετήσουν μιὰ τάση. Ξαναπλάθεται λ.χ. ἀπό μιάν ὀποιαδήποτε ἀφορμὴ ἢ εἰκόνα ἐνός εἰδυλλιακοῦ τοπίου πού γνῶρισα σ' ἓνα

ταξίδι μου· επειδή όμως δεν υπάρχει στή συνείδησή μου καμιά τάση (ψυχαγωγίας με μιάν έκδρομή κτλ.), ή παράστασή του δεν γίνεται στόχος για τή θέλησή μου.

Μιλούμε για π ρ ό θ ε σ η, όταν όχι μόνο ό σκοπός, αλλά και ό στόχος ή οι στόχοι πού θά μās φέρουν σ' αυτόν, είναι μέ σαφήνεια και ακρίβεια γνωστοί στή «συνείδηση πού θέλει».

Ή έ π ι θ υ μ ί α είναι τάση έμπρόθετη. Ό π ό θ ο ς όχι.

3. Σύμπραξη τού συναισθήματος

Ή τάση έχει τόσο στενές σχέσεις μέ τή συναισθηματική ζωή, ώστε τάση και συναίσθημα μπορούν νά θεωρηθούν βιώματα συμφυή. Ή δυσαρέσκεια γεννά τήν τάση ν' απαλλαγούμε από ό,τι προκαλεί τή λύπη μας· ή ευχαρίστηση γεννά τήν τάση νά διατηρήσουμε τή χαρά μας.

Τή θέληση καθορίζει όχι μόνο ή παρούσα αλλά και ή προσδοκώμενη ευχαρίστηση, καθώς και ή δυσαρέσκεια πού περιμένουμε. Επιδιώκουμε ή αποφεύγουμε πράγματα πού θά μās δώσουν χαρά ή λύπη στό μέλλον (σύμφωνα μέ τίς προβλέψεις πού κάνουμε βασισμένοι στήν πείρα τή δική μας ή στήν πείρα τών άλλων).

Κάποτε έχουμε τήν έντύπωση ότι ένεργούμε άσυγκίνητοι, ότι δηλαδή ή θέλησή μας έχει απαλλαγεί από κάθε δεσμό μέ τό συναίσθημα. Τούτο λ.χ. συμβαίνει στίς πράξεις πού κάνουμε από συνήθεια, ή όταν έκτελούμε αποφάσεις πού τίς έχουμε πάρει από καιρό. Άλλά ούτε στή μιά ούτε στήν άλλη περίπτωση άπουσιάζει τό συναίσθημα· έχει άπλώς άμβλυνθεί από τήν όμοιόμορφη επανάληψη (βλ. μέρος Δεύτερο, κεφ. 2ο, § 7). Ήξοικειωθήκαμε μαζί του και δεν τό αισθανόμαστε πιά ζωηρά, επειδή τό ζήσαμε παραπολλές φορές, καθώς γίνεται και ξαναγίνεται ή ίδια πράξη, ή καθώς πλάθεται και ξαναπλάθεται μέ τή φαντασία και τή σκέψη μας ή λύση πού έχουμε αποφασίσει νά δώσουμε μέ πρώτην ευκαιρία.

4. Παρέμβαση τής άξιολογικής κρίσης

Τήν έπιρροή τού συναισθήματος στό σχηματισμό και στήν κατεύθυνση τής τάσης εύνοει ή άναχαιτίζει ή κρίση μέ τήν ά ξ ι ο λ ό γ η σ η πού κάνει και τού επιδιωκόμενου σκοπού και τών μέσων (= τών στό-

χων) πού υπόσχονται τήν επίτευξή του. Σταθμίζοντας τίς ἄμεσες καί ἔμμεσες συνέπειες, πού θά ἔχει γιά τήν ἐξωτερική καί τήν ἐσωτερική ζωή μας (τήν κοινωνική θέση καί τήν «εὐτυχία» μας, τήν ἡρεμία καί τήν ἀξιοπρέπεια, τόν αὐτοσεβασμό μας) ἡ πράξη πού σχεδιάζουμε νά ἐκτελέσουμε, ἡ σκέψη ἀποκτᾷ ἀπάνω στή θέλησή μας ἔλεγχο μεγαλύτερον ἀπό τό συναίσθημα.

Ὅταν ὁ ἄνθρωπος στίς ἐπιθυμίες του δέν εἶναι ἔρμαιο τῶν συναισθημάτων (πραγματικῶν ἢ προσδοκώμενων), ἀλλά ὀδηγεῖται ἀπό τήν κρίση ὡς πρὸς τήν ἀξία τοῦ σκοποῦ πού ἐπιδιώκει καί τῶν μέσων πού πρόκειται νά μεταχειριστεῖ, καί ἡ ἀξία αὐτή ζυγίζεται μέ μέτρα ἠθικά, λέγουμε ὅτι ἐνεργεῖ μέ φ ρ ό ν η σ η. Ὁ φρόνιμος ἀποφεύγει τό «κακό» καί θέλει τό «καλό», ὄχι παρακινούμενος ἀπό τή λύπη πού περιμένει ἀπό τήν τιμωρία, ἢ ἀπό τή χαρά πού θά τοῦ δώσει ἡ ἀμοιβή, ἀλλά ἐπειδὴ κρίνει ὅτι ἡ ἀρετὴ ἔχει γίνει γι' αὐτόν μεγαλύτερη καί μονιμότερη ἀξία ἀπό τήν ἐκτροπή.

Καί στήν περίπτωση ὅμως αὐτή τό συναίσθημα συμπράττει γιά νά ληφθεῖ ὀριστικά ἡ ἀπόφαση. Ἀλλά εἶναι ἓ λ λ ο συναίσθημα, διαφορετικό ἀπό κείνο πού παρακινεῖ πρὸς τόν εὐκόλο δρόμο. Στόν ἄνθρωπο παρουσιάζεται μέ τήν εὐγενέστερη μορφή του, ὡς α ἰ δ ὶ ς, ἢ ὡς σ ε β α σ μ ό ς πρὸς τόν ἠθικό νόμο. Ὅταν λ.χ. παλεύουμε ἀνάμεσα σέ μίαν ἐπιθυμία καί στό καθήκον μας, τά συναισθήματα τῆς ντροπῆς καί τῆς μεταμέλειας, πού τά γνωρίζουμε ἀπό προηγούμενες ὑποχωρήσεις μας, καί ἡ ικανοποίηση, ἡ ὑπερηφάνεια (πού κι αὐτήν τήν ξέρουμε ἀπό τίς ἠθικές νίκες τοῦ παρελθόντος) ὅτι σταθήκαμε ἀμετακίνητοι στό χρέος μας, συμπράττουν μέ τήν ἀξιολογούσα κρίση καί μᾶς δίνουν πολύτιμη βοήθεια νά καταβάλουμε τόν πειρασμό καί νά μὴν καμφθοῦμε ἀπό τίς διαθέσεις τῆς στιγμῆς.

5. Ἀπόφαση καί πράξη

Τάση καί π ρ ά ξ η (ἐκείνη πού προορίζεται νά πληρώσει τήν τάση) συνανήκουν στήν ἴδια ψυχοφυσική ἐνότητα ἐνέργειας καί διαχωρίζονται μόνο ὅταν ἓνα νέο γεγονός, ψυχολογικό ἢ φυσικό, παρεμβαίνει καί διακόπτει τή διαδικασία. Ὅπου δέν παρουσιάζονται ἐμπόδια ἐσωτερικά (ψυχική ἀνάσχεση) ἢ ἐξωτερικά (φυσική ἀδυναμία), μέ τήν ἐμφάνιση τῆς τάσης προβαίνουμε εὐθύς στήν πράξη μέ τήν ὁποία θά ἐπι-

τύχουμε τό στόχο. Ἡ πείρα ὅμως τῆς ζωῆς διδάσκει τόν ἄνθρωπο, ἀπό τήν τρυφερή κιόλας ἡλικία, ὅτι συμφέρον του εἶναι, ὅταν ἀναχαιτίζεται στήν πλήρωση τῶν τάσεών του, νά μὴν ἐπιμένει, ἀλλά νά ἀναβάλλει τήν πράξη γιά ἀργότερα, νά θέτει δηλαδή ὄχι τωρινούς ἀλλά μελλοντικούς στόχους, ἐάν θέλει νά ἐπιτύχει τό σκοπό πού ἐπιδιώκει. Ἐνα παιδί λ.χ. ἐπιθυμῆ νά γευτεῖ τό γλύκισμα πού ἔχει ἐτοιμαστεῖ γιά τούς προσκαλεσμένους, ἐπειδή ὅμως ἐμποδίζεται ἀπό τήν παρουσία τῆς μητέρας του πού τό ἀπαγορεύει, ἀναβάλλει τήν ἐκτέλεση γιά ἀργότερα. Ὅταν σέ λίγο παραμεριστεῖ τό ἐμπόδιο, μέ τήν ἀπομάκρυνση τῆς μητέρας ἢ τήν παρότρυνση ἄλλου, «ἰσχυρότερου», οἰκείου, ἢ πρόθεση γίνεται ἀμέσως ἀπόφαση ἐκτελεστή καί ἡ ἐπιθυμία πληρώνεται μέ τήν πράξη. Πολλές ἀποφάσεις τίς παίρνουμε ἐξαρχῆς μέ τή διάθεση νά τίς ἐκτελέσουμε στό μέλλον· ὑποσχόμαστε λ.χ. ὅτι στό ἐξῆς θά λέμε ὡμά τᾶ πράγματα ἢ ὅτι δέν θά ὑποχωρήσουμε σέ κανένος εἶδους πίεση κ.τ.λ.

Ὅχι σπάνια ἡ θέληση κατευθύνεται τόσο σταθερά ἀπό τήν πρόθεση, ὥστε, μόλις παρουσιαστεῖ ἡ κατάλληλη περίσταση (ἡ «εὐκαιρία»), ἀκολουθεῖ ἀμέσως ἡ πράξη πού ἱκανοποιεῖ τήν τάση. Συνήθως ὅμως, παρά τήν ἀπόφαση πού ἔχουμε ἤδη πάρει, γιά νά πράξουμε τήν ὀρισμένη ὥρα ὅ,τι θελήσαμε, ἀπαιτεῖται μιά νέα βουλευτική ἐνέργεια, μιά εἰδική ἀπόφαση γιά τήν πράξη: τό «γενηθήτω» (fiat) κατά τή φρασεολογία μερικῶν ψυχολόγων. Εἶχαμε λ.χ. τήν πρόθεση, μόλις συναντήσουμε τόν παλιό φίλο πού μέσα στήν παραφορά μας τόν προσβάλαμε, νά τόν παρακαλέσουμε νά μᾶς συγχωρέσει. Πραγματικά τόν ἀντικρίσαμε ξαφνικά μετά λίγες μέρες στό δρόμο, καί, χωρίς κἄν νά ξανασκεφθοῦμε τό πράγμα, τρέξαμε καταπάνω του καί τοῦ ζητήσαμε συγγνώμη. Ἄλλος ὅμως στή θέση μας δέ θά μπορούσε νά κάνει τό βῆμα τοῦτο μέ τόσην εὐκολία· θά χρειαζόταν μιά νέα ἀπόφαση («ἐμπρός, τόλμησε!»), γιά νά ἐκτελέσει τό προαποφασισμένο. Πολλές «καλές προθέσεις» μας μένουν ἀπραγματοποίητες, γιατί τή στιγμή πού παρουσιάζεται ἡ εὐκαιρία, δέν μπορούμε νά ξαναπάρουμε τήν ἀπόφαση νά τίς ἐκτελέσουμε.

Ἐλατήριον (ἡ κίνητρο) μιᾶς πράξης λέγεται ὁ σκοπός πού ἐπιδιώκεται μέ αὐτήν· ὁ πραγματικός σκοπός, ὄχι ἐκεῖνος πού τόν δίνουμε ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς πρόσχημα γιά νά δικαιολογήσουμε τήν ἐνέργειά μας. Ὁ ἴδιος σκοπός μπορεῖ νά ἐπιδιωχτεῖ μέ πολλά καί διάφορα μέσα (=στόχους)· π.χ. μέ χάδια ἀλλά καί μέ φοβέρες ἢ μητέρα προσ-

παθεί νά συνηθίσει τό παιδί της σέ καλούς τρόπους συμπεριφορᾶς. Καί κάτω ἀπό τούς ἴδιους στόχους κρύβονται πολλές φορές διαφορετικοί σκοποί· γιά τοῦτο δέν εἶναι πάντοτε φανερά στούς ἄλλους τά ἐλατήρια τῶν πράξεών μας. Ἐλατήριο λ.χ. μιᾶς γενναίας δωρεᾶς μπορεῖ νά εἶναι ὄχι ἡ φιλανθρωπία ἢ ὁ πατριωτισμός, ἀλλά ἡ ἄμηση ἢ ἡ ἔμμεση ὕλική ὠφέλεια τοῦ δωρητῆ. Οἱ περιπτώσεις ὅπου καί ἡ ἴδια ἡ θέλουσα συνείδηση δέν ἔχει ἐντελῶς ξεκαθαρίσει μέσα της τά ἐλατήρια τῶν πράξεών της, δέν εἶναι τόσο σπάνιες ὅσο νομίζονται· πολλοί γίνονται οἱ ἴδιοι θύματα τῶν φαντασιώσεων καί τῶν ψευδῶν τους.

6. Ἄδυναμίες τῆς θέλησης

Οἱ ἀναλύσεις πού προηγήθηκαν μᾶς βοηθοῦν νά ἐννοήσουμε καί νά κατατάξουμε τίς ἀδυναμίες τῆς θέλησης, πού ὅταν ὑπερβαίνουν τά ὅρια γίνονται σοβαρές ψυχικές ἀνωμαλίες («ἀρρώστιες τῆς θέλησης»).

Ἰδεώδης περίπτωση θεωρεῖται ὁ ἀποφασιστικός ἄνθρωπος, ἐκεῖνος δηλαδή πού συλλαμβάνει καθαρά τό σκοπό, θέτει μέ ἀκρίβεια τούς στόχους καί προχωρεῖ στίς πράξεις του χωρίς νά ἐπηρεάζεται ἀπό τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονται στό δρόμο του. Ἐντούτοις, ἐπειδή οἱ τύποι αὐτοί δέ μεταβάλλουν τήν ἀπόφαση πού ἔχουν πάρει, οὔτε ἀναχαιτίζονται κατά τήν ἐκτέλεσή της, ἀκόμη καί ὅταν μεταγενέστερες σκέψεις ἢ περιστάσεις ἐπιβάλλουν τήν ἀναθεώρηση (τροποποίηση τοῦ σκοποῦ ἢ ἐγκατάλειψη ὀρισμένων στόχων), διατρέχουν συχνά τόν κίνδυνο νά φτάσουν στό ἀποτέλεσμα πού ἐπιδιώκουν μέ περισσότερες ζημιές παρά ὠφελήματα.

Σέ ἀνάλογο κίνδυνο βρίσκεται ἐκτεθειμένος καί ὁ ἄνθρωπος τῶν ἀρχῶν, αὐτός δηλαδή πού ἀποφασίζει καί πράττει χωρίς ποτέ νά παρεκκλίνει ἀπό τούς κανόνες πού ἔχει καθιερώσει στή ζωή του. Ἡ πειθαρχία του σέ αὐστηρές ἀρχές εἶναι ἀξιοθαύμαστη· ἡ ἐπιμονή του ὁμως νά τίς τηρεῖ σχολαστικά καί ἄκαμπτα, εἶναι μειονέκτημα· δέν τόν ἀφήνει νά ἐκτιμήσει καί νά ἀντιμετωπίσει σωστά ἰδιόρρυθμες περιπτώσεις.

Διαφορετικές εἶναι οἱ ψυχικές δυσκολίες τῶν λεγόμενων ἄβωλων ἀνθρώπων. Τέτοιοι εἶναι (γιά νά περιοριστοῦμε στίς κυριότερες παραλλαγές):

● "Όσοι γίνονται έρμαια τών έμφυτων τάσεων ή τών παθών και τών συνηθειών τους, και δέν έχουν πιά τή δύναμη νά ελευθερωθούν από τό ζυγό τους.

● Οί εύκολοι στίς άποφάσεις τους, πού χωρίς πολλή σκέψη και δισταγμούς ακολουθοϋν τήν πρώτη έμπνευση ή επιθυμία τους. Μέ όσην άποφασιστικότητα τρέπονται πρός μιά κατεύθυνση, μέ άλλη τόσην εύκολία τήν έγκαταλείπουν γιά νά πάρουν άλλη.

● Οί άνθρωποι πού «δέν ξέρουν τί θέλουν» (δέν μποροϋν νά θέσουν καθαρά τούς σκοπούς τους) και ταλαντεύονται ανάμεσα σέ πολλές και ποικίλες επιδιώξεις αλλάζοντας διαρκώς πρόγραμμα και τρόπους ενέργειας.

● Έκείνοι πού «ξέρουν τί θέλουν», αλλά, έπειδή αναλύουν πολύ τά ένδεχόμενα ή λεπτολογοϋν τίς δυσκολίες, δέν μποροϋν νά καθορίσουν τελικά τούς στόχους τους και από τήν άμηχανία τους δέν καταλήγουν σέ καμιάν άπόφαση.

● Όσοι, τέλος, και τό σκοπό τους έχουν ξεκαθαρίσει και τούς στόχους τους διαλέξει, αλλά τήν τελευταία στιγμή διστάζουν και αναβάλλουν ή ματαιώνουν τήν πραγματοποίηση τών προθέσεών τους.

Η ΠΡΟΣΟΧΗ

1. Έσωτερική βουλητική εκδήλωση

Μιά δεύτερη διάκριση στις εκδηλώσεις της θέλησης (για την πρώτη μιλήσαμε στην § 1 του προηγούμενου κεφαλαίου) είναι εκείνη που ξεχωρίζει τις έσωτερικές από τις έξωτερικές. Στις έσωτερικές ή τάση περιορίζεται μέσα στη συνείδηση· στις έξωτερικές πληρώνεται με πράξεις που γίνονται στο φυσικό κόσμο.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα έσωτερικής βουλητικής εκδήλωσης είναι η προσοχή.

Μέ την προσοχή τό μεγαλύτερο μέρος της ψυχοφυσικής μας ενέργειας διευθύνεται και ξοδεύεται σέ όρισμένα βιώματα: αισθήματα, παραστάσεις, διανοήματα κτλ. που μέ αυτό τόν τρόπο διατηρούνται στό κέντρο της συνείδησης, παραμερίζοντας τά άλλα στην περιφέρεια, και έτσι γίνονται συνειδητά μέ μεγαλύτερη ένταση και σαφήνεια. Όσοτε προσέχω, την ώρα π.χ. που στό κυνήγι καιροφυλακτώ περιμένοντας τό θήραμα, σημαίνει ότι διευθύνω και ξοδεύω την ψυχοφυσική μου ενέργεια, κατά τό μεγαλύτερο μέρος της, στις όπτικές και άκουστικές έντυπώσεις που σχηματίζω άνιχνεύοντας τόν τριγύρω μου χώρο, και παραμερίζω από τό κέντρο της συνείδησής μου όλα τά άλλα βιώματα που προκαλούνται εκείνη την ώρα από διάφορους έξωτερικούς ή έσωτερικούς έρεθισμούς. Τό άποτέλεσμα αυτής της τάσης μου είναι ότι οι κυνηγετικές έντυπώσεις (και σκέψεις) μου γίνονται έντονότερα και καθαρότερα συνειδητές άπ' όσο θά δικαιολογούσε ή άντικειμενική δύναμη και ποιότητα των αντίστοιχων έρεθισμών· βλέπω λ.χ. και την παραμικρότερη άλλαγή του φωτισμού στον άντικρινό μου θάμνο ή άκούω και θόρυβους σχεδόν άνεπαίσθητους από μακρινήν άπόσταση κ.ο.κ., ενώ δέν άντιλαμβάνομαι ότι εκείνη τή στιγμή έπεσε τό πορτοφόλι μου ούτε

θυμούμαι ότι έδωσα τήν υπόσχεση νά είμαι στό σπίτι μου πολύ πριν από τήν ώρα του μεσημεριανού φαγητού κ.ο.κ.

Ἡ προσοχή είναι άλλοτε ἐ μ π ρ ό θ ε τ η (ένεργητική) καί άλλοτε ἀ υ θ ό ρ η τ η (παθητική). Ἡ περίπτωση τοῦ κυνηγοῦ πού ἀναφέρεται παραπάνω, είναι παράδειγμα ἐμπρόθετης προσοχῆς. Αὐθόρμητη είναι λ.χ. ἡ προσοχή μου, ὅταν χωρίς νά ἐπιδιώκω ὀρισμένο σκοπὸ παρακολουθῶ τίς χειρονομίες τοῦ φίλου μου πού μιλεῖ καί ὄχι τό νόημα τῶν λόγων του. Ἐκτός ἀπ' αὐτόν προτείνεται καί ἕνας ἄλλος διαφορετικός χαρακτηρισμός· προσοχή κ α τ ἄ τ ἡ ν ἰ σ θ η σ η : ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ ἐντυπώσεις· προσοχή π ν ε υ μ α τ ι κ ῆ : ἐκείνη πού στόχο της ἔχει παραστάσεις καί ἰδίως διανοήματα (π.χ. κατά τήν ἔκθεση ἑνός ιστορικοῦ γεγονότος ἢ κατά τήν ἀπόδειξη ἑνός μαθηματικοῦ θεωρήματος).

2. Ἰδιότητες τῆς προσοχῆς

Τέσσερις είναι οἱ ἰδιότητές της: ἡ ἔ κ τ α σ η , ἡ ἔ ν τ α σ η , ἡ δ ι ἄ ρ κ ρ ε ι α καί ἡ κ ἰ ν ῆ σ η .

Ἡ ἔ κ τ α σ η τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ἀπό τό πλῆθος τῶν στοιχείων πού μποροῦν νά διατηρηθοῦν ταυτόχρονα στό κέντρο τῆς συνείδησης τῆ στιγμῆ πού ἐπιχειροῦμε νά προσηλωθοῦμε σ' αὐτά. Π λ α τ ὄ τ ε ρ η χαρακτηρίζεται ἐκείνη πού διατηρεῖ πολλά· σ τ ε ν ό τ ε ρ η ἐκείνη πού συγκεντρώνεται σέ λίγα. Πειραματικά ἔχει ἀποδειχθεῖ ὅτι, ὅταν σέ φωτεινῆν ὀθόνη προβάλλονται πολύ γρήγορα ἀσύνδετες εἰκόνες (γράμματα ἀλφαβήτου, ἀπλά σχήματα, ἀριθμοί), ὁ ἐνήλικος μπορεῖ ν' ἀναγνωρίσει 6, παιδί ἕως 7 ἐτῶν 2-3, δώδεκα ἐτῶν 3-4. Ὅταν ὅμως τά προβαλλόμενα στοιχεῖα ἀποτελοῦν ἐνότητες μέ νόημα, ἡ προσοχή μπορεῖ νά προσηλωθεῖ σέ ἀσύγκριτα μεγαλύτερο πλῆθος. Ἐκεῖνος πού ἀκούει πολυμελή ὀρχήστρα νά παίζει, προσέχει σέ μεγάλο ἀριθμὸ ἀκουστικῶν ἐντυπώσεων· ἰδίως ἐάν ἔχει ἐξασκηθεῖ. Ἡ ἔκταση τῆς προσοχῆς ἐξαρτᾶται ὄχι μόνο ἀπό τή φυσική προδιάθεση τοῦ κάθε ἀτόμου, ἀλλά καί ἀπό τήν πείρα του (τήν ἄσκηση).

Ἐ ν τ α σ η τῆς προσοχῆς ὀνομάζουμε τή δύναμη μέ τήν ὁποία συγκεντρώνεται σέ ὀρισμένα στοιχεῖα. Μέ αὐτή τή βάση ἡ προσοχή διακρίνεται σέ ἐ ν τ ο ν ό τ ε ρ η καί ἀ τ ο ν ό τ ε ρ η. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι, ὅσο μεγαλύτερη είναι ἡ ἔνταση τῆς προσοχῆς, τόσο περιορίζεται ἡ ἔκτασή της, καί ἀντίστροφα τό μεγάλο ἄπλωμα ἀδυνατίζει τήν προ-

σοχή. Ἡ ἀδυναμία προσοχῆς πού παρουσιάζουν μερικοί ἄνθρωποι, ὑπερβαίνει κάποτε τὰ ὅρια καί ἀποτελεῖ παθολογική περίπτωση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπηρεάζεται ἀπ' αὐτήν σοβαρά ἡ ὁμαλότητα τοῦ ψυχικοῦ βίου. Τό μειονέκτημα τοῦτο (πού ἔχει ποικίλα αἷτια, σωματικά καί ἰδίως ψυχικά) ὀνομάζεται ὑ π ο π ρ ο σ ε ξ ί α .

Κατά τή δ ι ἄ ρ κ ε ι α ἡ προσοχή χαρακτηρίζεται σ τ α θ ε ρ ῆ ἢ ἄ σ τ α θ ῆ ς . Σταθερή ὀνομάζεται ἐκείνη πού ἐπί περισσότερο χρόνο μπορεῖ νά προσηλωθεῖ στό ἀντικείμενό της· ἀσταθῆς ἡ ἀντίθετη.

Τέλος, ἀνάλογα μέ τήν ταχύτητα πού κ ι ν ε ῖ τ α ι ἀπό ἓνα ἀντικείμενο σέ ἄλλο, ἡ προσοχή εἶναι ἄλλοτε εὐ κ ῖ ν η τ η καί ἄλλοτε δ υ σ κ ῖ ν η τ η . "Ἄτομα μέ ἐξαιρετικήν ἰδιοφυῖα ἔχουν ἐκπληκτικά κάποτε εὐκίνητη προσοχή· λεγεται λ.χ. γιά τόν Ἰούλιο Καίσαρα, ὅτι μποροῦσε νά ὑπαγορεύει ταυτόχρονα σέ πολλούς γραμματεῖς ἐπιστολές μέ διαφορετικό περιεχόμενο· περνοῦσε μέ μεγάλη ταχύτητα ἀπό τή σ υ ν ἔ χ ε ι α τῆς μιᾶς στή συνέχεια τῆς ἄλλης χωρίς νά χάνει τή σειρά τῶν φράσεων.

Οἱ ἰδιότητες τῆς προσοχῆς καθρεφτίζουν τή δύναμη καί τή σταθερότητα τῆς θέλησης· ἀδύνατοι στή θέληση καί ταλαντευόμενοι, ἀμφίρροποι χαρακτήρες ἔχουν συνήθως προσοχή στενή, ἄτονη, ἀσταθῆ καί δυσκίνητη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στούς δυνατούς καί σταθεροῦς χαρακτήρες. Ἡ προσοχή ὅμως ἐπηρεάζεται καί ἀπό τήν κατάσταση τοῦ ὀργανισμοῦ· δυσμενῆ ἐπίδραση ἔχουν ἀπάνω της ἡ κόπωση, τά οἰνοπνευματώδη ποτά καί οἱ νευρικές διαταραχές.

3. Οἱ ὅροι τῆς προσοχῆς

Ἡ ἐ μ π ρ ό θ ε τ η προσοχή ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἀ π ό φ α σ ή μας νά προσηλωθοῦμε σέ ὀρισμένο ἀντικείμενο. Παίρνομε αὐτήν τήν ἀπόφαση, ὅταν τό ἀντικείμενο ἔχει γιά μᾶς ἔ ν δ ι α φ έ ρ ο ν , δηλαδή ἀνταποκρίνεται σέ ὀρισμένες ἀνάγκες μας. Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πολλές καί ποικίλες· ἡ ἄμυνα κατά τῆς κακοκαιρίας, ἀλλά καί ἀπέναντι στήν ἐπιβουλή ἑνός ἀνταγωνιστή εἶναι ἀνάγκη· ἀνάγκη ἐπίσης εἶναι καί ἡ μάθηση στή γενικότητά της, ἡ περιέργεια λ.χ. Σέ ἀντικείμενα πού δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιάτί δέν περιμένουμε ἀπ' αὐτά τήν ἱκανοποίηση μιᾶς ἀνάγκης, πολύ δύσκολα κατευθύνεται ἡ προσοχή μας, καί ἔάν γιά μιά στιγμή στραφεῖ πρὸς αὐτά, γρήγορα ἀποσούρεται γιά νά

προσηλωθεί σέ άλλα. Μέ τό ενδιαφέρον πού προκαλοῦν (καί ἀνάλογε πρὸς τό μέγεθος του) τά ἀντικείμενα γίνονται περισσότερο ἢ λιγότερο ἀ ξ ι ὀ λ ο γ α , λιγότερο ἢ περισσότερο ἀ ν α ξ ι ὀ λ ο γ α . Ἡ ἀξία του προσδιορίζεται ἀπό τή θέση πού κατέχουν μέσα στόν κύκλο τῶν ιδιαίτερων κλίσεων καί ἀσχολιῶν τοῦ καθενός μας· ἐπομένως δέν προκαλοῦν τήν προσοχή ὄλων τῶν ἀνθρώπων τά ἴδια ἀντικείμενα καί στό ἴδιο βαθμό. Μπροστά στό ἴδιο πράγμα ἡ γεγονός ἄλλος μένει προσεχτικός ἐπί πολλήν ὥρα, ἐνῶ ἄλλος ἀντιπαρέρχεται χωρίς καν νά τό ἀντιληφθεῖ.

Ἡ α ὑ θ ὀ ρ μ η τ ῆ προσοχή καθορίζεται ἀπό τούς ἐξῆς παράγοντες:

α. Τή δ ὦ ν α μ η τ ῶ ν ἐ ν τ υ π ὴ σ ε ω ν · ἐνῶ διαβάζουμε προσηλωμένοι στό κείμενο, ἕνας δυνατός κρότος εἶναι ἱκανός νά ἀποσπάσει τήν προσοχή μας ἀπό τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου καί νά τί στρέψει πρὸς ἄλλη κατεύθυνση (στήν ἀναζήτηση τῆς αἰτίας τοῦ κρότου).

β. Τή ν α ἰ φ ν ι δ ι α σ τ ι κ ῆ ἐ μ φ ἄ ν ι σ η μ ι ᾶ ς α ἰ σ θ ῆ τ ῆ ς μ ε τ α β ο λ ῆ ς · ἡ ξαφνική ἐντύπωση μιᾶς ἐντελῶς ἀνακαινισμένης οἰκοδομῆς πού συναντοῦμε στό δρόμο, προκαλεῖ τήν προσοχή μας διακόπτοντας τό νῆμα τῶν σκέψεών μας· ἄλλους ἐνοχλεῖ ὁ ἰσχυρός θόρυβος, τό μυλωνά ὄμως τόν ξυπνάει ἢ σιγή ἀπό τό σταμάτημα τοῦ μύλου του.

γ. Τή μ ε γ ἄ λ η ἀ ν τ ἰ θ ε σ η · ὅταν ἰδοῦμε νάνο κοντά σ' ἕνα ὑψηλόσωμο παλικάρι, ἢ κατάλευκη γυναίκα νά συνοδεύεται ἀπό κατάμαυρο ἄντρα, αὐθόρμητα στρέφεται πρὸς αὐτούς ἢ προσοχή μας.

Ἄς σημειωθεῖ ὄμως, ὅτι ἕνας δυνατός αἰσθητηριακός ἐρεθισμός (π.χ. οἱ κραυγές ἐνός διαρκῶς ὀργισμένου προοισταμένου), ὅταν ἐπαναλαμβάνεται συχνά, δέν προκαλεῖ πιά τήν προσοχή μας· ἀντίθετα προσέχουμε καί ἕναν ἀδύνατο ἐρεθισμό (π.χ. ἕναν ψίθυρο πού μόλις ἀκούγεται), ὅταν ἀπό φόβο ἢ ἄλλη αἰτία τοῦ ἀποδίνουμε κάποια σημασία. Αὐτός ἄλλωστε εἶναι ὁ λόγος πού προσέχουμε τίς ἀπτόμετες μεταβολές καί τίς μεγάλες ἀντιθέσεις: ὑποπτευόμαστε ὅτι μποροῦν νά ἔχουν

κάποια σημασία για τή ζωή μας, και ἄ ξ ί ζ ο υ ν νά σταθοῦμε καί νά τίς περιεργαστοῦμε.

Οἱ ὄροι πού ὀνομάσαμε ὡς τώρα εἶναι ψυχολογικοί. Φυσιολογικά ἐπιδρῶν στήν προσοχή: θετικά ἢ ὑγεία τοῦ σώματος καί ἢ ἀκμή τῶν δυνάμεών του· ἀρνητικά ἢ ἀρκύστια, ἢ κούραση καί ἢ ἐξάντληση.

4. Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς

Ἡ ἀξία τῆς προσοχῆς εἶναι φανερή στά ἀποτελέσματά της, πού εἶναι τά ἑξῆς:

α. Αἰσθήματα ἀδύνατα ἀποκτοῦν μέ τήν προσοχή ἔνταση (εἰς βάρος τῶν ἄλλων πού πέφτουν σέ δεύτερη μοίρα). Π.χ. ἀσθενέστατος ἤχος ρολογιῦ γίνεται καθαρά ἀντιληπτός, ὅταν τόν προσέχουμε.

β. Ἐπιταχύνεται ἢ πορεία τῶν ἐντυπώσεων πρὸς τό ψυχικό κέντρο· ἢ προσοχή ἀνοίγει, κατά κάποιο τρόπο, δρόμο στούς ἐρεθισμούς, καί ἔτσι ἢ ἐντύπωση σχηματίζεται γρηγορότερα στή συνείδηση. Ἐάν ταυτόχρονα ἐπιδρῶν στά αἰσθητήριά μας δύο ἐρεθισμοί, π.χ. ἕνας ὀπτικός καί ἕνας ἀκουστικός, πρῶτη θά ἐμφανιστεῖ στή συνείδηση ἢ ἐντύπωση ἢ ἀντίστοιχη σ' ἐκείνον πού προσέξαμε.

γ. Γίνονται στερεώτεροι οἱ συνειρμοί καί εὐκολύνεται ἢ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων (βλ. σχετικά μέ τό θέμα τοῦτο: μέρος Πρῶτο, κεφ. 8ο, § 5).

δ. Εὐνοεῖται ἕνα σπουδαιότατο γιά τή διανοητική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου ἔργο: ἢ ἀ φ α ί ρ ε σ η (βλ. μέρος Πρῶτο, κεφ. 11ο, § 3). Ἐντυπώσεις ἢ παραστάσεις, καθώς καί σχέσεις, πού ἀντικειμενικά θεωρούμενες εἶναι ἐξίσου σαφεῖς γιά τή συνείδηση μέ ἄλλες ὁμοιές τους, τονίζονται μέ τήν προσοχή περισσότερο καί προβάλλονται εἰς βάρος τῶν λοιπῶν, μέ ἀποτέλεσμα αὐτές πιά μόνο νά ἀπασχολοῦν τό ψυχικό μας κέντρο. Ἐτσι λ.χ. ἀναγνωρίζουμε μέ τήν προσοχή εὐκολότερα καί ἀσφαλέστερα τίς ὁμοιότητες καί τίς ἀνομοιότητες τῶν ἀντικειμένων καί ἐπισημαίνουμε τά κύρια χαρακτηριστικά τους, διαχωρίζοντάς τα ἀπό τά τυχαῖα καί τά ἀσήμαντα. Πόσο μέ αὐτή τή βοήθεια τῆς προσοχῆς εἰσάγεται καί γίνεται ἀποδοτική ἢ βαρυσήμαντη γιά τή διάνοηση μέθοδος τῆς λογικῆς ἀφαίρεσης, εἶναι φανερό.

ε. Διευκολύνεται ἢ κατανόηση. Κατανοοῦμε γρηγορότερα καί εὐκολότερα ἕνα ἀντικείμενο, ὅταν μέ τήν προσήλωση τῆς προσοχῆς μας

σ' αυτό τό άπομονώνουμε άπό τά άλλα. Είναι σάν νά ρίχνουμε ίσχυρό φώς σέ όρισμένο σημείο του φυσικού χώρου· ό,τι θρίσκεται εκεί φωτίζεται μέ ένταση καί γίνεται άντληηπτό μέ τίς παραμικρότερες λεπτομέρειές του.

Γιά όλους αυτούς τούς λόγους, ή προσοχή κατατάσσεται σίς πίο σπουδαίες συνειδησιακές λειτουργίες. Τό παράγγελα πού δίνουμε, κάθε φορά πού θέλουμε νά ανακοινώσουμε κάτι σοβαρό ή νά αναθέσουμε μιά δύσκολη εργασία στον σύντροφό μας, είναι: «πρόσεξε!».

ΟΙ ΠΡΑΞΕΙΣ**1. Είδη τῶν πράξεων**

Ἡ θέληση ἐξωτερικά (δηλαδή στό φυσικό κόσμο) ἐκδηλώνεται μέ π ρ ά ξ ε ι ς. Ὅταν γελοῦμε, μιλοῦμε, τρέχουμε, γράφουμε, ὀδηγοῦμε αὐτοκίνητα, χειριζόμαστε ἕνα ὁποιοδήποτε ἐργαλεῖο (ἀπό τήν ξυριστική μηχανή καί τή σκανδάλη τοῦ ὄπλου ἕως τούς τηλεοπτικούς φακούς καί τά πολύπλοκα ὄργανα τῆς ἠλεκτρονικῆς), πράττουμε· δηλαδή παρεμβαίνουμε μέ μιά σωματική μας ἐνέργεια στήν ἀλληλουχία τῶν φυσικῶν γεγονότων, γιά νά ἐπιτύχουμε ὀρισμένο στόχο.

Ἀπό ψυχολογικήν ἄποψη θεωρούμενες οἱ πράξεις εἶναι τριῶν εἰδῶν:

- α. Πράξεις π ρ ο α ί ρ ε σ η ς,
- β. πράξεις ὀ ρ μ ῆ ς καί
- γ. πράξεις σ υ ν ῆ θ ε ι α ς.

2. Πράξεις τῆς προαίρεσης (ἐκούσιες)

Οἱ π ρ ά ξ ε ι ς τῆς π ρ ο α ί ρ ε σ η ς (ἐκούσιες) γίνονται ἐπειτα ἀπό μιά συνειδητήν ἀπόφασή μας. Ἡ ἀπόφαση ἄλλοτε εἶναι ἀπλή ἐπιδοκιμασία ἐνός στόχου πού εὐκόλα τόν θέτουμε, ἐπειδή δέν ὑπάρχει γιά τήν κρίση μας ἄλλος πού νά τόν ἀνταγωνίζεται (π.χ. «εἶμαι ἐλεύθερος τοῦτο τό ἀπόγεμα καί ἀποφασίζω νά κάνω ἕνα μικρό περίπατο»), καί ἄλλοτε προϋποθέτει ἐ κ λ ο γ ῆ μεταξὺ πολλῶν στόχων, ἀπό τούς ὁποίους ἄλλος περισσότερο καί ἄλλος λιγότερο ὀδηγεῖ στόν ἴδιο σκοπό, καί γιά τοῦτο ὑποχρεωνόμαστε νά ζυγίσουμε τά πλεονεκτήματα καί τά μειονεκτήματα τοῦ καθενός (τά ἄμεσα καί τά ἔμμεσα), προτοῦ πάρουμε τήν ὀριστικήν ἀπόφαση: «νά ὑποβάλω τήν παραίτησή μου ἢ νά δεχτῶ τόν ὑποβιβασμό;» – «νά κλείσω αὐτή τή συμφωνία μέ τόν ἄλφα

παραγγελιοδότη ή μέ τόν βήτα;» – «νά προτιμήσω γιά τό ταξίδι μου τό πλοίο, τό σιδηρόδρομο ή τό αεροπλάνο;» κ.ο.κ.

Έκλογή γίνεται καί όταν έχει κανείς ν' αποφασίσει τήν εκτέλεση ή τήν παράλειψη (ανάβολήν ή ματαίωση) μιās πράξης («νά πέσω στή θάλασσα νά σώσω έναν άνθρωπο πού κινδυνεύει νά πνιγεί, ή όχι;»): στήν περίπτωση αυτή παρουσιάζεται ένα έσωτερικό εμπόδιο (συναίσθημα συνήθως ή επιθυμία), πού παρεμβάλλεται ανάμεσα στήν τάση καί στήν πράξη πού θά τήν εκπληρώσει. Στόν ώριμο καί καλλιεργημένον άνθρωπο τά έσωτερικά εμπόδια είναι κατά κύριο λόγο κ ρ ί σ ε ι ς ὄ ξ ι α ς καί ἄ π α ξ ι α ς (πού ζυγίζουν δηλαδή τό βάρος τής σχεδιαζόμενης πράξης μέ μέτρα σταθερά): αυτές δέν αφήνουν τίς τάσεις νά οδηγήσουν άμέσως στίς πράξεις χωρίς έλεγχο τής ποιότητας του σκοπού καί τών στόχων. Άνασχετικά ενεργοῦν άπάνω στίς τάσεις, μέσα στή συνείδηση τών ανώριμων καί τών άπαιδευτων προσώπων, ή διαταγή καί ή απαγόρευση, ή μίμηση καί ή συνήθεια. Μέ αυτές άρχίζει τό έργο τής ἄ γ ω γ ῆ ς , έπειδή ή κρίση δέν είναι άκόμη ικανή νά κατευθύνει τή θέληση.

3. Πράξεις τής όρμής

Π ρ ἄ ξ ε ι ς τ ῆ ς ό ρ μ ῆ ς ονομάζονται εκείνες πού γίνονται χωρίς συνειδητήν άπόφαση, μόλις έμφανιστεί ή τάση πρός κάποιο στόχο, ή όταν ή τάση αυτή, άδύνατη στήν άρχή, άποκτήσει τή δύναμη πού τής χρειάζεται γιά νά φέρει άμέσως τήν πράξη. Έάν διψώ, άρκει νά συναντήσω στο δρόμο μου μία κρήνη, γιά νά τρέξω νά πιώ· τήν ώρα πού εργάζομαι μέσα σ' ένα κλειστό δωμάτιο, ή ανάγκη καθαρού άέρα γίνεται σιγά-σιγά τόσο δυνατή, ώστε σηκώνομαι άπότομα καί άνοίγω τό παράθυρο, χωρίς νά καλοσκεφτώ τί κάνω, κ.ο.κ.

Σέ στενήν έννοια, πράξεις όρμής είναι όσες προκαλοῦνται άπό έμφυτες όρμές (π.χ. τήν όρμή τής αυτοσυντήρησης). Κατά τήν πλατύτερη όμως έννοιά τους, πράξεις όρμής είναι καί εκείνες πού ύπαγορεύονται άπό κ λ ί σ ε ι ς καί π ἄ θ ῆ .

Κ λ ί σ η λέγεται στή γλώσσα τής Ψυχολογίας ή δυνατή καί μόνιμη τάση πρός όρισμένον ή πρός όρισμένους στόχους. Τά άντικείμενα τών κλίσεων είναι πολλά καί διάφορα· έχουμε λ.χ. κλίση πρός τή μουσική ή τό σπόρ, αλλά καί πρός τήν οίνοποσία ή τή χαρτοπαιξία. Τίς κλίσεις τίς γεννά ή φυσική προδιάθεση ή ή μακρά συνήθεια· συχνότατα καί οί δύο

μαζί. Ἡ συνήθεια φέρνει ἀσφαλέστερα τὸ ἀποτέλεσμα, ὅταν καί τὸ ἔδαφος εἶναι πρόσφορο.

Τὴν τάση πού ἔχει ἀποκτήσει (ἀπὸ τὴν τακτικὴ πλήρωση καί τὴν ἔλλειψη ἀντιστάσεων, ἐξωτερικῶν καί ἐσωτερικῶν) τέτοια δύναμη, ὥστε νά φέρεται ἀκατάσχετα πρὸς τὴν πράξη, χωρὶς νά μπορεῖ ἡ κρίση νά τὴ θέσει κάτω ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της, τὴν ὀνομάζουμε π ἄ θ ο ς. Τὰ πάθη, ἀκόμη καί τὰ εὐγενή, εἶναι βαρὺς ζυγὸς γιὰ τὸν ἄνθρωπο· περιορίζουν τὸν ὀρίζοντα τῆς σκέψης καί τῆς δραστηριότητάς του, καί δυσκολεύουν τὴν ἐπικοινωνία καί τὴ συνεργασία μὲ τοὺς ὁμοίους του. Ἡ μονομέρεια, ὁ φανατισμὸς, ἡ ἀδιαλλαξία εἶναι συνέπειές τους.

4. Πράξεις τῆς συνήθειας

Τίς π ρ ἄ ξ ε ι ς τ ῆ ς σ υ ν ῆ θ ε ι α ς τίς ἐκτελοῦμε χωρὶς νά ἔχουμε συνείδηση τῆς τάσης πρὸς τὸ στόχο, σκόπιμα ὅμως· καί μόνο νά βάλουμε στό νοῦ μας τὸν στόχο ἢ νά ἀντιληφτοῦμε ὅτι ἡ «κατάσταση» εἶναι εὐνοϊκὴ, πράττουμε ὅ,τι ἔχουμε συνηθίσει νά πράττουμε. Ἀρχικὰ ἦσαν τυχαῖες ἢ πράξεις προαίρεσης. Μὲ τὴ συχνὴν ὅμως ἐπανάληψή τους καί τὴν ἀσκησὴ μας στὴν ἐκτέλεσή τους, ἔχουν κατὰ κάποιον τρόπο τυποποιηθεῖ καί ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ θέλησή μας, κι ἔτσι τίς κάνουμε χωρὶς νά τίς στοχαζόμαστε. Χτυποῦμε λ.χ. τὴν πόρτα προτοῦ μποῦμε σὲ κλειστὸ δωμάτιο, ἢ σηκωνόμαστε καί προσφέρουμε κάθισμα στὸν ἐπισκέπτη μας κ.ο.κ. Ἡ σκοπιμότητα τῶν πράξεων τούτων εἶναι φανερὴ (ἐπιβάλλονται, ὅπως λέγουμε, ἀπὸ τὴν καλὴ ἀνατροφή)· ἀλλὰ τὴν ὥρα πού τίς ἐκτελοῦμε οὔτε τὴν τάση μας συνειδητοποιοῦμε οὔτε τὸ στόχο της θέτουμε.

Οἱ πράξεις τῆς συνήθειας παίζουν σπουδαῖο ρόλο στὴ (ἀτομικὴ καί συλλογικὴ) ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ὅχι μόνο γιατί δίνουν κανονικότητα καί σταθερότητα στὴ δράση του, ἀλλὰ καί γιατί τὸν βοηθοῦν νά ἐξοικονομῇ ψυχικὰς δυνάμεις (ἀπὸ τὴν αὐτόματη ρύθμιση τῶν δευτερότερων θεμάτων τῆς συμπεριφορᾶς), γιὰ νά τίς ξοδεύει στὶς σοβαρὰ καί δύσκολες περιστάσεις τῆς ζωῆς, ὅπου ἀπαιτεῖται συγκέντρωση τῆς προσοχῆς, δυνατὴ κρίση καί ἐπίμονη θέληση.

5. Οἱ κινήσεις

Οἱ πράξεις ἐκτελοῦνται μὲ τίς κινήσεις τοῦ σώματος καί τῶν μελών

του. Ἡ κίνηση εἶναι ἀποτέλεσμα συστολῆς καὶ διαστολῆς τῶν μυῶνων, κατὰ τὴν ἐντολὴν ποῦ δίνεται σ' αὐτούς ἀπὸ τὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ κυρίως ἐγκεφάλου. (Αὐτὰ θεωροῦνται τὸ ὄργανον τῆς θέλησης).

Ἅλλες ὅμως οἱ κινήσεις δὲν ὑπόκεινται, κατὰ τὸν ἴδιο βαθμὸν, στὸν ἔλεγχον τῆς θέλησης. Ἀπ' αὐτὲς οἱ φυσιολογικὲς (τῆς καρδιάς, τῶν πνευμόνων, τῶν ἐντέρων κ.τ.λ.) ἐνεργοῦνται ἢ ἀναχαιτίζονται χωρὶς τῆ συμμετοχῆς τῆς συνείδησης. Οἱ λοιπὲς κινήσεις κατατάσσονται στὶς ἑξῆς πέντε κατηγορίες:

α. **Αὐθόρμητες κινήσεις.** Ὅταν λ.χ. ξυπνοῦμε, τεντώνουμε τὰ χέρια καὶ τὰ πόδια μας· ἡ κίνηση αὐτὴ εἶναι αὐθόρμητη. Τὰ μικρὰ παιδιὰ κινοῦν αὐθόρμητα (χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια καὶ γνώση τοῦ στόχου) τὰ μέλη τους· αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ κινηθοῦν, γιὰ νὰ ἐκκενωθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, ἡ δύναμη ποῦ ἔχει συσσωρευτεῖ μέσα στὸ σῶμα τους. Πηγὴ τῶν αὐθόρμητων κινήσεων θεωρεῖται τὸ πρωταρχικὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς ποῦ πλημμυρίζει κάθε ζωντανὸ ὄργανισμό.

β. **Ἀνακλαστικὲς κινήσεις.** Τέτοιες εἶναι ὁ λόξυγκας, ὁ βήχας, τὸ χασμουρητό, τὸ ἄνοιγμα καὶ κλείσιμο τῆς κόρης τῶν ματιῶν καὶ οἱ παρόμοιες. Στὶς κινήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους, ἀνάμεσα στὸν ἐρεθισμό καὶ στὴν ἀντίδραση ποῦ προκαλεῖ, δὲ μεσολαβεῖ συνειδησιακὸ γεγονός (παράσταση, σκέψη, ἐπιθυμία, συναίσθημα). Ἡ διέγερση μεταβιβάζεται ἀπευθείας ἀπὸ τὰ αἰσθητικὰ εἰς τὰ κινητικὰ κέντρα τοῦ ἐγκεφάλου, καὶ ἡ κίνηση ἐκτελεῖται χωρὶς καταβολὴν προσπάθειας. (Ὅταν ἀποφασίσαι νὰ παρέμβαι ἢ συνείδηση, μὲ κόπο κατορθώνεις νὰ τὴν ἐμποδίσει). Συγγενεῖς πρὸς τίς ἀνακλαστικὲς εἶναι οἱ μορφοσμοὶ καὶ οἱ χειρονομίες μὲ τίς ὁποῖες ἐκφράζονται τὰ συναισθήματα, καὶ ἰδίως οἱ ἀψιθυμίες.

Ὅπως ἀπέδειξαν τὰ πειράματα τοῦ Ρώσου ψυχοφυσιολόγου Ivan Pavlov (1849-1936), τῆ διέγερση γιὰ ἀνακλαστικὲς κινήσεις μπορεῖ νὰ δώσει ὄχι μόνον ὁ κύριος ἐρεθισμὸς, ἀλλὰ καὶ ἕνας ἄλλος, ποῦ ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐνεργήσει μαζί μ' αὐτόν (καὶ ἐπομένως τὰ δύο βιώματα ἔχουν συνδεθεῖ συνειρμικά). Συνηθίζουμε λ.χ. ἕνα σκύλον νὰ τρῶει μόλις σημαίνει μιὰ μικρὴ καμπάνα· ἀπὸ τὴν ὥρα ἐκείνη ἀρκεῖ νὰ χτυπήσῃ ἡ καμπάνα γιὰ νὰ «τρέξουν τὰ σάλια του», μὲ ὅλο ποῦ δὲν τοῦ δώσαμε οὔτε πρόκειται νὰ τοῦ δώσουμε φαγητό. Ὁ ἦχος δηλαδὴ τῆς καμπάνας (αἰσθημα ποῦ ἔχει συνειρμικά δεθεῖ μὲ τὴν παράσταση τοῦ φαγητοῦ)

υποκαταστάθηκε στον αρχικό έρεθισμό, και αυτός πιά προκαλεί την έκκριση των αδένων. Έτσι «καλλιεργούνται» στά ζωα, αλλά και στους ανθρώπους πολλές αντιδράσεις. Η άρκουδα του ίπποδρομίου αρχίζει κιόλας να «χορεύει», όταν σταθεί μπροστά της ντυμένος για την παράσταση ο θηριοδασαστής. Δεν χρειάζεται να ιδούμε τό πρόσωπο του αντιπάλου πού μᾶς ἀπειλεί· ἀρκεί ν' ἀκούσουμε από μακριά τή φωνή του, για να σφίξουμε τή γροθιά μας. Οί αντανακλαστικές κινήσεις τού είδους τούτου ονομάζονται **έ ξ α ρ τ η μ έ ν α ἄ ν α κ λ α σ τ ι κ ἄ**.

γ. **Ε ν σ τ ι γ μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ῆ σ ε ι ς**. Τό βρέφος όλα τά αντικείμενα πού πιάνει, τά φέρνει άμέσως στό στόμα· από τό φόβο κραυγάζουμε καί τρέχουμε· τό κοριτσάκι, όταν καλοντυθεί, συμπεριφέρεται μέ φιλαρέσκεια κ.ο.κ. Οί ένστιγματικές κινήσεις προκαλούνται όχι από άπλά αισθήματα, όπως οί ανακλαστικές, αλλά από σύνθετες έντυπώσεις καί είναι έμφυτες, μέ τό νόημα ότι δεν τίς έχουμε διδαχτεί, αλλά τίς κατέχουμε από κάποιο ένστικτο. (Γιά τά ένστικτα θά μιλήσουμε στό επόμενο κεφάλαιο).

δ. **Θ ε λ η μ α τ ι κ έ ς κ ι ν ῆ σ ε ι ς**. Είναι οί κινήσεις πού βρίσκονται κάτω από τόν έλεγχο τής συνείδησης· μία παράσταση (τού στόχου) μαζί μέ όρισμένην επίδιώξη καθορίζει τή σύνθεση καί τήν κατεύθυνσή τους.

ε. **Α υ τ ό μ α τ ε ς κ ι ν ῆ σ ε ι ς**. Αρχικά ήταν θεληματικές καί για να εκτελεστούν απαιτούσαν ειδική προσπάθεια καί προσοχή· μέ τή συχνή όμως επανάληψη (τήν άσκηση) έχουν μηχανοποιηθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε γίνονται μέ άκρίβεια, χωρίς να παρεμβαίνει ή συνείδηση για να τίς πειθαρχεί καί να τίς κατευθύνει. Όταν λ.χ. ντυνόμαστε, κολυμπούμε, τρέχουμε μέ τό ποδήλατο, γράφουμε μέ τή γραφομηχανή κ.τ.λ., οί κινήσεις πού κάνουμε είναι αυτόματες.

6. Η ελεύθερη θέληση

Στίς πράξεις τής όρμης καί στίς πράξεις τής συνήθειας νομίζουμε ότι είμαστε, κατά κάποιο τρόπο, ξένοι· όρθότερα: όχι οί αύτουργοί, αλλά συνεργοί. Η υπόθεσή μας δεν είναι έντελώς αυθαίρετη. Οί πράξεις αυτές, σκόπιμες έστω, είτε γίνονται χωρίς τή συγκατάθεση τής συνείδησης, είτε δεν έχουν πιά ανάγκη από τή καθοδήγησή της. Όρθά λοιπόν συναισθανόμαστε ότι δεν «μᾶς» άνήκαν έξ αρχής, ή δεν «μᾶς»

άνηκουν πλέον. Τήν έντύπωση του «άλλότριου» δίνουν κυρίως (μαζί μέ τίς φυσιολογικές) όλες οί λεγόμενες ά κ ο υ σ ι ε ς κινήσεις τών τριών πρώτων κατηγοριών, πού όνομάσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο: οί αúθόρμητες, οί άνακλαστικές και οί ένστιγματικές. Τείνω πρós αυτές και τίς έκτελώ όχι μέ δική μου πρωτοβουλία, αλλά ώς άντιπρόσωπος του είδους «άνθρωπος» και για λογαριασμό του. Αυτόν άλλωστε ύπηρετουñ και κτήμα του είναι: τίς «διδάχτηκε» άπό τήν άνάγκη νά προσαρμoσσει, όσο γίνεται σκοπιμότερα και άσφαλέστερα, στους όρους τής ζωής κατά τή μακρά πορεία τής βιολογικής του εξέλιξης. Και τώρα κληροδοτουñται άπό γενεά σέ γενεά ώς έμφυτες τάσεις πού «έμαθαν» νά ίκανοποιουñται μόνες τους.

Αντίθετα, όταν μέ τή συνείδηση του σκοπού και τή γνώση του στόχου (ή τών στόχων) παίρνει στήν κατάλληλη στιγμή τήν άπόφαση νά πράξει και πράττει για νά επιτύχει αυτό πού επιδιώκει, τότε ό άνθρωπος πιστεύει ότι δέν ύπακούει άπλώς σέ μιάν έσωτερική τάση ούτε άναγκάζεται άπό κάποιο έξωτερικό αίτιο, αλλά ότι ενεργεί έλευθερα και ή πράξη του άνήκει άποκλειστικά και μόνο σ' αυτόν. Συνήθως πρίν άπό τήν όριστική θέση του σκοπού και τήν έκλογή του στόχου (ή τών στόχων) βρίσκεται σέ κατάσταση άνηουχίας, κάποτε και άγωνίας· βασανίζει μέ τή σκέψη τά ένδεχόμενα πού παρουσιάζονται (πρoυποθέσεις, όρους, συνέπειες κτλ.), τά συγκρίνει, τά παραλλάζει, τά ίεραρχεί και τελικά κάνει τήν προτίμησή του. Πρέπει όμως νά προχωρήσει άκόμη περισσότερο: νά άποφασίσει νά πράξει, και νά πράξει. Τότε ολοκληρώνεται ή εκδήλωση τής «συνείδησης πού θέλει»: διαφορετικά μένει άπλή (άνολοκληρωτη) πρόθεση.

Στόν έαυτό μας καταλογίζουμε έντελώς μόνο τίς πράξεις πού προέρχονται άπό μιάν έλευθερη έκλογή και άπόφαση. Έπ ε ύ θ υ ν ο τόν θεωρούμε μόνο γι' αυτές· όχι και για 'κείνες πού δέν είχαμε τήν έλευθερία τής έκλογής ή τής άπόφασης (π.χ. κατά τή μέθη, τήν άρρώστια ή τόν εκβιασμό) και τήν έλευθερία τής δράσης (άπό φυσικήν άδυναμία ή άπό δεσμό). Γι' αυτό και ή ήθική εύθύνη (κατά τό έθος και τό νόμο) όρίζεται άνάλογα πρós τήν έλευθερία τής άπόφασης και τήν έλευθερία τής δράσης. Στίς περιπτώσεις όπου ταλαντευόμαστε άνάμεσα σέ διάφορες επιδιώξεις ή διστάζουμε νά διαλέξουμε τά μέσα πού θά δώσουν τό άποτέλεσμα, έπειδή τάσεις, διαφέροντα, βλέψεις, συνήθειες κτλ. παλεύουν μεταξύ τους, και έτσι ή δέν παίρνουμε καμιάν άπόφαση ή άφού

τήν πάrouμε δέν έπιχειροϋμε καί νά τήν έκτελέσουμε, έχουμε συναί-
σθημα ά ν ε λ ε υ θ ε ρ ί α ς καί ν τ ρ ο π ή ς (ίδίως όταν ή θέση μας
είναι κρίσιμη, καί άπ' αϋτήν ή έκείνη τή λύση πού καλούμαστε νά δώ-
σουμε, πρόκειται νά διαμορφωθεί ή τύχη μας).

Ανελευθερία τής θέλησης σέ μεγάλο βαθμό παρατηρείται σέ πολλές ψυχικές άρ-
ρώστιες. Όσοι λ.χ. πάσχουν άπό κλεπτομανία ή πυρομανία αισθάνονται άκα-
τανίκητη ροπή πρός τίς κλοπές ή τούς έμπρησμούς. Οί πράξεις τους είναι πρά-
ξεις ά ν α γ κ α σ μ ο υ («άνεύθυνες»).

ΟΡΜΕΣ ΚΑΙ ΕΝΣΤΙΚΤΑ

1. Ἡ ὄρμη

● Ἐπειτ' ἀπό πολύωρη ἀνάπαυση αἰσθανόμαστε τήν ἀνάγκη νά κινήθοῦμε· νά περπατήσουμε, νά περπατήσουμε, νά τρέξουμε. Ἀντίθετα, ἀποφεύγουμε τήν κίνηση, ὅταν εἴμαστε κουρασμένοι· στηρίζουμε τή ράχη μας κάπου, τεντώνουμε τά μέλη μας, κλείνουμε τά μάτια, γιά νά κοιμηθοῦμε κτλ.

● Ὅποιος πεινάει ἢ διψάει δέν μπορεῖ ν' ἀντισταθεῖ στή ροπή του νά φάει ἢ νά πιεῖ, μόλις τοῦ παρουσιαστῆ ἡ πρώτη εὐκαιρία· εἶναι ἀκόμη ἱκανός ν' ἀγνοήσει τά προσχήματα καί νά προκαλέσει σκάνδαλο, γιά νά χορτάσει καί νά σβήσει τή δίψα του.

● Τό ἀκμαῖο καί ὠραῖο πρόσωπο (τοῦ ἄλλου φύλου) μᾶς ἔλκει· ἐπιζητοῦμε τή συντροφιά του, προσπαθοῦμε νά ἐπισύρουμε τήν προσοχή του κτλ. Τό ἄσχημο καί φθαρμένο πρόσωπο μᾶς ἀπωθεῖ· τό ἀποφεύγουμε, μᾶς στενοχωρεῖ ἡ παρουσία του κτλ.

Στίς περιπτώσεις αὐτές, καί στίς παρόμοιες, ἡ ἐντύπωσή μας εἶναι ὅτι ἓνας ἐξωτερικός ἐρεθισμός ἢ μιά ἐσωτερική παρόρμηση προκαλεῖ τίς ἀντιδράσεις μας χωρίς νά τίς ἐπιθυμοῦμε ἢ νά μποροῦμε νά τίς ἀναχαιτίσουμε. Ὅ,τι αἰσθανόμαστε τότε εἶναι μιά ἀκαταμάχητη τάση νά ἐνεργήσουμε μ' ἓνα γνώριμό μας τρόπο, γιά ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπό κάτι πού μᾶς πιέζει, ἢ γιά ν' ἀποκτήσουμε κάτι πού μᾶς εἶναι ἀπαραίτητο.

Τίς προδιαθέσεις καί ροπές πού ἐκδηλώνονται μέ αὐτό τόν τρόπο καί ἀποτελοῦν φυσικό κεφάλαιο τοῦ ψυχοφυσιολογικοῦ μας ὄργανισμοῦ, εἶναι δηλαδή ἔ μ φ υ τ ε ς, τίς ὀνομάζουμε ὀ ρ μ ε ς. Κατά κανόνα ὑπηρετοῦν τίς βασικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς.

Οἱ ὀρμές, γιά νά διαμορφωθοῦν σέ συγκεκριμένες τάσεις, χρειάζονται μάθηση καί ἄσκηση, συμπληρώνονται λοιπόν μέ τήν πείρα μας (τήν πληροφόρηση, τήν ἐπινόηση, τή θέλησή μας). Μέ τό πρίσμα τοῦτο

μπορούμε να πούμε ότι **μ α θ α ί ν ο υ μ ε** και άσκούμαστε να τρώγουμε, να βαδίζουμε, να προστατεύουμε τό βρέφος μας κτλ., μέ όλο πού οι πράξεις αυτές θεμελιώνονται σέ έμφυτες όρμές πού τίς κληρονομούμε από μιά μακρά σειρά προγόνων. Μέ τή μάθηση και τήν άσκηση ή τάση διευθύνεται πρós τούς **ε ι δ ι κ ο ύ ς σ τ ό χ ο υ ς** πού θά ίκανοποιήσουν τήν όρμή πού τή γέννησε. Τό μικρό παιδί λ.χ., για νά σταθει όρθιο, μαθαίνει νά στηρίζεται άπάνω σέ στερεά αντικείμενα· ό πρωτόγονος, για νά προστατευτεί από τό κρύο, έπινόησε και άσκήθηκε νά σκεπάζει τό σώμα του μέ φυλλάματα, δέρματα κτλ.

2. Τό Ένοστικό

Όταν τό άτομο πού έρχεται στόν κόσμο, έκτός από τήν έσωτερική παρόρμηση πού αισθάνεται, ενεργεί από έμφυτη γνώση μέ τρόπο άρκετά περίπλοκο και σοφά όργανωμένο, τυπικό για τό (ζωολογικό) είδος του, για νά ίκανοποιήσει μιάν έντονη ροπή του, λέγουμε ότι ή Φύση τό έχει έφοδιάσει όχι άπλώς μέ όρμή πρós αυτή τή συγκεκριμένη πράξη, αλλά μέ **ε ν σ τ ι κ τ ο**. Τό ένοστικό λοιπόν έξωτερικεύεται μέ μιά σειρά σκόπιμων κινήσεων, μέ τίς όποίες όλα τά άτομα του ίδιου (ζωολογικού) είδους, χωρίς νά έχουν διδαχτεί τόν τρόπο από τήν άτομική τους πείρα, ίκανοποιούν μιιά ζωτικήν ανάγκη. Τό όρνιθακι, μόλις βγει από τό αυγό του, άρπάζει μέ τό ράμφος και καταπίνει τούς σπόρους πού του ρίχνουμε· τό παπάκι, άρκει νά βρεθει μπροστά σέ λάκκο μέ νερό, για νά πέσει νά κολυμπήσει· μέ τήν ίδια έμφυτη και τυποποιημένη γνώση χτίζει τό χελιδόνι τή φωλιά του και ή γάτα μαθαίνει τά μικρά της νά άμύνονται ή νά ένεδρεύουν κ.ο.κ. Η όμαδική ζωή τών μερμηγκιών και τών μελισσών παρουσιάζει τήν έκπληκτική όργάνωση πού γνωρίζουμε, χάρη στά ένοστικά μέ τά όποία έχουν προικιστεί αυτά τά έντομα.

Άπό τίς ύποθέσεις πού έχουν προταθει για τήν εξήγηση τής γένεσης τών ένοστικών, πιθανότερη είναι εκείνη πού ύποστηρίζει ότι οι ένστιγματικές κινήσεις είναι άπόσταγμα πολυπλοκότερων άλλοτε πράξεων πού από προηγούμενες γενεές έγιναν και ξανάγιναν έμπρόθετα, ύστερα όμως από πολλές (άλλες άποτυχημένες και άλλες έπιτυχημένες) δοκιμές άπλουστεύθηκαν και σταθεροποιήθηκαν, γιατί φάνηκε ότι μπορούσαν άσφαλέστερα και γρηγορότερα, από όλες τίς άλλες, νά δώσουν τό επιδιωκόμενο από τήν όρμή άποτέλεσμα. Η αντίληψη ότι τό

ένστικτο μένει άνεπηρέαστο από τήν έξελιξη του είδους, δέν είναι όρθή. "Όταν αλλάζουν οι όροι τής ζωής, για μία μεγάλη σειρά γενεών, τά ένστικτα τροποποιούνται από τήν πείρα του ζώου, για νά προσαρμοστούν στους νέους όρους. 'Ακόμη και βαθμιαία τελειοποίηση παρουσιάζουν τά ένστικτα, καθώς και καθυστέρηση (έπιβίωση άχρηστων πλέον τρόπων ένστιγματικής συμπεριφοράς· ο σκύλος λ.χ. έξακολουθεί νά ξύνει μέ τά νύχια των ποδιών τίς τοιμεντένιες πλάκες τής αύλης, για νά κρύψει τά περιπτώματά του κ' έτσι νά έξαφανίσει τά ίχνη του από ένδεχόμενους έχθρούς). Καθαυτό έμφυτη είναι ή όρμη· ή συμπεριφορά για τήν πλήρωσή της άποκτάται, όχι όμως μέ τήν πείρα και τήν επίδειξίότητα ενός ή περισσότερων ατόμων αλλά όλόκληρου του είδους.

"Όσο ένα ζώο είναι λιγότερο ικανό νά άντιμετωπίσει μέ δική του πρωτοβουλία τίς άνάγκες τής ζωής, τόσο τελειότερα συγκροτημένα και πιο παγιωμένα παρουσιάζονται τά ένστικτά του. Τά νοημονέστερα ζώα έχουν ασθενέστερον ένστιγματικό όπλισμό· ή Φύση τά έμπιστεύεται περισσότερο και αφήνει μεγαλύτερα περιθώρια στή θέλησή τους. Αύτός είναι ο λόγος πού ο άνθρωπος, συγκριτικά μέ τά άλλα ζώα, έχει τά λιγότερα και άτελέστερα σχηματισμένα ένστικτα.

'Ο ρόλος των ένστίκτων είναι πολύ σημαντικός κατά τήν παιδική ήλικία, τότε δηλαδή πού ο άνθρωπος δέν έχει ακόμα φτάσει στήν πλήρη σωματική και πνευματική του ανάπτυξη και χρειάζεται τήν «κηδεμονία» τής Φύσης. 'Αλλά και κατά τήν ώριμότητα τά ένστικτα έξακολουθούν νά τον έπηρεάζουν. 'Επειδή όμως είναι πλέον ικανός νά ανακαλύπτει τρόπους σκόπιμης συμπεριφοράς, για νά προσαρμόζεται άποτελεσματικά στίς παρουσιαζόμενες καταστάσεις, άντίληψη και διάνοια αναλαβαίνουν κατά μεγάλο μέρος τό έργο των ένστίκτων.

3. Είδη ένστίκτων

Μιά συνοπτική άπογραφή του πλήθους των ένστίκτων στο βασίλειο των ζώων θά μάς έδινε τήν έξής εικόνα:

α. Ένστικτα αυτόσυντήρησης. Στήν τάξη αυτή ανήκουν: τό ένστικτο τής διατροφής (λήψη τροφής και άποβολή περιττωμάτων), τό ένστικτο τής άποστροφής (αηδία και άπόκρουση δύσοσμων άντικειμένων), τό μαχητικό ένστικτο (άρπαγή

της λείας) και τό ένστικτο της φ υ γ ή ς (σωτηρία από ισχυρότερους αντίπαλους). Σέ πολλά ζώα υπάρχουν καίάλλα τρία άκόμη ένστικτα της ίδιας τάξης: τό ένστικτο της σ υ λ λ ο γ ή ς (έξοικονόμηση τροφίμων), τό ένστικτο της κ α θ α ρ ι ό τ η τ α ς (άπό άκαθαρσίες και παράσιτα) και τό ένστικτο της π ε ρ ι έ ρ γ ε ι α ς (άπέναντι σέ πρωτόγνωρα πράγματα).

β. Ένστικτα σ υ μ β ί ω σ η ς (μέ άλλο όνομα: κ ο ι ν ω ν ι κ ά). Βασικό ένστικτο του είδους τούτου είναι τό ά γ ε λ α ι ο : αυτό παρορματά ζώα νά αναζητούν τή συμβίωση μέ τά όμοιά τους (μέσα στην άγέλη, στό σμήνος, στή φωλιά κτλ.)· μαζί τους αισθάνονται πληρότητα και ασφάλεια, χωριστά «χάνουν», όπως λέγουμε, «τόν έαυτό τους», και μπορούν άκόμη και νά πεθάνουν άπό άπελπισία. Άλλα ένστικτα συναφή μέ τούτο: τό ένστικτο της μ ί μ η σ η ς («κάνουμε ό,τι και οι όμοιοί μας») και τό ένστικτο της σ υ μ π ά θ ε ι α ς («συμπάσχουμε» μέ τούς όμοίους μας, ό φόβος τους γίνεται φόβος μας, ή έξέγερσή τους και δική μας έξέγερση, ό θρίαμβός τους θρίαμβός μας κ.ο.κ.). Συνδυαζόμενο μέ τό μαχητικό, τό ένστικτο της συμπάθειας μετασχηματίζεται σέ ένστικτο ά ν τ ι π ά θ ε ι α ς ή χαιρεκακίας (άλλη μορφή της επιθετικότητας). Της ίδιας κατηγορίας ένστικτα είναι τό ένστικτο έ π ι β ο λ ή ς και της επίδειξης (ύπεροχή άπέναντι στα άδύνατα, ανήλικα, άνάπηρα κτλ. άτομα) και τό ένστικτο της ύ π ο τ α γ ή ς (του θηλυκού στό άρσενικό, των ζώων της άγέλης στόν άρχηγό, των ανήλικων στόν προστάτη κτλ.).

γ. Ένστικτα σ ε ξ ο υ α λ ι κ ά: αναφέρονται στις τάσεις και στις ενέργειες της σύζευξης των δύο φύλων) για τόν πολλαπλασιασμό και τή διαίωνιση του είδους. Τά σεξουαλικά ένστικτα βρίσκονται σέ συνάρτηση μέ άλλα άλλων κατηγοριών, όπως τό μαχητικό, τό ένστικτο της επίδειξης και τό ένστικτο της ύποταγής, και συχνά εκδηλώνονται μέ τέτοιο τρόπο (ιδίως στό στάδιο της άνωριμότητας και της προετοιμασίας του όργανισμού για τήν πλήρωσή τους). ώστε είναι δύσκολο, άν όχι άδύνατο, νά διαχωριστούν μέ σαφήνεια τά μέν άπό τά δε.

δ. Ένστικτα τ ω ν γ ε ν ν η τ ό ρ ω ν: σκοπό έχουν νά προστατέψουν άπό τούς κινδύνους τά νεογέννητα, νά τά θρέψουν ένόσω

ακόμη δέν μπορούν μόνα τους νά συντηρηθοῦν,καί νά τά ἐκπαιδεύσουν στους βασικούς γιά τή ζωή τους τρόπους συμπεριφοῶς. Μέ τά ἐνοστικτα τοῦ εἶδους τούτου εἶναι προικισμένα τά ζῶα πού βρίσκονται ὑψηλότερα στή ζωολογική κλίμακα.

Τά περισσότερα ἀπό τά ἐνοστικτα καί τῶν τεσσάρων κατηγοριῶν στόν ἄνθρωπο ἀντιπροσωπεύονται ἀπό ὁρμές (γιά τό λόγο πού ἐξηγήσαμε στήν προηγούμενη παράγραφο), δηλαδή ἀπό ἐμφυτες τάσεις πού δέ συνοδεύονται μέ ἕνα σχηματισμένο καί πάγιο μηχανισμό γιά τήν ἐκπλήρωσή τους· ὁ ἴδιος πρέπει νά ἐπινοήσει καί νά ὀργανώσει τόν ἀπαιτούμενο γιά τήν ἱκανοποίησή τους τρόπο συμπεριφοῶς. Ἡ ἐλευθερία αὐτή εἶναι καί προσόν καί μειονέκτημα· ἐξαιτίας τῆς ἐγινε βέβαια ὁ ζυγός τοῦ ἐνοστικτοῦ ἐλαφρότερος γιά τό ἀνθρώπινο εἶδος, ἀλλά παράλληλα δημιουργήθηκαν στόν ψυχικό κόσμο τοῦ ἀνθρώπου χάσματα καί ἀνωμαλίες, παραλείψεις καί διαστροφές.

Ἄς σημειωθεῖ τέλος, ὅτι ὅλα τά εἶδη ἐνοστικτων καί ὁρμῶν δέν ἐμφανίζονται στό ζῶο ἀπό τά πρῶτα βήματα τῆς ζωῆς, ἀλλά διαδοχικά καί κατά τίς ἀνάγκες πού ἔχει μέ τήν ἐνηλικίωσή του ν' ἀντιμετωπίσει. Ὅπωςδήποτε ἡ Φύση προνοεῖ (μέ ἄλλους λόγους: οἱ γενεές ἔχουν ἀπό τήν πείρα τους διδαχθεῖ ὅ,τι πρέπει) ὁ ἐνοστιματικός ὄπλισμός νά βρίσκεται σέ κατάσταση ἐτοιμότητας,πρίν ἀκόμη χρειαστεῖ γιά τόν ἀγῶνα τῆς ζωῆς. Τούτο συμβαίνει κυρίως στά βασικά ἐνοστικτα, ὅπως εἶναι: τό ἐνοστικτο τῆς διατροφῆς, τό μαχητικό καί τό σεξουαλικό. (Γιά τό τελευταῖο πιστευόταν ἄλλοτε,ὅτι στόν ἄνθρωπο ἐμφανίζεται κατά τήν περίοδο τῆς ἡβης, ἤ λίγο πρίν· σήμερα γνωρίζουμε ὅτι ἐνεργεῖ καί στή νηπιακή ἡλικία, ἐκδηλώνεται ὁμως μέ τρόπους συμπεριφοῶς πού δέν φανερόνουν τή φύση του).

4. Οἱ ἀνικανοποίητες ὁρμές

Ἡ διερεύνηση τῶν διαταραχῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου ἀπό τόν Sigmund Freud καί τή σχολή του ἔδειξε ὅτι οἱ ὁρμές, καί κατά κύριο λόγο ἡ σεξουαλική πού διεκδικεῖ τήν πρώτη θέση στό πρόγραμμα τῆς ζωῆς ἀφοῦ σ' αὐτήν ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ διαίωσιση τοῦ εἶδους, ἀποτελοῦν ἕνα δυναμικό στοιχεῖο δυσήνιο· ὅταν δαμάζονται ἀπό τή συνείδηση, τῆς νίκης τό τίμημα εἶναι κάποτε πολύ βαρῦ γιά τόν ἄνθρωπο – τό μόνο μέσα στό βασίλειο τῶν ζῶων ἐμβιο ὄν πού ἀγωνίζεται νά θέσει ὑπό ἔλεγχου τίς

ὀρμές του, γιά νά μπορεῖ νά ζεῖ εἰρηνικά μέ τούς ὁμοίους του καί νά ξοδεύει τήν δραστηριότητά του στήν ἐπιδίωξη ἀνώτερων, πνευματικῶν σκοπῶν.

Κατά τήν «ψυχανάλυση» – ὅπως ὀνομάζεται ἡ θεωρία καί ἡ θεραπευτική μέθοδος τῆς φροϋδικῆς σχολῆς – ἡ ὀρμή μοιάζει μέ μιά συσσωρευμένη δύναμη πού πιέζει τόν ὀργανισμό ζητώντας διέξοδο. Ἔχει ἀναδυθεῖ ἀπό τό βάθος τῆς συνείδησης, τό ὑποσυνείδητο*, ὅπου ἔχουν τή φωλιά τους οἱ ἔμφυτες τάσεις, καί ἀπαιτεῖ νά ικανοποιηθεῖ. Ἐάν ἡ «συνείδηση πού θέλει» ἀφήσει ἐλεύθερο τό δρόμο, ἡ ὀρμή εκπληρώνεται μέ τήν πράξη, καί ὁ ψυχικός κόσμος ὕστερ' ἀπό τήν προσωρινή ἔνταση ξαναβρίσκει τήν ἡρεμία του: ἡ ἐκκένωση ἔχει γίνεи. Ἐάν ὅμως ἡ ὀρμή ἀναχαιτιστεῖ νά ἐκδηλωθεῖ – εἴτε ἀπό κάποιο ἀνυπέρβλητο ἐξωτερικό ἐμπόδιο, εἴτε ἀπό μίαν ἀδυσώπητη ἐσωτερική ἀνάσχεση – καί κλειστεῖ ἡ διέξοδος, παρουσιάζεται ἕνα πολύ σοβαρό γιά τή ζωή τοῦ ἀνθρώπου φαινόμενο: ἡ ἀπίσθησις. Ἡ ἀνικανοποίητη ὀρμή ἀπωθεῖται ἀπό τήν ἐπιφάνεια στό βάθος πάλι τῆς συνείδησης, στό ὑποσυνείδητο, καί ἐκεῖ ἐνεδρεύει ἀναζητώντας τρόπους νά παρακάμψει τόν φραγμό πού τῆς ἐμποδίζει τό δρόμο, καί νά ἐκδηλωθεῖ, ὄχι πλέον κατευθεῖαν καί ὀμαλά, ἀλλά πλάγια καί ἀνώμαλα, ἀκόμη καί μέ μιά νόσο – ἐλαφριά ὅπως ἡ νεύρωση, ἢ βαριάς μορφῆς ὅπως ἡ ψύχωση, ἀνάλογα μέ τή σύσταση τοῦ ψυχικοῦ ἐδάφους καί τή φύση τῶν περιστατικῶν πού δημιουργήσαν τή διαταραχή.

Ἐξαιρετική σπουδαιότητα γιά τήν τροπή πού θά πάρει ἡ ἐξέλιξη καί ἡ τύχη τῶν ὀρμῶν στόν βίο τοῦ κάθε ἀτόμου, ἔχουν οἱ πρῶτες δεσμεύσεις καί ὀδεύσεις, οἱ πρῶτες ἐμπειρίες καί περιπλοκές κατά τά τρυφερά χρόνια τῆς ζωῆς, τήν πρῶιμη παιδική ἡλικία. Τότε πού ὁ ὀργανισμός δέν εἶναι ἀκόμη κύριος τῶν δυνάμεών του, ἡ συνείδηση δέν ἔχει τήν πείρα, τή φαντασία καί τήν κρίση νά δώσει λύση στά προβλήματά της, καί ὁ νέος ἄνθρωπος ζεῖ κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο καί τήν προστασία ἑνός προσωπικοῦ καί ἀπρόσωπου περιβάλλοντος (οἰκογενειακοῦ καί κοινωνικοῦ) πού ἀπαιτεῖ τήν τήρηση ὀρισμένων κανόνων

---

* Οἱ ὀπαδοί τῆς φροϋδικῆς ψυχολογίας ὀνομάζουν τό σκοτεινό βάθος τῆς συνείδησης ἄλλοτε ὑποσυνείδητο καί ἄλλοτε ἀσυνείδητο· ἄλλοτε πάλι μεταχειρίζονται καί τούς δύο ὀρους γιά νά χαρακτηρίσουν γειτονικές ζω-νες, χωρίς ὅμως καί νά καθορίζουν μέ ἀκρίβεια (καί ὄλοο κατά τόν ἴδιο τρόπο) τά σύνορά τους.

συμπεριφορᾶς σύμφωνα με τόν κώδικα τῆς καθιερωμένης Ἠθικῆς. Τό μικρό παιδί εἶναι, ἐξαιτίας τῆς ἀπειρίας καί τῆς εὐαισθησίας του, ἐκτεθειμένο σέ ψυχικά τ ρ α ὄ μ α τ α. Τά ἀπαγορευτικά «μή» πού ἀναχαιτίζουν τήν ικανοποίηση τῶν πρώτων ὁρμῶν του, μαζί μέ τήν ἀδυναμία του νά καταλάβει τό νόημα τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετωπίζει, δημιουργοῦν στή συνείδησή του σοβαρές περιπλοκές· αἰσθάνεται σκοτεινές καί ἀντιφατικές ὁρέξεις καί συγκινήσεις, ἀπό τίς ὁποῖες μάταια ἀγωνίζεται νά ἀπαλλαγεί καί γιά τούτο τίς ἀπωθεῖ στό ὑποσυνείδητο, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι ἔτσι θά γλυτώσει ἀπό τήν πίεσή τους.

5. Τά συμπλέγματα

Οἱ τραυματικές περιπλοκές, τά περίφημα σ υ μ π λ έ γ μ α τ α τῆς φροϋδικῆς φρασεολογίας, ἔχουν τίς ρίζες τους πέρ' ἀπό τό χῶρο τῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀτόμου, στά βιώματα τοῦ εἶδους, καί ἀνατρέχουν στούς πανάρχαιους χρόνους, τότε πού θεμελιώθηκαν οἱ πρώτες κοινωνίες τῶν ἀνθρώπων καί ἄρχισε νά διαμορφώνεται μιά πανίσχυρη ἐξουσία: ἕνα σύστημα ἐθιμικῶν κανόνων, ἠθικῶν νόμων, θρησκευτικῶν δοξασιῶν, φιλοσοφικῶν ἰδεῶν κτλ., πού σάν μιά ἄλλη, ὑπέρτερη θέληση (Ὑ π ε ρ ε γ ώ) ἀσκεῖ – εἴτε μέ ἄμεσα ἀπαγορευτικά μέτρα εἴτε μέ ἔμμεσες κυρώσεις – τήν ἐπιβολή τῆς στίς ἀτομικές συνειδησεις (στά ἐ γ ώ). Τά κυριότερα συμπλέγματα (πλέγματα ἀνταγωνιστικῶν τάσεων καί διαθέσεων) εἶναι: ὁ «Οἰδίπους», ἡ «Ἥλέκτρα», ἡ «Ἄρτεμη» καί ὁ «Νάρκισσος». (Ὁ Freud δανείστηκε τά ὀνόματα ἀπό τήν ἀρχαία Ἑλληνική μυθολογία, ὄχι μόνο γιατί μέ αὐτά χαρακτηρίζεται ἄριστα τό περιεχόμενό τους, ἀλλά καί ἐπειδή θέλησε νά δείξει τή στενή σχέση τῶν ψυχικῶν περιπλοκῶν μέ τά προϊόντα τῆς λαϊκῆς σοφίας, τοὺς κλασικοὺς μύθους).

Σύμπλεγμα τοῦ «Οἰδίποδα»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ ἀγοριοῦ πρὸς τή μητέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τόν πατέρα.

Σύμπλεγμα τῆς «Ἥλέκτρας»: (ἀσύνειδη) ἐρωτική προσήλωση τοῦ κοριτσιοῦ πρὸς τόν πατέρα καί ἐχθρότητα πρὸς τή μητέρα.

Σύμπλεγμα της «Άρτεμης»: πάθος ανυποταγής και άνεξαρτησίας του γυναικείου απέναντι στο ανδρικό φύλο· φανατική υπεράσπιση της αγνότητας, θηλυκός «άνδρισμός».

Σύμπλεγμα του «Ναρκίσσου»: αυτοέξαση, αυτοθαυμασμός, αυτολατρεία· λαχτάρα της τελειότητας και φόβος ότι δέ θά τή φτάσουμε, ή δέ θά τή διατηρήσουμε.

6. Ἡ πάλη μέ τίς ὁρμές

Κατά τόν Freud κοινός παρανομαστής σέ ὅλα τά εἶδη τῶν ὁρμῶν εἶναι ἡ libido (πόθος ἡδονῆς). Δέν ταυτίζεται ἐντελῶς μέ τή σεξουαλική ἀπόλαυση, τό sexus· τό sexus γεννιέται ἀπ' αὐτήν καί εἶναι ἡ καθαρότερη ἐκδήλωσή της. (Ἡ ὑπόθεση αὐτή, παρά τά στοιχεῖα τῆς ἀλήθειας πού περιέχει, παρέσυρε τούς ψυχαναλυτικούς σέ ὑπερβολές, θεωρητικές καί πρακτικές, πού ἐπικρίθηκαν δριμύτατα ἀπό τούς ἐπιστημονικούς κύκλους καί τήν κοινή γνώμη). Ἡ libido εἶναι, κατά τόν ὀρθόδοξο φροϋδισμό, ἓνα πανίσχυρο κίνητρο στή ζωή τοῦ ἀνθρώπου μέ ἀνυπολόγιστην ἐπίδραση σέ ὅλες του τίς ἐκδηλώσεις. Τοῦτο ὅμως δέ σημαίνει ὅτι τό πρόβλημά μας δέχεται δύο μόνο λύσεις: ἢ τή δίχως ὄρους παράδοση στό ζυγό της ἢ τήν ἀνυποχώρητη ἄρνηση τῶν φυσικῶν της δικαιωμάτων. Ἡ πρώτη ὁδηγεῖ στήν ἀγροικία καί στήν ἐκβαρβάρωση, ἡ δευτέρα προκαλεῖ συχνότατα βαριές ψυχικές ἀνωμαλίες. Ὁ ἄνθρωπος δοκίμασε ἀνέκαθεν, καί ὄχι σπάνια πέτυχε μέ τήν εὐαισθησία καί τό πνεῦμα του, νά δαμάσει τή σεξουαλικήν ὁρμή ἐξ ἑξ ἑστίων καί ἐξ ἑστίων τήν libido, διοχετεύοντάς την δηλαδή σέ διαθέσεις καί πράξεις εὐγενεῖς: στόν ἔρωτα, στήν ποίηση, στή φιλανθρωπία, γενικά σέ ἔργα πολιτισμοῦ.

Ἡ ἀναμέτρηση λοιπόν τοῦ ἐγώ πρὸς τίς ὁρμές (καί προπάντων τή σεξουαλική) μπορεῖ νά παρουσιάσει τίς ἐξῆς παραλλαγές:

- α. Τό ἐγώ συμφιλιώνεται μέ τίς ὁρμές δεχόμενο τήν ἱκανοποίησή τους.
- β. Μέ διάφορους τρόπους ἀντιτίθεται στίς ἀπαιτήσεις τους, ὁπότε

ή I. διοχετεύει τό δυναμισμό τους σέ άλλο (ύπεραισθησιακό) επιπεδο καί ανταλλάσσει τή φυσική μέ τήν πνευματική απόλαυση («έξιδανίκευση» τών όρμών)·

ή II. προσπαθει (άλλοτε μέ μεγαλύτερη καί άλλοτε μέ μικρότερη έπιτυχία) νά ίκανοποιήσει (όχι άμεσα, αλλά) έμμεσα, πλάγια τίς όρμές (συμβολική πλήρωση, μετάθεση τών όρμών σέ ύποκατάστατους στόχους)·

ή III. άπωθει τίς όρμές, μέ άποτέλεσμα μιάν (άλλοτε μεγαλύτερη καί μονιμότερη, άλλοτε μικρότερη καί προσωρινή) διαταραχή τοϋ ψυχικού βίου, πού έξωτερικεύεται μέ πολλούς τρόπους, από τίς άπλές ιδιορρυθμίες έως τά σοβαρά νοσηρά συμπτώματα. Οί όρμές λ.χ. γιά νά έξαπατήσουν τήν λογισία τοϋ εγώ μεταλλάζουν, παρουσιάζονται μέ ποιότητα διαφορετικήν από τήν πρωταρχική τους: ή ανάγκη τής θωπείας ως τάση πρós τήν καθαριότητα, ή διάθεση προβολής τοϋ άκάλυπτου σώματος ως λατρεία τοϋ σπόρ, (καί άρνητικά) ή λαγνεία ως μένος κατά τής άκολασίας κ.ο.κ. Χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτών τών περιπτώσεων είναι ότι ή άπαγόρευση όδηγει όχι άπλώς στήν άναπλήρωση, αλλά στήν ύπερναπλήρωση τών μεταμφιεσμένων όρμών· μιά άπωθημένη λ.χ. έχθρότητα ίσοσταθμίζεται μέ πολλαπλές καί φορτικές περιποιήσεις πρós τό μισούμενο πρόσωπο.

(Κάποτε ή αντίθεση τοϋ εγώ πρós τίς όρμές γίνεται όχι μέ ένα από τούς τρεις τούτους τρόπους, αλλά καί μέ τούς τρεις μαζί, τόν καθένα ένόλω ή ένμέρει).

Άξιοσημείωτο είναι ότι, στίς διαδικασίες πού αναφέραμε, τό ένδιαφερόμενο πρόσωπο δέν έχει έπίγνωση τών παθημάτων καί τών ένεργειών του. Είναι τέτοια ή αντίσταση τής συνείδησης στήν άποκάλυψη τών ρευμάτων πού διασταυρώνονται στό ύπεδαφός της, ώστε μόνο ένας όξυδερκής τρίτος (ό ψυχοθεραπευτής) μπορεί μέ όρισμένη «άγωγή» νά ανασύρει στήν έπιφάνεια τόν κόμπο τών δυσκολιών, νά δείξει τά αίτια πού τόν δημιούργησαν καί νά βοηθήσει στή λύση του.

7. Τό όμαδικό άσυνείδητο

Κατά τόν Freud (όπως είπαμε στήν § 5) ύπάρχει στενή συνάφεια τής συμβολικής «γλώσσας» τοϋ ύποσυνείδητου μέ τούς μύθους, άκόμη καί μέ τά έθιμα καί τά θέσμια τών πρωτόγονων λαών. Κάτι τό άρ-

χαϊκό βρίσκεται μέσα και στον πιο πολιτισμένον άνθρωπο. Τά ίχνη του είναι άρκετά καθαρά στις νευρώσεις, όπου παρατηρείται οπισθοδρομηση του νικημένου από τά προβλήματα του εγώ σε λύσεις που είχαν επιχειρηθεί «άλλοτε», σε προγενέστερα στάδια της ψυχικής ιστορίας του, και τώρα είναι ανεφάρμοστες.

Τίς σκέψεις αυτές συνέχισε ο μαθητής και φίλος του Freud Έλβετός ψυχίατρος Carl Gustav Jung (1885-1961) που χάραξε τό δικό του δρόμο στην «Ψυχολογία του βάθους».

Κατά τόν Jung ο ψυχικός κόσμος αποτελείται από στρώματα ή ζώνες επάλληλες γύρω από ένα μικρό κέντρο που είναι τό εγώ. Μιά όχι πολύ σαφής διαχωριστική γραμμή τέμνει τό σύμπαν τούτο σε δύο μέρη: τό συνειδητό και τό ασυνείδητο. Ζώνες του συνειδητού είναι ή αίσθηση, ή σκέψη, τό συναίσθημα· του άσυνειδητου οί άναμνήσεις, οί θυμικές καταστάσεις και στίς άκραίες θέσεις τό προσωπικό άσυνείδητο και (πιο πέρ' άκόμη άπ' αυτό) τό ομαδικό άσυνείδητο. Η διάκριση του όμαδικού άπό τό προσωπικό άσυνείδητο και ο τονισμός της σημασίας του πρώτου για τήν έσωτερική μας ζωή, μαζί μέ τή διεύρυνση της έννοιας της libido (πού άπό τή Σχολή αυτή ταυτίζεται μέ τήν ψυχική ενέργεια στή γενικότητα της), είναι ή μεγάλη συμβολή του Έλβετου ψυχιάτρου στή θεωρία και στην πράξη της Ψυχανάλυσης.

Στό προσωπικό άσυνείδητο, λέγει ο Jung, φωλιάζουν και καιροφυλακτούν τά συμπλέγματα που δημιουργούνται άπό τίς προσωπικές δυσκολίες προσαρμογής του κάθε άτόμου. Αντίθετα τό όμαδικό άσυνείδητο είναι ή έστία των άρχετύπων, δηλαδή των φορτισμένων μέ ενέργεια πρωταρχικών εικόνων που έχουν γεννηθεί άπό συμπλέγματα πάλι, όχι όμως της άτομικής έμπειρίας του καθενός μας, αλλά έμφυτα σε όλα τά άτομα του γένους «άνθρωπος». Τό φυσικό τούτο κεφάλαιο αποτελείται άπό ενστιγματικές διαθέσεις που βοηθούν σε άποτελεσματικές προσαρμογές, και είναι τό «χθόνιο μέρος της ψυχής», αυτό που τή συνδέει μέ τή Φύση. Τέτοια λ.χ. άρχέτυπα είναι ο «δράκος», ο «ήρωας» που τόν σκοτώνει, τό πρόσωπο «μάννα», ο «γιατρός-μάγος» κ.ά. Βρίσκονται στους μύθους των πρωτόγονων και στά πλάσματα της ποιητικής φαντασίας των πολιτισμένων λαών μέ πολλές και διάφορες μορφές. Αναδύονται επίσης και εισβάλλουν στή συνείδηση κατά τόν ύπνο, στα όνειρα, όταν τό εγώ περιπλεγμένο σε δυσκολίες προσαρμο-

γής ανυπέρβλητες αναζητεί βοήθεια από τό παρελθόν του γένους, από τις «ρίζες», για να λύσει τὰ προβλήματά του. Κατά τούς όπαδούς του Jung, υπάρχουν σ' αυτή τήν ένστιγματική σοφία, τή θαμμένη στά σκοτεινά βάθη τής ψυχής, άρχέτυπα πού μπορούν να επιφέρουν ουσιαστικές τροποποιήσεις σέ μιάν ανθρώπινη ζωή.

Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ

1. Χαρακτήρας και ιδιοσυγκρασία

Ἡ χρήση τοῦ διεθνή πλέον ὄρου **χ α ρ α κ τ ῆ ρ α ς** μέ τό νόημα πού τοῦ δίνουμε σήμερα (στήν ἀρχαία ἑλληνική σημαίνει τή σφραγίδα, τό ἀποτύπωμα), ἀνατρέχει στόν περιπατητικό φιλόσοφο Θεόφραστο (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.) πού ἀπαρίθμησε καί περιέγραψε τυπικούς ἀνθρώπινους «χαρακτήρες».

Ὅρισμοί ἔχουν δοθεῖ στή λέξη πολλοί. Ἐπικρατέστερος εἶναι ἐκεῖνος πού χαρακτήρα ὀνομάζει τό σύνολο τῶν διαθέσεων καί τῶν μορφῶν συμπεριφορᾶς μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο ἐκφράζει τόν τρόπο τῆς ὑπαρξῆς του καί ἀντιδρᾶ ἀπέναντι στόν ἐξωτερικό κόσμο καί στόν ἑαυτό του. Μέ διαθέσεις καί μορφές συμπεριφορᾶς πρέπει νά ἐνοήσουμε ἐδῶ ὄλες τίς συνειδησιακές λειτουργίες, ἀπό τήν ἀντίληψη καί τή διανόηση ἕως τό συναίσθημα καί τή θέληση, καθώς καί τό ψυχικό ὑπέδαφος (τίς ἐμφυτες καί τίς ἐπίκτητες τάσεις). Χωρίς νά παραλείψουμε καί τό σωματικό καθεστῶς, τίς φυσιολογικές ιδιότητες. Τό σύνολο τοῦτο στό χαρακτήρα δέν εἶναι ἀπλό ἄθροισμα παρατασσόμενων στοιχείων, ἀλλά μιά διαρθρωμένη μορφή, πού μπορεῖ μέ τήν ἰδιορρυθμία της νά ξεχωρίζει ἀπό τίς ὁμοιές της.

Ἐκτός ἀπό τήν ψυχολογική ὑπάρχει καί μιά ἠθική ἐννοια τοῦ χαρακτήρα. Μέ τό νόημα τοῦτο ἡ λέξη σημαίνει τήν πειθαρχημένη συνείδηση πού θέτει τίς πράξεις της κάτω ἀπό τόν ἔλεγχο σταθερῶν κανόνων (ἠθικῶν ἀρχῶν).

Ἰδιοσυγκρασίαν ὀνομάζουμε τό χαρακτήρα ἀπό τή σωματική του ἀποψη, ὅταν θέλουμε νά τονίσουμε τά κληρονομικά του θεμέλια. Ἡ λέξη κατάγεται ἀπό τή φυσιολογική θεωρία τοῦ ἀρχαίου

Ἴπποκράτη (5ος αἰ. π.Χ.) καί τῆς σχολῆς του. Ἐκεῖνος ἐδίδασκε ὅτι ὁ ὄργανισμός τοῦ ἀνθρώπου γίνεται ἀπό τήν «κράση» τεσσάρων βασικῶν στοιχείων: «γῆς», «νεροῦ», «ἀέρα» καί «πυρός». Ἡ κρύα καί ξερή «γῆ» ἔδρα τῆς ἔχει τή μαύρη χολή, τό κρῦο καί ὑγρό «νερό» τό φλέγμα, ὁ ζεστός καί ὑγρός «ἀέρας» τό αἷμα, καί τό ζεστό καί ξερό «πῦρ» τήν κίτρινη χολή. Ἡ ἰσόρροπη μείξη τῶν στοιχείων τούτων (πού κατανέμονται σέ δύο κατηγορίες: τοῦ ζεστοῦ - κρῦου καί τοῦ ὑγροῦ - ξεροῦ) δίνει τήν ὑγεία· ἡ π ε ρ ῖ σ ε ι α τοῦ ἑνός εἰς ἄλλο τῶν ἄλλων προκαλεῖ διαταραχή στό σωματοψυχικό ὄργανισμó.

2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα

Κύριο πυρῆνα ἢ ἄξονα τοῦ χαρακτήρα ἄλλοι ψυχολόγοι θεωροῦν τή θέληση καί ἄλλοι τίς συναισθηματικές διαθέσεις. Ὁρθότερη εἶναι ἡ συνθετική ἀντίληψη, πού βλέπει στό χαρακτήρα τήν ἔκφραση ὁ λ ὁ κ λ η ρ ο υ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, χωρίς διάκριση πρωτευόντων ἢ δευτερευόντων στοιχείων, ὑπογραμμίζει ὁμως τή σημασία τῆς ἔμπρακτης συμπεριφορᾶς: «εἶμαστε ὅ,τι πράττουμε».

Ὁ χαρακτήρας εἶναι προϊόν κληρονομικῶν καταβολῶν ἀλλά καί τῶν ἐπιδράσεων τοῦ (φυσικοῦ καί κοινωνικοῦ) περιβάλλοντος καί τῶν περιστάσεων τῆς ζωῆς. Ἡ ἀγωγή, ὡς ἐκπαίδευση καί προπάντων ὡς αὐτοδιαπαιδαγώγηση, παίζει σημαντικό ρόλο στήν ὀργάνωση καί στή σταθεροποίηση του. Κατά μεγάλο μέρος ὁ χαρακτήρας μας εἶναι ἔργο δικό μας. Ἐπομένως καί ἡ εὐθύνη μας γι' αὐτόν εἶναι μεγάλη. Ὅταν ἀξιολογοῦμε (θετικά) ἕνα χαρακτήρα καί θέλουμε νά ἐκφράσουμε τό θαυμασμό μας γιά τήν ὀλοκλήρωση καί τό ὑψηλό ὕψος του (παρά τίς τυχόν – ἀναπόφευκτες ἄλλωστε – σκιές πού παρουσιάζει σέ ὀρισμένες θέσεις), τόν ὀνομάζουμε π ρ ο σ ω π ι κ ὸ τ η τ α· ὁ ὄρος ἔχει περισσότερο ἠθικό καί λιγότερο ψυχολογικό περιεχόμενο. Νά πλάσει ἀπό τό χαρακτήρα του (τίς κληρονομικές καί ἐπίκτητες ψυχοφυσιολογικές ιδιότητές του) μιά προσωπικότητα ἐπιβαλλόμενη μέ τήν ἀξία καί τήν ἀκτινοβολία τῆς, εἶναι ἄθλος καί δόξα τοῦ ἐκλεκτοῦ ἀνθρώπου. Κατά τήν πετυχημένη μεταφορά ἑνός ψυχολόγου, ὁ χαρακτήρας εἶναι τό μουσικό ὄργανο, ἡ προσωπικότητα ἡ συμφωνία πού παίζεται ἀπάνω σ' αὐτό καί μέ αὐτό τό ὄργανο ἀπό τήν ἔμπνευση, τήν ἰκανότητα καί τό μῆχθο τοῦ δημιουργικοῦ «ἐγώ».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	5

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Όρισμός της Ψυχολογίας	7
2. Τά ψυχικά «φαινόμενα»	7
3. Γένεση της «έπιστημονικής» Ψυχολογίας	8
4. Μεθοδολογικά προβλήματα	9
5. Χαρακτηριστικά του ψυχικού κόσμου	9
6. Αυτόπαρατηρησία καί ένσυναίσθηση	10
7. Τό έργο του ψυχολόγου	11
8. Κλάδοι της Ψυχολογίας	11
9. Ή συνείδηση	13
10. Ή ψυχικός βίος όλον αδιαίρετο	14
11. Τά «στοιχεία» του ψυχικού κόσμου	14
12. Διαίρεση της Ψυχολογίας	16
13. Βιβλιογραφία	16

Μέ ρ ο ς π ρ ῶ τ ο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΑΝΤΙΛΑΜΒΑΝΕΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Ή αντίληψη

1. Πρώτη πράξη «γνώσης»	19
2. Οί τρεις στοιβάδες του φαινομένου	20
3. Όρισμός της αντίληψης. Άνώμαλες περιπτώσεις	21
4. Ή κριτική λειτουργία στην αντίληψη	22
5. Ή αντίληψη της μορφής	23
6. Παραίσθηση καί ψευδαισθησία	26

Κεφάλαιο 2ο Τά αισθήματα

1. Τό αΐσθημα	28
2. Τό νευρικό σύστημα	29
3. Έρεθισμοί. Ποιόν καί ένταση τών αισθημάτων	30
4. Διαίρεση τών αισθημάτων	31

Κεφάλαιο 3ο Αισθήσεις δερμικές καί χημικές

1. Αισθήματα θερμοκρασίας (τό θερμό καί τό ψυχρό)	45
2. Αισθήματα πίεσης (μαλακό-σκληρό, λείο-τραχύ, όξύ-άμβλύ) ...	34
3. Αισθήματα πόνου	34
4. Αισθήματα γεύσης	35
5. Αισθήματα όσφρησης	37

Κεφάλαιο 4ο Έ άκοή καί ή όραση

1. Τό αισθητήριο της άκοής	38
2. Τά άκουστικά αισθήματα	39
3. Έ άκοή αΐσθηση άναλυτική	40
4. Τό αισθητήριο της όρασης	40
5. Όπτικά αισθήματα: τά χρώματα	42
6. Διάγραμμα χρωμάτων	42
7. Έιδιότητες τών χρωμάτων	42
8. Τά φαινόμενα της αντίθεσης τών χρωμάτων	45
9. Έ άχρωματοψία	47
10. Πώς δέν βλέπουμε άνάποδα τά άντικείμενα	48

Κεφάλαιο 5ο Αισθήματα άπό τό σωμα μας

1. Όργανικά αισθήματα	50
2. Μυϊκά αισθήματα	50
3. Στατικά αισθήματα	51

Κεφάλαιο 6ο Νόμοι τών αισθημάτων

1. Έ προσαρμογή	53
2. Ό νόμος του Weber	54
3. Έ ειδική ένέργεια τών αισθητηρίων. Νόμος του Müller	57

Κεφάλαιο 7ο Οί παραστάσεις

1. Ἡ παράσταση	.60
2. Εἶδη παραστάσεων	.61
3. Παράσταση καὶ ἐντύπωση	.62
4. Ἡ ἐποπτεία	.65
5. Παραστατικοὶ τύποι	.65

Κεφάλαιο 8ο Συνειρμός καὶ ἀνάπλαση τῶν παραστάσεων

1. Ἡ σύνδεση καὶ ἡ ἐπαναφορά	.68
2. Νόμοι τοῦ συνειρμοῦ	.69
3. Ὁ γενικὸς νόμος τοῦ συνειρμοῦ	.70
4. Οἱ ὅροι τῆς ἐπιλογῆς κατὰ τὴν ἀνάπλαση	.71
5. Ἡ δύναμη τῶν συνειρμῶν	.72
6. Ἡ σχέση τῶν συνειρμῶν μέ ὀλόκληρη τὴν ψυχικὴ μας κατάσταση	.75
7. Ἡ συναισθησία	.77

Κεφάλαιο 9ο Μνήμη καὶ φαντασία

1. Ἡ φυσιολογικὴ βάση τῆς μνήμης	.78
2. Ἰδιότητες τῆς μνήμης	.70
3. Ἡ ἀπομνημόνευση	.80
4. Ἡ ἀνάμνηση	.81
5. Ἀσθένειες τῆς μνήμης	.82
6. Ἡ ἀξία τῆς μνήμης	.84
7. Τὸ ἔργο τῆς φαντασίας	.85
8. Εἶδη φαντασίας	.86
9. Ἐξέλιξη τῆς φαντασίας	.87
10. Ἡ ἀξία τῆς φαντασίας	.87

Κεφάλαιο 10ο Ἡ ἀντίληψη τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου

1. Χῶρος καὶ χρόνος	.89
2. Ἡ ἀντίληψη τῆς ἐπιφάνειας	.89
3. Ἡ ἀντίληψη τοῦ βάθους. Αἰσθητηριακά δεδομένα	.92
4. Ἡ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος	.95
5. Ἰδιότητες τοῦ χρόνου καὶ χρονικὲς σχέσεις	.96
6. Ἡ ἀντίληψη τῆς διάρκειας	.97
7. Ἡ ἀντίληψη τῶν χρονικῶν σχέσεων	.97

Κεφάλαιο 11ο Διανόηση και λόγος

1. Έξήγηση των όρων	100
2. Η σύλληψη των σχέσεων	100
3. Η αφαίρεση	101
4. Ανάλυση και σύνθεση	103
5. Η κρίση	104
6. Ο διαλογισμός	106
7. Η έννοια	108
8. Σχηματισμός των εννοιών	110
9. Νόημα και λέξη	111
10. Έννοιες κοινές και έπιστημονικές	112

Μέρος δεύτερο

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΣΥΓΚΙΝΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο 1ο Τά συναισθήματα στον ψυχικό μας κόσμο

1. Ο όρος και η έννοια του συναισθήματος	115
2. Τά συναισθήματα στο σώμα μας	117
3. Ιδιότητες των συναισθημάτων	119
4. Οι άψιθυμίες	121

Κεφάλαιο 2ο Χαρακτηριστικά φαινόμενα του συναισθηματικού βίου

1. Εντύπωση και συναίσθημα	122
2. Ανάπλαση των συναισθημάτων	123
3. Ανάμειξη των συναισθημάτων	125
4. Μεταφορά του συναισθήματος	126
5. Συναισθήματα και όρμες	127
6. Συνειρμική ή συσσωρευτική απήχηση	127
7. Η αντίθεση και η άμβλυνση στα συναισθήματα	128
8. Συστήματα συναισθημάτων	129
9. Το συναίσθημα της ένοχής	130
10. Συναισθήματα και χαρακτήρας	130
11. Διαταραχές της συναισθηματικής ζωής	131

Κεφάλαιο 3ο Είδη των συναισθημάτων

1. Πίνακες των συναισθημάτων	133
2. Συναισθήματα του εγώ	134

3. Συναισθήματα του συ	134
4. Κοινωνικά συναισθήματα	135
5. «Κατώτερα» και «άνωτερα» συναισθήματα	136
6. Συναίσθημα και ένστικτο	137
7. Θεωρητικά συναισθήματα	138
8. Καλαισθητικά συναισθήματα	138
9. Ήθικά συναισθήματα	140
10. Θρησκευτικά συναισθήματα	140

Μέρος τριτό

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ ΠΟΥ ΘΕΛΕΙ

Κεφάλαιο 1ο **Μορφές της θέλησης**

1. Κεντρικός πυρήνας: η τάση	143
2. Ή γνώση του στόχου	145
3. Σύμπραξη του συναισθήματος	146
4. Παρέμβαση της αξιολογικής κρίσης	146
5. Απόφαση και πράξη	147
6. Άδυναμίες της θέλησης	149

Κεφάλαιο 2ο **Ή προσοχή**

1. Ήσωτερική βουλητική έκδηλωση	151
2. Ήιδιότητες της προσοχής	152
3. Οί όροι της προσοχής	153
4. Ή αξία της προσοχής	155

Κεφάλαιο 3ο **Οί πράξεις**

1. Είδη τών πράξεων	157
2. Πράξεις της προαίρεσης (έκούσιες)	157
3. Πράξεις της όρμης	158
4. Πράξεις της συνήθειας	159
5. Οί κινήσεις	159
6. Ή έλεύθερη θέληση	161

Κεφάλαιο 4ο **Όρμές και ένστικτα**

1. Ή όρμη	164
2. Τό ένστικτο	165
3. Είδη ένστίκτων	166

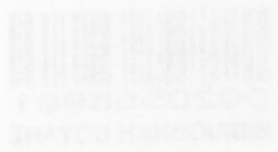
4. Οι ανικανοποίητες όρμές	168
5. Τα «συμπλέγματα»	170
6. Ή πάλη με τίς όρμές	171
7. Το όμαδικό άσυνείδητο	172

Κεφάλαιο 5ο 'Ο Χαρακτήρας

1. Χαρακτήρας καί ιδιοσυγκρασία	175
2. Χαρακτήρας καί προσωπικότητα	176

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΣΣΕ)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ - ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ (ΙΤΥΣΣΕ)

«Τά αντίτυπα τοῦ βιβλίου φέρουν τό κάτωθι βιβλιοσίημο γιά ἀπόδειξι τῆς γνησιότητος αὐτῶν.

Ἄντίτυπο στερούμενο τοῦ βιβλιοσίημου τούτου θεωρεῖται κλεψίτυπο. Ὁ διαθέτων, πωλῶν ἢ χρησιμοποιοῦν αὐτό διώκεται κατά τίς διατάξεις τοῦ ἀρθροῦ 7 τοῦ Νόμου 1129 τῆς 15/21 Μαρτίου 1946 (Ἐφ. Κυβ. 1946, Α' 108)».

0020556991

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΒΟΥΛΗΣ

ΕΚΔΟΣΗ Ζ' 1982 (V) – ΑΝΤΙΤΥΠΑ 110.000 – ΣΥΜΒΑΣΗ 3739/27.1.82
ΕΚΤΥΠΩΣΗ Γ. ΣΥΚΑΡΗΣ – ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ Δ. ΚΑΤΣΑΒΡΙΑΣ ΚΑΙ ΣΙΑ Ο.Ε.

